

Рецензент
мр Слободан Милеуснић

Уредник
Драгутин Ранковић

Главни и одговорни уредник
др Петар Пијановић

За издавача
проф. др Добросав Бјелетић, директор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

726.7(497.15)(045)

ТОРОВИЋ, Владимир

Српски манастири у Херцеговини / Владимир
Торовић ; приредио, [поговор и библиографија]
Борђе О. Пиљевин. – [1. изд.]. – Београд :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1999
(Суботица : Вирографија). – 328 стр. :
илустр. ; 22 см

Тираж 701. – Белешке уз текст. – Културно
наслеђе Херцеговине: стр. 300–325. –
Библиографија радња Владимира Торовића о
Цркви: стр. 290–299.
ISBN 86-17-07599-6

012 Торовић В.

а) Торовић, Владимир (1885–1941) –
Библиографије б) Манастири, српски –
Херцеговина
ИД=75929868

ISBN 86-17-07599-6

Др Владимир Торовић

СРПСКИ МАНАСТИРИ У ХЕРЦЕГОВИНИ

*приредио
др Борђе О. Пиљевин*

Београд, 1999

*Књига се одјављује уз благослов Његовог
преосвећенијства епископа захумско-херцеговачког,
господина Атанасија.*

Без свеобухватне синтезе историје једне од најстаријих, свјетских српских земаља, некад велике по простору, а трајно велике по укућном доприносу српском народу, Херцеговина ће остати, као и до сада, мање познатија широј јавности. Парцијална научна исцрпљивања овога краја (земље, људи и њихове културе), показала су све бољаштво које је носило и испољавало стиповништво Херцеговине на овим и ширим просторима у свјету. То су оне вредности које, као драгоцености, признаје цивилизовано човечаштво. Ова земља и њени људи, Војвођство Свећоџ Саве, изнедрили су у minulим временима и подарили свом роду и ошћној култури толико тога чиме се може поносити сваки народ. Нажалости, много је остало непознато или мање познато „обичном“ човеку, који дубље не позира у прошлости и научно стваралаштво.

Овом књигом откривамо само мали део тоџ нашеџ ошћноџ бољаштва, у нади да ће она, као и друџа исцрпљивачка дела, која ће уследити, широј јавности пружити све значајније податке о знаменитостима овога краја. У ошћном корпусу свеџа пошћносно у прошлости и култури овога народа, као и друџих народа на овим просторима Европе, народу Херцеговине припада истакнуто место.

Из овоџ краја пошћкао је велики број знаменитих људи српскога рода, војсковоџа, пошћничара, дипломата, научника и друџих културних стваралаца, посебно географа, историчара и књижевника, али нико од њих није покушао да организуети или

највише свеобухватно и интердисциплинарно дело о прошлости Херцеговине. Један од великих прејалца и сиваралаца на пољу науке и културе, национални борац и умни Херцеговац, академик Владимир Ђоровић, који је нашој науци и култури оставио толико грандиозних дела, прошлости овог краја обрађивао је само делимично, иако та је она привлачила читавог живота. Овом књигом његових мањих радова о херцеговачким манастирима, објављених у разним часописима, зборницима и посебним књигама, преко еднице коју почињемо да објављујемо, приближавамо све оно што је у минула времена, а и сада, вредно у култури и живоју људи. Имамо у виду, пре свега, само оно што је у науци и култури признато као особености и вредности, што носи трајне поруке и поуке, драгоцене сваком цивилизованом човеку.

Имамо више разлога што почињемо с овом темељном и овим аутором. Иако не дугог живота, трагично прекинутог у напону сиваралаштва, у време најуда фашистичких земаља на Југославију, априла 1941. године, Ђоровић си својим целокупним делом сада међу оне великане који ће, кад им дело у целини буде објављено, добити место које заслужује у богајој баштини српске и свейске културе. Темелним изучавањем и објављивањем његових дела подстаћи ћемо и друге да, као и он, свеобухватније изучавају нашу прошлост, духовно и културно наслеђе нашег народа, па и уже – саме Херцеговине. Ако та учинимо доскупним садашњим и будућим поколењима, она ће та схватити и прихватити и на позитивним вредностима из прошлости даље се свестраније и успешније развијати. И мања дела, сакупљена у једну темељску целину, као што је ова, део су тог богајог духовног и културног сиваралаштва нашег народа, које је и богајство људске цивилизације.

Б. П.

Историјска Херцеговина

10 *Свијара православна црква у Мосџару, посвећена Пресвјетој Богородици. Освећена 1834. године. Ранија црква била је посвећена Покрову Пресвјете Богородице. Срушена 6. јули 1992. године.*

Прошлост Херцеговине

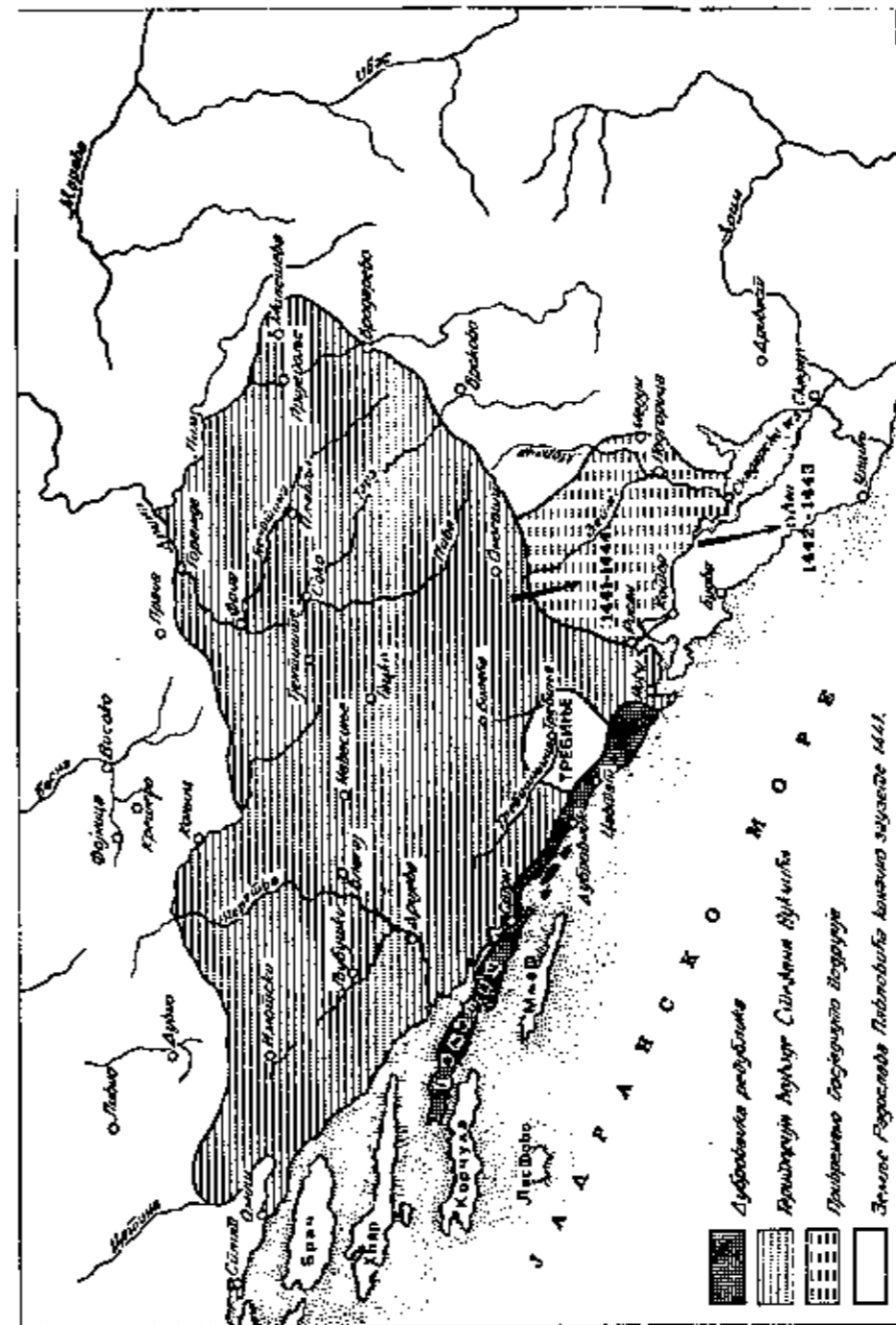
Археолошко проучавање Херцеговине није досад вршено са утврђеним планом. Док су у Босни покушавана и извођена систематска вишегодишња ископавања за све прехисториске периоде, сва археолошка трагања у Херцеговини за то доба била су случајна и мање-више узгредна. Међутим, хисториски значај Херцеговине, а нарочито долине Неретве, био је одувек од велике важности. Сва досад утврђена прехисториска насеља у унутрашњости Босне, Бутмир, Дебело Брдо, Травник, Штрици, Гласинац и др., са својим богатим налазиштима, могла би се и моћи ће се потпуно објаснити тек онда, кад се испитају и утврде путеви којима су утицаји извесних култура могли допирати до њих. Од тих путева долазе у обзир као најважнија само два: утицај културе дунавског базена ширси у наше области првенствено током река Саве, Дрина и Босне, и други, непосреднији, који је долазио од Јадранског Мора и допирао у унутрашњост долином Неретве. Овај други пут има за собом несумњиву хисториску традицију. Постојање грчких колонија у Јадранском Приморју и по острвима у дубоким вековима довољно је позната чињеница; за њихову колонију близу ушћа Неретве, за Нарону, зна се већ од IV века пре Хр. Велик број предмета нађених у унутрашњости носи јасне трагове грчког порекла. Исто тако маса наших објеката има своје аналогije у италским налазиштима. А зна се, да је први велики илирско-римски сукоб у III веку пре Хр. настао због илирских гусарских нападаја на римске трговачке лађе и њихову робу у јадранским водама.

По случајним појединачним налазима зна се, да је и подручје данашње Херцеговине имало своју доста раширену неолитску културу. Разних предмета из каменог доба нађено је досад на више страна: у Неуму, у љубушком крају, у Бухову код Мостара, у гатачком Грацу и у Трнову. Исто тако је била раширена и култура бронзаног периода. Богато је било нарочито налазиште у Крехином Грацу, а познати су предмети из Посушја, са Широког Бријега, из Витице и Билеће. Једно мало више проучено насеље, које је трајало више векова, од каменог доба па до иза нашег Средњег века, налази се у прозорском срезу, у градини код Варваре. Ово је насеље важно нарочито по том, што је у њему постојала нека врста индустрије бронзаних предмета. Ту је нађено

повише калупа за ливање бронзе, и то у врло разноврсним облицима: за мачеве, копља, длета, игле итд. У целој Босни и Херцеговини није у том погледу било ниједног места важнијег од овога. Његов значај, стечен тада, види се најбоље по том, што је место задржало своју важност и за време римске власти и у наше словенско доба. Врло давна црква Св. Варваре, подигнута првих векова, дала је том месту име и нов елеменат значаја.

Култура железног доба, халштатског типа, има свог класичног претставника код нас у светски чувеној некрополи на Гласинцу. Гласиначки типови имају врло широк круг. На западу они иду све до реке Босне, а на истоку допиру до иза Лима. Налазишта с гласиначким аналогијама откривена су на тој страни у Штрицима и у Плевљима. Том периоду припада и херцеговачко насеље у Плани код Билеће. Нешто су млађи они предмети од бронзе и жезла, који су нађени у једном крематорију у Горици, у љубушком срезу. Фибуле тога налазишта одговарају потпуно типу јужно- и средњеталијанске фибуле типа *a navicella con arici nel centro*. За те примерке паглашава се у науци, да су пам дошли „морским а не копненим путем“, пошто их северна Италија има само у ограниченом броју. У истом том месту нађен је и врло занимљив сребрени накит. Међу предметима се нарочито истичу „мишћуше у облику сребрне фантастичке животињске главице, по површини разнолико уријешене филиграном с избоченим очима од корала а више њих пар тичалима сличних рошчића. Један пар ових мишћуша имао је од јантара изрезано лице са капом од сребра, усађено у сребрни тулац. За Босну су ови облици посве неособични. Најближе аналогије нађене су на обалама понтијским, особито у гласовитој колонији Олбији и у Анали у Криму те у другим грчким колонијама па и у самој Грчкој. Нема дакле сумње, да су горички сгземплари импорт одатле, а доспјели су амо ваљда од понтијских или егејских обала.“ За грчки увоз говоре и два скифоса нађена недалеко одатле, у Грацу код Посушја. Велики број лепо орнаментисаних фибула ископаних у Грацу, недалеко од морског пристаништа Неума, упућују нас јасно на порекло те робе и пут којим је она уношена у пашу земљу. Мање је вероватно мишћуше, да су сребрни предмети ових налазишта ковани у Босни, јер да је те племените руде у тој области било одувек доста.

У најраније доба писаних хисториских извора заузимала су простор од северног дела Јадранског Мора до Пелопонеза и од

Дунава до Мораве многобројна илирска племена. Једно од највећих, после мешано са Келтима, Јаподи, чије становнике налазимо с обр стране мора, у врху Адрије, веж саплеменике Балканског и Апениског Полуострва. Опште име за читаву њихову племенску заједницу постојало је и било познато и Грцима и Римљанима, Ἰλλυρίς Πυγία, Πυγισιμ. Име *Илир* К. Оштир доводи у везу не само са *ilug – *земља*, него и *змија*, јер је Ἰλλύσιος змиски херос. Од илирских племена, која су живела на подручју данашње Херцеговине, знамо, од важнијих, ова: од Цетине до близу Неретве становаху Нести, па Неретви Нарези, испод њих Манији. Ово племе, можда некад трачко, потискивали су Ардијеји или Вардеји који су претстављали снагу илирске државе III и II века пре Хр. Од старог имена племена Далмата остао је не само назив Далмације, него и од њихова главног средишта Delphinium постало је наше Дљупо – Думно, Дувно. Око Стоца живели су Даорзи, а северније од њих Аутаријати, најјаче илирско племе по копненој снази. Њихов назив тумачи се обично као „људи око Таре“. Њихово племенско простирање допирало је, у главном, до подручја те реке.

Та илирска племена дошла су онајпре у додир са Грцима. Новац грчких јадранских колонија врло је чест не само по целој Херцеговини, него и у далеким областима Босне. Даорзи су у II неку ковали своје новце с грчким натписима, исто као и краљ Балајос у Рисну. Метју амфорама у Чапљини нађена је једна с грчким натписом. На илирским новцима употребљавају се ликови грчких божанстава Хермеса, Зевса и Артемиде. Друге примерке грчког увоза већ смо спомнули раније. Главно трговачко увозно место била је Нарона, данашњи Вид код Метковића, ако не основана а оно свакако највише развијена од Грка. Грчког становништва налазило се ту дуго, и за време римске власти, и то доста утицајног, исто као и у Рисну. Трговачки промет Нароне с другим местима грчког света показују најбоље ту нађени новци из Мелоса, Сидона, Александрије и Тасоса, поред обиља новца из Дирахија и Аполоније.

Негде почетком IV в. пре Хр. провалили су Келти из Паноније у земље јужно од Саве, допирући све до Неретве. Нанели су тежак пораз Ардијејима, а вероватно су потиснули и Аутаријате више према истоку. Год. 335. једно хвалисаво изасланство Келта са јадранског приморја поздравило је Александра Великог, кад је дошао у земљу Трибала. Етнички елемент наше земље, на

којој су се раније мењали Илири и Трачани, добио је са Келтима важну принову. На жалост, трагови келтског утицаја у Херцеговини још нису довољно проучени. К. Пач је упозорио на келтска имена у старим натписима на подручју око Коњица, као: Бојо, Јакус, Имсцелио. Ипак, и после Келта, главни становници данашњег херцеговачког подручја били су и остали Илири. Разуђена обала Далмације потицала их је на бродарство, а оскудица терена, са малим плодним оазама, на пиратерију. Планинама и оштрим превојима одвојене поједине велике котлине, чувсна карсна поља, биле су природни услови да се у њима развију посебне племенске јединице и да политичко-административни обухват целине буде веома отежан. Претежно сточари, Илири су били покретни и врло активни; њихова сточарска култура, врло развијена, остала је највећим делом у наслеђу и старих Романа и после Словена. Развијен племенски живот и ова сточарска занимања учинили су много, да је доста брзо дошло до живљих веза између староседелаца и словенских досељеника и временом и до етничког стапања. Пошто *dinagicus* постао је посебан антрополошки тип, цењен нарочито због своје биолошке мешаности и услед ње створене посебне активистичке енергије. Од староседелаца задржали су Словени после називе главнијих река и планина, као, примера ради, Неретве, Раме, Буле, Прсња, Вележи, Леутара, Бишине и сл. Мање речице и брда добили су нове, словенске, називе.

Илирско гусарство на Јадранском Мору штетило је у великој мери промет са Италијом. Сукоб поводом једног римског службеног протеста банц у том питању довео је 222. год. пре Хр. до рата са Римљанима. У борбама које су иза тога настале и трајале врло дуго Илири су давали снажан отпор, али нису могли одолети боље организованој римској војсци. Приморска илирска држава дошла је под римску врховну власт 168. год. пре Хр., али су још дуго трајале борбе у унутрашњости, док није дошло до коначног смиривања, у главном у време око Христовог рођења. Најстарији римски натпис у Херцеговини нађен је у Тасовчићима, а везан је за личност самог Октавијана. У натпису је забележено освајање Сицилије, које је Октавијан постигао 36. год. победом код Наулоха. Пацификација земље извршена је по опробаном римском методу. Сем јаким војним гарнизона земља је имала много ветеранских насеља и породица, који интересе државе разумно схватају као интересе који погађају непосредно

и њих саме. Уз гарнизоне и војничка места развија се доста густа мрежа путева, који омогућавају живљи и уреднији промет и непосредније везе. Ти су путеви водили у главном с мора на Дрину и Дунав и из Аквилеје, претежно долином Саве, до Дунава и војничког пута који је с Душава водио у Цариград. Главна средишта, из којих се дириговала римска војничка и административна политика, беху Салона, главно место Далмације, и Нарона. Утицај римске културе, који је трајао скоро пуних пет стотина година, осећао се у земљи у свима правцима. У непосредном додиру са римским елементом вршен је у доста великој мери процес романизације аутохтоног становништва. Процес, природно, није био свуда једнак. У Приморју је био најинтензивнији; уз градска насеља показивао је успех и у унутрашњости; а онајслабији је био, као што је и разумљиво, у планинским и брдским областима. Већих римских места на подручју Херцеговине није било много. Градско право имали су стари предримски Делминиум-Дувно, Градац код Посушја и Столац, који је у римско доба био напредна варош. Недавно је утврђено, да се град Дилунтум налазио у Требимљу, у љубињском срезу, па путу који је водио из Нароне. Изванредно је добро очуван велики војнички логор Могорјело код Чапљине, један од европски занимљивих табора, око кога се, у долини Неретве, било груписало више римских насеља. Хумац у Посушју важан је био као војничко средиште, али са много мањим значајем него што га је имало Могорјело. Важно римско место налазило се и у Потоцима код Мостара, кроз које је водио главни пут, а доста густа група римских насеља постојала је и у близини Коњица. Источни планински крајеве херцеговачког Загорја нису били предмет посебне култивације, али су и долина горње Дрине и долина Требишњице имали приличан број римских оаза.

У тим римским насељима јављају се и прве хришћанске општине. Тачнијих података о ширењу хришћанства у нашој области пре доласка Словена немамо, на жалост, скоро никако. Очуване су само две-три мале капеле, у Видоштаку код Стоца и у Борасима, али и за њих није сасвим сигурно да ли потичу из римског или из првог словенског периода. Знамо само из одлука црквених сабора у Солину из 530. и 533. год., да су новоосноване бискупије у Сарзентеру и Мукуру обухватале и делове данашњег љубушког и дувањског среза, и да је крајем VI века постојала посебна бискупија у Дувну. Стару хришћанску традици-

ју показују јасно извесни називи места и планина, као што, на пр. Иван-планина и брдо Цјбријан код Требиња носе имена по црквама посвећеним давно некад Св. Ивану и Св. Кипријану. Име Жуљана на Стону дошло је од Сут-Жулијан (Св. Јулијан), Суторинина од Сут-Ирина, Сушћепан од Сут-Стјепан. Варвара код Прозора има још увек очуване и рушевине старе цркве те светице.

Далмацијом, у чијем се саставу налазила и Херцеговина, владали су једно кратко време од неких четрдесет година и Источни Готи, док их 535. год. ненадном офанзивом није потиснуо њихов највећи непријатељ, цар Јустинијан I. Мада кратка, њихова је владавина ипак оставила извесног трага међу нама. Град Оногшт је или њихово дело или је од њих добило име и главну карактеристику. По њима је, врло вероватно дошло и име Гацка (Гџтско). Иначе, њихово главно средиште налазило се у сарајевском пољу.

После готског потискивања избијају на линији Дринс и Саве постепено поједине словенске групе, које проваљују најпре ради шлена, а после и са намером да ту и остану. Нису без основа византиске сумње, да су словенски упади били у некој вези са њиховим борбама против Гота; ако ни по чем другом а оно бар по том, што су Словени примећавали одлазак већих одреда и гарнизона ради тих борби и што су тежили да то искористе. Кад су се почетком друге половине VI века борбени Обри натурали Словенима као господари, прелажења Словена у земље јужно од Саве и Дунава постаје све чешће. Кад је управо почело словенско продирање у бившу Херцеговину не зна се тачно, али се крајем VI века нарочито подвлачи њихово насртање у Далмацију. Из тог времена потичу и карактеристична сакривања блага. У Нарони су, уз златни накит једне госпође, у једној остави нађени повци цара од Јустина I до Тиберија II, тј. до 582. год., а у Грабовнику код Љубушког новци са закључно Јустином II, тј. до 578. год. Новац је сакриван, очевидно, из страха од павала и пљачке словенских и обарских чета. Има једна вест, да су Словени и Обри крајем VI века порушили 40 градова по области Далмације, а у почетку VII, за време грађанских ратова у Византији, кад није било никога да пружи заштиту, то је рушење узело огромне размере. Тада је савњена са земљом славна Салона; тај удес је задесио и Нарону и Епидеур и многа места у унутрашњости, којима се од тада губи помен, а неким чак и траг.

Словени и Обри су рушили старе градове једно да их опљачкају, а после да не служе као база за војничке гарнизоне и за војничке припреме против њих. Сем тога, Словени, претежно земљорадници, који су становали у широким подручјима иза Карпата, на земљишту које није имало старе традиције, били су у својој битности туђи градској култури и с тога за дуго цени противници и на новом подручју.

Из ове обарско-словенске заједничке сарадње остало је много трагова у северозападним областима Балканског Полуострва, нарочито на подручју старе хрватске државе, али их има нешто и у границама Херцеговине. У коњичком срезу имамо ссела Обре и Обрину. Занимљиво је, да јужније од те линије није очуван ниједан такав назив сем у Затону код Дубровника, где се налазило село Оброво.

*

Процес привикавања досељених Словена новом терену и саживљавања са затеченим илирским и романским становништвом није познат у појединостима, али је јасно да је трајао прилично дуго. Резултат је, у главном, овај. Словени су осетно утицали на домаће становништво својом земљорадничком културом, а ово на њих сточарском. У Приморју су на Неретљане утицале и старе илирске традиције бродарства и гусарења. Да је у Приморју око Дубровника и Неретве било видног романског утицаја на Словене сведоче јасно називи као Конавље од лат. *canabula*, Бргат од *Virgotum*, Шумет – *Juncetum*, Стоп – *Stagnum*, Матохит – *ad Montem acutum*, и дубље у унутрашњости називи као Плана, Устиколина, Колун, Дурмитор и сл. Стари Епидаур прозвали су Словени по лат. *Civitatem* – Цавтат. Ти примери, ређи и сасвим ретки у унутрашњости, показују постојање и појасење романско-словенске симбиозе, која је постепено губила карактер узајамног непријатељства. Налазили су се и конкретни компромиси. Становници новог романског Рагузиума, доцнијег Дубровника, да би били мирни, плаћали су годишње неку врсту данка-кирије главарима Захумља и Требиња за земљишта и винограде које су им притисли за своју употребу.

Стари словенски досељеници у области данашње Херцеговине потичу претежно из Повисља. Порфирогенит је изрично забележио предање, да племе захумских владара Вишевића вуче лозу „од некрштених становника око реке Висле“. У топонома-

стици Херцеговине има доста аналогија са топономастиком тога широког подручја, као на пр. Дунајец у љубушком срезу са галичким Дунајцем, Лапља са Лабом, Ардомиље у Опличићима са Ардовом и Ардовцем, Ходово са Ходоровом из Подњестарја и сл. Од старих словенских племенских назива имамо у Херцеговини трагове од Смољана и Друговића, а од Хуна очувао се у билећском срезу назив Хина Глава (Хъинь = Хун). Стари илирско-романски називи остали су, међутим, у већој мери. Није поуздано причање, како су некад у Херцеговини владале Матаруге, али је хисториски утврђено постојање пастирских илирско-романских племена као што су Бурмази и Бобани, у која су после ушли и Словени. И требињско племе Скробимеза, које помиње Дукљанска Хроника, таква су мешавина. Јасан процес мешања наших словенских племена и лица са елементима романско-илирским показује огроман низ личних презимена, као што су: Домановићи, Зотовићи, Капори, Визићи, Додоши, Барзете, Перендије, Аптељи, Балте, Баноже, Бокуни, Коромани итд. Мешање су посредовали и појачавали првенствено заједнички сточарски катунци. К. Јиречек је добро упозорио, како се највећи део ових племена у Херцеговини развио из пастирских катуна. „Зупци, Малешевци, Бањани, Дробњаци итд. важиви су код Дубровчана, испрва, само као катунци, али се брзо опажа како је свако племе обухватило неколико катуна“. С тим у вези проширио се назив сточарских Влаха и на Словене. Влах је с почетка означавоо Романа; још у XIII веку, у повељама бана Матије Нинослава, за романске Дубровчане се каже да су Власи. Али од XIV века већ сами Дубровчани означавају као Влахе припаднике сточарских катуна, међу којима је у то доба било више Словена него Романа, као на пр. међу „Власима“ Мириловићима или Дробњацима.

У новој постојбини племенски живот Словена трајао је два пуна века скоро несметано у њиховој старој традицији. Византија се није трудила, да га много мења, а нарочито не у области Босне и Херцеговине, које су се налазиле далеко од главних државних средишта и које се нису испречиле на славним њиховим војничким и трговачким путевима. Утицај грчке власти и културе осећао се у овим областима врло мало. На подручју Херцеговине Словени су првих векова по свом доласку стали скоро искључиво под утицајем романске културе и латинског језика. Грчки утицај осећали су у толико, у колико се он јављао

у романским градовима Приморја, који су признавали византиску врховну власт и одржавали везе с њим светом. Налазак грчког новца цара Константина Копрописа у Љубомиру или цара Нићифора Фоке у Чичеву код Трсбиња, у непосредној залеђини Дубровника, обележава јасно пут тога утицаја. Дубровник је преузео улогу старе Нароне.

Подручје Херцеговине, по казивању Константина Порфирогенита, спадало је све у сферу српског племена. Цар писац изрично каже, да су Срби населили цео крај од Цетине до Котора, и да су племена Неретљана, Захумљана, Трсбињаца и Конављана пореклом српска. По хроници попа Дукљанина јужна Далмација спадала је сва у Црвену Хрватску. За разлику од извесних наших историчара ја мислим, да је та много оспоравана Црвена Хрватска доиста постојала, али да су српска племена из унутрашњости, с више агресивности и виталности, сужавала њене границе и најпосле је сасвим преплавиле. Од тих племена Неретљани су, у тесној заједници с Хрватима, ушли у састав хрватске државе и временом се потпуно идентификовали с њом. Сва три друга племена остала су у заједници са српским саплеменцима и учествовала доста живо у њиховом државном животу.

У X веку, кад је цар Константин Порфирогенит писао своје дело *О управљању државом*, жупе данашње Херцеговине имале су неколико својих градова. Али то су била у ствари утврђења за одбрану, а не градови у правом смислу те речи. Неки од њих били су стари, које су Словени, у заједници са Романима, обновили, а неке нове су подигли и сами, као Острог и Вруљу у Приморју, Лукавац у Требињској области, Добрски у Захумљу. Најзнатнији беше град Бона, посрбљени Благај, до кога је допирала граница Захумља и који је имао за собом, са својом речицом Буном, дугу традицију. Дукљанин наводи у Захумљу девет жупанија (стонску, поповску, Дубраве, Луку, Дабар, Вељаке и Жапску. Жупа Gorimita биће можда искварено име за Имотски, а Vesenice се мисли да би могло бити мостарско Бишће). И стара Травунија или требињска област имала је девет жупанија (Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевице, Врм, Рисан, Драчевица, Конавље и Жрновница). Неретљанска област обухватала је жупе: макарску, расточку и долску са чувеним градом Омишем. Уз то су њој припадала и четири острва: Корчула, Мљет, Брач и Хвар. У област старе херцеговачке државе спадале су дуго времена и западне жупе Подгорја: Оногшт, Комарница, Језеро,

Пива, Дабар, Гацко, Неретва и Рама. Граница са Босном ишла је подножјем Ивана, у главном кланцем Неретве. Североисточно од Коњица, у подручју Радобоље, налази се испод Ловнице Рашка страна и Рашки дол, а преко пута је од њих локалитет зван Босанска планина. Ти називи упућују јасно на два државна подручја, односно на границу између њих. Извесно време звала се Хумском она област која је хватала од белопољског Лима до Захумља и Травуније, која је била у тесној вези са Рашком, али се после Хум често идентификовао са Захумљем. Те старе традиције хумске области очувала је све до наших времена њена епископија.

Док је Босна била покривена густим, местимично све до данас очуваним, шумама, област Херцеговине, нарочито на десној обали Неретве, имала је већ прилично оголићен карст. В. Скариф је добро упозорио, да појава назива *дрвзга* – *дреза* за шуму у речима као Дрежница, Дрежањ, Дрежник, Удрезње и сл. не би била лако објашњива, да је шуме било изобилно. „У крајевима, гдје шуме има мало и спорадично, запажа се сваки шумовит комад и тај се означава именом Шума, Гај, Луг итд.“ Али је шуме било свакако више него данас. Дубраве су биле пуне дрвећа; у XIV веку Почитељ је имао краљевско бродоградилште; на Јасену, између Билеће и Трсбиња, густа шума постојала је још до средине XIX века; у гајевима око Чапљине крили су се хајдуци. Са нестанком шума долази све више до оскудице живих вода. То чини да је живот у Херцеговини постајао све тежи и напорнији него у водама и шумом богатој Босни. Али је врло карактеристично да је ипак кроз све време овај крај био насељенији и имао више промета. Босанске шуме и могле су се одржати у свом богатству баш првенствено за то, што насеља око њих нису била много густа. Већа просечна насељеност Херцеговине да се тумачити близином мора, плодношћу долина Требишњице а нарочито Неретве, и у извесној мери већим културним наслеђем, на које се ту наишло.

Као што су раније илирски гусарски нападаји по Јадранском Мору изазвали римску државну активност и тим, непосредно, и историски интерес за њих, тако је, током IX века, и гусарење Неретљана и суседних хрватских племена изазвало енергично посредовање Млетачке Републике. Њени и трговачки и политички интереси на Јадранском Мору били су тим гусарским залетима озбиљно угрожени. Да их прекине Република је пре-

дузимала у неколико махова озбиљне експедиције. Као сви гусари, и Неретљани су тактизирали према приликама. Кад је опасност била велика они су се смиривали и давали обећања сваке врсте; кад би опасност проишла они би настављали стари занат. Али су се временом били ојачали и осмелили чак толико, да су се у два-три маха усудили примити и праву борбу с Млечанима и њиховом флотом. Год 886. у једној експедицији против Неретљана заглавио је чак један дужд лично; био је то несрећни Петар Кандијан. Да би обезбедила своју трговину Република је, изгледа, после овог пораза пристала, по примеру романских градова из Приморја, да плаћа извесну суму новца Неретљанима и Хрватима.

За требињски крај знамо, да је до IX века био у саставу рашке државе. Кад је средином тог века велики жупан рашки Властимир удао своју кћер за сина требињског жупана, он је, хотећи да награди зета, „именовао га за владара и учинио га самосталним.“ Већа је и после тога остала врло тесна. У Захумљу је међутим владала кућа Вишевића независно од суседних владара и понекад чак с њима у противности. Активност Франака на западу, против Хрвата, и активност Бугара на истоку, против Срба, изазвала је промену у дотадашњем племенском начину њихова живота и натерала их на тешке прибирање и чвршћу организацију. Та активност доноси и нову динамику у политички живот Срба и Хрвата. У борбама које иза тога бивају све чешће и опасније они се, према приликама, опредељују за Византију или Франке и Бугаре, али се, у исто време, јављају и њихове све јасније тежње за потпуном самосталношћу.

Та политичка борба осетила се и у културном животу. Од словенског доласка на Балкан њихови романски и грчки суседи трудили су се да их преведу у хришћанство и тако приближе себи и смире. Процес је ишао доста споро и по самој природи ствари и јер су недостајала погодна средства. Главна активност све до IX века долазила је од латинског свештенства, чији је утицај на западном делу Балканског Полуострва био скоро апсолутан. То се види по очуваним натписима и по архитектонским остацима старих црквених грађевина. На подручју Херцеговине такве остатке имамо у Варвари код Раме, у Потоцима код Мостара и у Благају. Реакција с грчке стране, из чисто политичких мотива, јавила се за владе цара Василија I Македонца (867–886). Његову активност помогла је доскора делатност словенских

апостола Ђирила и Методија и њихових ученика, који су стварањем словенске писмености и увођењем словенског језика за богослужење дали битне услове и основе за трајно дело покрштавања Словена. Од тада на нашем подручју почиње и траје та борба између источног и западног утицаја, која ће, нема сумње, највише допринети да се створи и извесна подвојеност духова код наших иначе толико сродних племена. Забележено је, да су се од свих наших племена примању хришћанства најдуже опирали борбени Неретљани, осећајући како с новом вером долази не само туђ духовни утицај, него да је она посредно и средство за туђу политичку власт.

За владе моћног бугарског цара Симеона дошло је до отвореног непријатељства између Рашана и Захумљана. Рашки господар Петар Гојниковић, осећајући непосредну опасност од набујале бугарске снаге, био се приближио Византији, као њеном противнику; захумски господар Михаило Вишевић држао је међутим са Симеоном. Петар је с тога почео да потискује Михаила, једно да ојача себе за сваки случај, а друго да ослаби противника. Али Петрова снага није била дорасла бугарској. Доскора је био сломљен и он лично и сама рашка држава (924. год.). Док је с Петром био у пријатељству, Михаило је одржавао добре везе са хрватским владаром Томиславом и 925. год. учествовао је на првом српском сабору, на ком се, међу осталим стварима, решавало и о судбини словенског богослужења на тим странама. После Симеонове смрти и грађанских ратова у Бугарској, кад је српски кнез Часлав Клониоровић устао да ослободи Рашку и да, помоћу Византије, изведе прво уједињење српских области, Михаило Вишевић се ипак одржао захваљујући посредовању Цариграда. Часлав је још био жив, кад је често помињани византиски цар Константин Порфирогенит писао своје дело *О управљању државом*, и дао у њему политичке и етничке границе српског племена. Србија је тад допирала до Цетине, Лијевна и Врбаса на западу; за њу је тад и употребљен први пут назив $\eta \Sigma\epsilon\beta\lambda\iota\alpha$.

После Часлављеве погибије српска се заједница растурила. Племenske традиције биле су јаче од осећања потребе једне чвршће државне организације. По казивању врло мутне и несигурне Дукљанске Хронике, јединог извора за то доба, образовало се тада једно ново краљевство или држава са средиштем у Требињу. Она је обухватила, под владарем Предимиром, Траву-

нију, Зету, Захумље и Подгорје са Оногоштем и Морачом. Ту нову државу, ако је уопште било, није дуго држала једна рука. Кад је силни цар Самуило покорио кнеза Владимира у Зети владао је у трсбињском крају Владимиров стриц кнез Драгомир. Њих двојица су сигурне хисториске личности. Знамо добро и њихову занимљиву и авангурама богату судбину. Владимир је убијен на превару у Преспи 1016. год., а Драгомир је погинуо на острву Св. Гаврила, у Боки, у једном локалном устанку. За Неретљане се зна, да су у то време, после једне добро спремане млетачке експедиције, 1000 год., били, заједно са Хрватима, присиљени да стварно респектују млетачке интересе и да је отада њихов полет био знатно обуздан.

Кад је четрдесетих година XI века успело Стевану Војиславу да ослободи Зету од Грка, дошли су под његову власт трсбињски крај и Захумље до иза Стона. Грчки писац Кекавмен зове Војислава изрично „Србином Требињцем“. У борбама против њега, прича Дукљанска Хроника, учествовали су, по позиву Византије, захумски кнез, босански бан и рашки жупан. Војску је водио захумски кнез Љутовид, али је код Клобука, источно од Требиња, био рањен и разбијен. Трсбињци пису марили Војислављеве наследнике и дизали су се против њих неколико пута. Покорио их је коначно Војиславов син Михаило, јак и способан владар, који је успео да оствари прво наше краљевство у Зети. Његов лик, најстарији у нашој уметности, очуван је у рушевинама цркве Св. Михаила у Стону. За владе Војислављевих наследника помиње се у Требињу црква Св. Петра, у којој је сахрањено неколико локалних господара. Рушевине тог манастира налазе се у Чичеву, у трсбињском пољу, и биле су досад неколико пута претраживане, на жалост без великих резултата. Сигурно је само то, да је црква била врло пространа, да је солидно грађена по типу романских цркава и да је, по свој прилици, бенедиктинско дело. Краљ Бодин, Михаилов наследник, проширио је још више очеве границе, али својом управом, себичном и безобзирном, огорчио је свет толико против себе, да су његови потомци, већ у првој линији, почели да губе и власт и поједине делове свога подручја. Краљевски сродници, који су се мењали на престолу, помагани са разних страна, изазвали су у земљи велике метеже. Многи од њих дочепаше се управе у појединим покрајинама. Најпосле се борбе завршише, око 1130 год., победом Градихне Бранисављевића ранијег господара хумске земље. Он је, као

византиски вазал, сјединио Зету са Травунијом и владао неких десетак година у миру. Тековине Војислављеве и Михаилове, са потпуном државном независношћу, биле су у току ових година упуштене, а и Зета је изгубила своју водећу улогу међу српским земљама.

У свом постепеном ширењу према мору и у унутрашњост Балканског Полуострва Мађари су најпре, 1102. год., свршили са Хрватима обавезавши их, са доста предусретљивости, да приме њихова владара; затим су склопили споразумс и са романским далматинским градовима Задром, Сплитом и Трогиром и неким острвима. После тога су упутили своју експанзију према Босни. У времену око 1136. год. они су узели жупу Раму, која је раније припадала рашком Подгорју. Политичко-географски та је жупа била од великог значаја. Кроз њу је водио пут из Салоне у Врхбосну и даље ка Сребреници. Ту се налазило важно старо римско насеље Бистуе Ветус, из кога је водио пут у средишњу Босну. Добивши Раму, Мађари су њено име унели у своју краљевску титулу, замесњујући њим и име саме Босне, над којом су врло брзо проширили своју власт. Та необична пажња према Рами дошла је, по нашем мишљењу, с тога што је она од свих старих жупа унутрашњости прва признала мађарску врховну власт. Мађари су до ње допрли, по свој прилици, из Далмације, са југозапада, одакле је и иначе водила стара саобраћајна веза. Мађарско-византиске борбе за посед моравске долине, која је после Босне дошла на ред, изазвале су читав низ криза у Србији и њеној државној политици. Династија великог жупана Вукана ушла је била с Мађарима у врло интимне везе и са њима заједно учествовала је у борбама против Византије. Та је династија успела да постигне изванредан низ локалних успеха и да, међу другим, знатно ограничи и власт зетских владара. Већ је жупан Деса око 1150 год., изгледа по пристанку и позиву Требињаца и једног дела Зећана, проширио власт рашке куће и у том правцу. Његов рад наставио је и довршио Немања, први члан Вукановића, који је напустио, бар привремено, дотадашњу политичку линију и почео да делује у споразуму са Византијом. То га је истина, довело у сукобе са браћом, али га је и изнело до престола у Рашкој.

Док је Немања владао у Србији као велики жупан, у хумској земљи је управљао, признајући његову врховну власт, његов брат Мирослав. У Бијелом Пољу, на Лиму, још постоји Петров Манастир као његова задужбина и као споменик граница

његове области. Мирослав је имао за жену сестру босанског бана Кулина. Сам је, чини се, био човск ширег интереса. Њему је Дијак Григорије написао једно велико и ванредно уметнички рађено еванђеље, украшено многим минијатурама, најлепши споменик наше старе писмености. Год. 1180., поводом сукоба са својим сплитским надбискупом, кога су каменовали, неретљански Качићи обратили су се за заштиту Мирославу и тако, посредно, признали његову власт. Негде у времену око 1185–6 год. Немања је, свакако у вези са Мирославом, потиснуо потпуно последњег зетско-требињског владара, кнеза Михаила, и његову област припојио својој држави. Истовремени његови нападаји на Дубровник нису, међутим, имали никаквог успеха. После Немањине абдикације Мирослав је имао тешких дана. Као да није био у најбољим односима са својим синовцем Вуканом, који је био незадовољан очевом одлуком да престо у Србији уступи млађем сину Стевану а не њему. Вукан је, у огорчењу, ушао у везе са Мађарима. Мађари су год. 1198. напали на Хум и постигли ту извесне успехе. У то време губи се и траг Мирославу. Можда је умро, можда погинуо у борби с њима, а можда се повукао негде у манастир по Немањином примеру.

За његова времена почело се много говорити о богумилској јереси у Босни и Хуму. Неки чак и њега сама, сасвим погрешно, претстављају као богумила. Овде није прилика, да о тој јереси расправљамо ближе; наглашавамо само да је погрешно и у супротности с нашим српским и православним изворима мишљење, као да је богумилизам код западњака криво схваћено или намерно рђаво тумачено православље. Сигурно је само да је у Хуму богумилства било мање него у Босни, и то с тога, што је, поред католичке, била жива и активност православне, светосавске цркве, која је сузбијала многе заблуде. У Босни, зна се, такве ауторитативне православне црквене организације није било. Трагова богумилизма у области данашње Херцеговине нема много. Постоји поред Мостара извор Бабун, за који је о Ивањдану везан извештај култ. Нешто спомена о „патаренима“ у Љубској дају дубровачке архивске књиге, које су, узгред речено, јасан доказ да се патаренство, у тако добро обавештеном граду, није могло мешати и бркати са православљем. У католичком херцеговачком шематизму за 1867. год. казује се, да је у селу Дубочанима породица Хележ, пре коју годину прешла у ислам, а била је последња „која се држала лудила богумилског“.

Мирослава је наследио у Хуму, по причању неких дубровачких хроничара, његов син Петар, борбен и врло активан човек. Друга причања казују, да је иза Мирослава остао малолетан јединац син Андрија, кога је отерала незадовољна властела и довела Петра. По причању М. Орбинија, против Петра се после дигао краљ Стеван Првовенчани и победио га у Бишћу испод Благаја. Иза те победе Андрија је добио Захумље, краљев син Радослав земље јужно од Неретве, а Петру је запала област између Неретве и Цетине. Петров је углед ипак остао велик. У борбама које су Сплићани водили са кнезовима Шубићима они су, да би имали јаку заштиту, 1223. год. изабрали Петра за свог градског старешину и поред све, врло оштре, опозиције свештенства. Петар је оправдао наде које су у њ полагале, и штитио је интересе града с успехом, долазћи ради тога у тешке сукобе на више страна. Иза Петра († 1227.) дошао је на власт његов синовац Тољен, огорчен противник Сплићана, који се према њему нису понашали као према његову претходнику. Умро је 1239 год. у борби или слому, који је задесио његову земљу од Мађара, у великом крсташком рату против босанских јеретика, кад је херцег Коломан продро у његову област.

У источној хумској области владао је кнез Андрија као вазал српског краља и лојалан сусед Дубровника. После Тољенове смрти проширио је своју власт и на тој страни и измирио се са Сплићанима. Чак им је 1244. год., са босанским баном Нинославом, и помагао у борби с Трогиром и навукао на се због тога љутњу мађарског краља. Умро је у Стопу, у својој престоници, око 1250. год. Његов син и наследник Радослав не носи више кнежевску, него само жупанску титулу, и назива се клетвеником мађарског краља. Пришао је Мађарима 1253–4 год., кад се против српског краља Уроша био склопио опасан савез Бугара, Босанаца и Дубровчана, коме је и он приступио више од страха него из неке личне или политичке потребе. Тај савез није сломио Уроша; напротив, он је Дубровнику могао наметнути своје услове за мир. Тај савез је међутим, изгледа, онемогућио Радослава. О њему после Урошева успеха нема више никаква помена; не помињу се чак ни његови наследници. У Хуму је, напротив, краљ Урош, пред крај живота, нашао последње уточиште. Кад га је, 1276. год., победио син Драгутин на Гатачком пољу, он се склопио ту негде, вероватно у неком манастиру, и ту је и умро 1280. год. Други син Андријин, жупан Богдан, држао је под својом

влашћу Попово, у коме се његови наследници помињу до двадесетих година XIV века. Трећи син Андријин Ђорђе спомиње се 1280. год. у данашњој Габели без веће власти и значаја.

У хумској области, у Стону, одредио је Св. Сава седиште новог православног епископа. Учинио је то очевидно са намером да одатле парализује активност католичке цркве. Хумска епископија имала је, изгледа, доста знатан углед. За њеног епископа био је једно време постављен сам брат краља Уроша I, Сава II, а касније чувени наш писац-биограф Данило. За време кризе 1253/4. год., кад је жупан Радослав отишао међу противнике српског краља, положај епископа постао је врло тежак. Он је тада напустио Стон и склонио се у Петров Манастир на Лиму, коме је краљ Урош издао пову повељу са набрајањем свих поседа датих манастиру не само као задужбини стрица Мирослава, него и као епископском седишту.

К. Јирсчк пема право кад тврди, да је „утицај Србије био истиснут из хумске области“ после Радослављева случаја. Напротив. После тог искуства српски владари су Захумље још тежије припојили својој области. Место наследних кнежева они тамо уводе краљевске намеснике, а с обзиром на значај земље ти намесници се узимају из најуже владарске околине. Требињску област уступио је краљ Драгутин, са Зетом заједно, на управу својој мајци краљици Јелени. Њезин двор у Требињу изрично се помиње у дубровачким архивским књигама. На почетку XIV века помиње се као хумски намесник у Невесињу, Стону и Бротњу Константин, најстарији син краља Милутина. Граница Захумља допирала је тада до Вруље код Макарске. То знамо по вестима о састанку између краља Милутина и моћног Павла Шубића, хрватско-далматинског бана, који је у то време био проширио своју власт и на највећи део првобитне Босне, па то желио да постигне и у Захумљу. Његов наследник Младен, сувише понесен наглим успесима свога оца, чије мудрости није знао схватити, ушао је касније у рат са Милутином, али је у њему био лоше среће. Неуспех тог рата охрабрио је многе од његових непријатеља и знатно је допринео његовом потпуном сломену.

Већ од времена краља Уроша Србија је своју главну експанзију упућивала према југу, у вардарску долину. Западне области нису биле пренебрегнуте, али се за њих показивао спореднији интерес. После смрти краља Милутина, кад су у Србији

настали грађански ратови, млади босански бан Стеван II Котроманић, необично вешт и енергичан, искористио је те метеже исто опако, као што је искористио и пометњу у Далмацији после пада Младсна Шубића. Његова је намера била да Босни осигура излаз на море, толико потребан једном већ привредно и политички развијеном организму. И доиста, у року од неких четири-пет година, од 1322–1326., он је освојио скоро целу обалу од Крајине до близу Стона. Цело Захумље и западна хумска област до близу Гацка дођоше под његову власт. Као његова спомиње се у то време и Рама, а мало доцније освојио је и жупе дувањску, ливањску и гламочку. Граница банове државе допирала је на истоку до Дрине, а на западу држао је бан град Висућ на Цетини и из римског доба чувени Pons Tituli или „трљски брод“. Стон, који је остао скоро отсечен од српске државе, није више имао за њу нарочитог интереса и није нимало чудно што га је после тога, 1333. год., краљ Душан продао Дубровчанима, на њихове нарочите молбе. Кад га је продао Душан је поставио изричан захтев „да пребива поп српски и да поје у црквама, које су у Стону и у Рату“. Дубровачка Република, чисто католичка, није хтела да свој верски хомогени елемент меша с иноверцима и под видом аграрне реформе извршила је и своје верске намере. Православни су били вешто присиљени да или пређу у католичанство или да се иселе. Православни Богородичин Манастир предат је 1339. год. католицима, а 1347. год. дата је дозвола фрањевцима да ту подигну свој манастир и да почну своју верску активност. Краљ и цар Душан није могао да прежали губитак Захумља и враћао се на то питање неколико пута; год. 1350. дошло је због тога и до рата са Босанцима; али су сви напори у том правцу, и дипломатски и војнички, остали без успеха.

Захумље је било повод раздора између Србије и Босне; брзо потом оно постаде спорна област и између Босне и Угарске. Краљ Лајош Велики, зет бана Стевана, тражио је после гастове смрти од младог босанског бана Твртка, да му уступи Захумље као мираз уз жену. Млади Твртко морао је то да испуни, немајући у тај мах ни снаге ни других могућности да се супротстави најсилнијем краљу Угарске. Год. 1357. уступио је он целу захумску област на десној обали Неретве. У источном делу хумске области, у старом Подгорју, јавља се као кнез угледни Војислав Војиновић, сродник цара Уроша. У његовој власти налазио се појас од Ибра до мора са залеђем све до иза Сјенице. Огорчен на

Дубровчане и из породичних разлога и као на мађарске вазале, он је с њима дуго био у непријатељству и оставио о свом рђавом мишљењу о њима трага и у народној епској поезији. Класични јунак епске песме, Милош Војиновић, био је његов рођени брат. Њихов синовац, лакоумислени и обесни Никола Алтомановић није могао да одржи силом отето породично наслеђе. Озлоједио је и дигао против себе све суседе и Дубровник, и босанског бана Твртка, и кнеза Лазара. Побунио је против Твртка један део хумске властеле, а подбадао је и брата му Вука. То насртање на све суседе довело је до општег савеза против њега, коме Никола није могао одолети. Год. 1373. он је био савлађан, а његове земље подељене између Твртка и Лазара. Твртко је помакао своју границу до иза Лима и у Милешеву, 1377. год., ставио краљевску круну на своју главу. Тако је цело Подгорје са хумским источним наслеђем ушло у састав босанске државе. Исте те године, поводом једне локалне буне, дочепав се Твртко и требињске области, којом је у то време господарио Бура Балшић. Тако је цео посед старе српске државе на западу, изван граница Зете и Рашке, прешао у босанске руке. Незадовољан држањем Дубровника, који је, разумљиво, увек у првом реду гледао своје интересе, Твртко је за своју државу подигао у заштићеној Боки Которској нову извозну луку са тврдим градом, који је имао да је штити. То је био Нови, данас Херцег Нови, леп град, али са доста тешким везама са унутрашњошћу. Твртко, владар са великим конценијама и способностима, искористио је и нерде и буње настале у Угарској и Хрватској после смрти краља Лајоша (1382. год.) да не само поврати старе границе на западу, него и да их знатно помакне даље. Он је једини од босанских владара прешао границу Цетине и допро чак до Зрмање. Али то велико његово дело није се могло одржати; срушило се за краће време него за које је било створено. С његовом смрћу (1391. год.) пао је и полет Босне, као покопен.

За Твртково време почеле су и прве борбе с Турцима, које ће испунити пет векова наше прошлости. Први упади Турака у области старе Херцеговине почели су 1386. год., а први пораз, врло тежак, нанео им је код Билеће две године доцније Твртков чувсни војвода Влатко Вуковић. Породица Влаткова, која носи назив Косача, постаће затим за више од пола века стварни господар хумске области. Већ Влатко у заједници с моћним кнезом Павлом Раденовићем сломио је моћ куће Санковића, која

1391. год. беше продала Конавље Дубровчанима. Синовац Влатков, Сандаљ Хранић, држао је скоро целу хумску област и пола Конавља, док је Павле Раденовић, његов такмац, иначе господар Врхбосне, држао требињски крај с другом полем Конавља и нешто земље око Коњица. Између те две куће постојало је стално супарништво више од четрдесет година и није га могла ублажити ни створена женидбена веза. Косаче су остале победници захваљујући енергији и безобзирности најспособнијег од њих, Степана Вукчића, доцнијег Херцег Степана. Ми у појединости тих борби не можемо овде улазити. Нагласићемо само, да је њихово супарништво знатно допринело, да су односи у Босни постали још више отровани и да је унутрашње распадање, с моралним кризама, постало скоро незаустављиво.

Босна је постепено губила своју обалу. Краљ Остоја продао је 1399. год. Дубровчанима појас од Курила (тј. од Петрова села) до Стона, а 1419–1426. продали су Сандаљ и Радосав Павловић оба дела Конавља. Процес потискивања православља извршен је и у те две области на исти начин као и раније у Стону. Сандаљу су остали на обали крајеви у Боки Которској од Новог до Рисна. Моћни Хрвоје Вукчић, који је први у нашој историји понео титулу херцег, држао је у својој власти цело једно краљевство, од Пливе и Врбаса до мора и Цетине, утицао је живо на све послове и у унутрашњости и на Приморју. Сандаљ му је био зет, али му није остао веран. Велике амбиције једног и другог дошле су неодољиво у сукоб. Сандаљ, који се по други пут оженио са Јеленом Балшићком, кћерком кнеза Лазара, ориентисао се у доброј мери за политику са Србијом и за сарадњу с краљем Сигисмундом, док је Хрвоје остао глава Сигисмундових противника, иако му се једно кратко време био приближио и направио му у Босни огромне услуге. У узајамним борбама и Сандаљ и Хрвоје почели су да рачунају с Турцима и да их увлаче у своје размирице позивајући их као помагаче. Турци су примали позиве и са планом утврђивали свој утицај и своје позиције. Кад је Сандаљ умро (1435. год.) и кад је краљ Сигисмунд затражио, да му се врати хумска област, позвао је наследник Сандаљев, његов синовац Степан Вукчић, притешњен и са других страна, у помоћ Турке. Ови су се одазвали и већ те године се дефицитивно утврдили у Врхбосни. Степан Вукчић остао је од тада њихов верни вазал.

32

Степан Вукчић, Херцег Стјепан, јесте најпопуларнија личност Херцеговине. О њему постоји много предања, нарочито прозних. Проницљив и лукав у истој мери он је био човек оштре памети, али себичан и бруталан до невероватности. Наша историја има мало циника као што је био он. И поред све способности и енергије он је ипак завршио неуспехом. Изгубио је био морално упориште и с тим у вези и духовну равнотежу. Разочаран, он је скоро дочекао да лично доживи слом своје државе и свих својих великих планова. Борио се против Мађара, против куће Павловића, деспота Бурђа трудећи се да му преотме Зету, против Дубровника, против босанског краља, против Млечана и најпосле против рођене деце. Није било суседа с којим није дошао у сукоб; ни у комс није нашао правог пријатеља. Занимљив је, иако није био од велике политичке вредности, његов савез са краљем Алфонзом V Арагонским. Да би својој области дао изглед независности и себи већи углед, Степан се, у јесен 1448., прогласио за херцега. Лебдица му је пред очима личност Хрвоја Вукчића. Херцешку титулу узео је највероватније сам, по пристанку Турака. Његова област обухватала је од Цетине до Лима и Мораче, а на северу до Неретве и ушћа Лима са нешто мало поседа и изван тога подручја. На северозападу је држао Дувно и један део Ливанског Поља. То су границе старе Херцеговине које су у народу запамћене доста добро и које је све до пред крај XIX века чувала као своју дијецезу херцеговачко-захумска епархија. По њему та је област добила свој назив *Херцеговина*, који се први пут јавља у једном документу око 1454. год. Степан се прозвао „херцегом од Св. Саве“ хотећи да својој титули да и тај верски ауторитет популарног светитеља. То и његова добро очувана задужбина у Горажду јасан су доказ против свих оних који Степана, као и Сандаља, хоће да прогласе за богумиле, односно да тврде како су они у тој вери и остали. Од 1452. г. почео је грађански рат у Херцеговини; борио се херцег са најстаријим сином Владиславом. Народ још и данас има доста прича о тим жалосним борбама, у којима су Турци били помагачи на обе стране. Херцег је касно увидео, да га сва његова вазалска независност према Турцима није могла заштитити ни од њихових замета у његове земље, ни од одлука саме Порте уперених лично против њега. Од пада Босне, 1463. год., он напусти своју дотадашњу туркофилску политику, али пролази рђаво. Турци су му током 1465. год. посели више од половине земље са Благајем и

другим градовима, док су Млечани и Мађари, више у свом интересу, бранили линију Неретве. Скоро као бегунац, скрхани херцег завршио је живот у пролеће 1466. год. Његови синови, недовољно сложни, помагани с малим средствима од Млечана и Мађара, наставили су борбу још неко време, али су се борили за већ изгубљену ствар. Од три брата један је држао с Млечанима, други с Мађарима, а трећи је отишао Турцима и примио ислам. Морално расуло земље је настало пре политичког расула, које је задесило тешко намучену Херцеговину 1482. године.

Турци су заузели највећи део Херцеговине већ пре тога датума; отада, они су постепено освојили и убоге остатке и пошли даље. Год. 1537. већ је и јуначки брањени Клис у њиховим рукама. Према свом надирању ка западу Турци су померали и своја седишта херцеговачких крајишника или санџак-бегова из Плеваља у Фочу и из Фоче у Мостар. Мостар је, у главном, њихова творевина. У том стратешки врло важном месту они су 1566. год. подигли и један импозантан велики мост на Неретви, у једном смелом луку, који доста изгледа као окамењени полумесец. После је због свог војничког и трговачког значаја Мостар постао главни град целе земље, развивши се претежно на рачун Благаја.

Турци су освојили земљу и као сви освајачи показали с почета извесну чврстоћу, али су касније почели да попуштају. Земљораднички и сточарски елеменат земље они нису дирали, а нису га у прво време више искоришћавали него и њихови хришћански властодршци. Спрам властеле су бивали понекад опорији ради њихових политичких веза. С тога су многе властелске породице напустиле земљу или примале ислам, да би очували све привилегије. Чак српски манастирски извори признају да Турци нису гонили на насилно прсверавање. Доказа о том има и иначе. У XVI веку подигнуто је неколико наших манастира већег значаја, као требињски Тврдош, Житомишљић и Св. Тројица код Плеваља. У Горажду и Милешеву радиле су две црквене штампарије. Ислам је био државна вера и његови припадници имали су повлашћен положај, али су се и друге вероисповести трпеле, и то у XVI веку врло либерално. Како Турци нису били много радан елеменат, него првенствено војници, то су они за обрађивање освојених земљишта, која би опустела или била проређена, доводили са собом наш елеменат, да им ради земљу и одржава привредни промет. У самој Херцеговини тога помера-

ња није било у већим масама. Лева обала Неретве с Невесињем, Гацком, Љубињем, Билећом, Требињем имала је претежно православни елемент, док су саму долину Неретве и десну њену страну држали католици. Из Херцеговине је било много појединачних сељења због снажног прираштаја и тешких материјалних прилика, али великих сеоба у масама није било. С тога у њој нема онаквих промена становништва какво налазимо у северној Далмацији око Книна или у босанској Крајини, где су новији српски досељеници скоро потпуно заменили старије избегло хрватско становништво. Унутрашњост Херцеговине била је за цело једно столеће, тј. кроз скоро цео XVI век, прилично неузнемиравана, а то је доба кад су на северу и западу вршене главне миграције. Та релативна мирноћа је учинила, да су се врло лако развили и процвали градови као Мостар, Таслице, Фоча и Столац, који су постали јака турска средишта.

Промену турске политике изазвао је у извесној мери покрет хришћана на крају XVI века, који је потакла агитација страних хришћанских сила на челу са папском куријом. Наш свет је био жељан слободе и радо је прихватао сугестије које су га позивале у сарадњу за борбу хришћанства против полумесеца. Није случајно, што су код нас на челу овог покрета била свештена лица под вођством самог патриарха Јована. У Херцеговини средиште акције био је требињски манастир и у њему митрополит Висарион. Спаљивање тела Св. Саве (1594. год.) дошло је с једне стране као казна и опомена за вође, а с друге као потицај да покрет захвати и дотле пасивнији елемент. Световњаке је водио никшићки војвода Грдан. У том покрету било је сарадње између православних и католика, која се нарочито осећала у Попову. Поред православних свештеника делују у народу и популарни фрањевци. Али читав тај покрет није успео, и то само с тога што западне силе, које су га потицале, нису ствар организовале довољно озбиљно, нити је међу њима било потребне солидарности. Ствар се код њих спремила готово тако, као да је било главно створити план а не изводити дело. Међутим, и после тог неуспеха, који је цркви донео доста потреса, наши људи нису престајали примати сугестије са стране и улазити у разне преговоре. Чак православне црквене старешине нису се устручавале водити преговоре са папском куријом сматрајући да је ослобођење хришћана од „Агарјана“ прече од свега другог и да се опасност од могућих верских утицаја Рима да лакше избећи

од турског јарма. И популарни острошки свети Василије, херцеговачки митрополит Василије Јовановић (1639–1671.), улазио је у такве преговоре и тражио чак и материјалне помоћи од папе.

У XVII веку Херцеговина постаје у више прилика ратно подручје. За време Кандиског Рата млетачка војска је притисла макарско приморје и оперисала у долини Неретве, док су се ускочке чете, често помешане с војском, залетале чак до Мостара. У свом популарном *Разговору угодном народа словинског* Андрија Качић слави многе поморске јунаке, који су робили „Броћно до Мостара, до Благаја и до Почитеља“. Касније, за време ратовања Светог Савеза, млетачки успеси били су још већи. Млечани су тад продрли дубоко, чак до Стоца и Невесиња, па су заузели Љубиње и Попово. Чета Стојана Јанковића ударила је на сам Мостар, али су му се ту храбро одупрли грађани, међу којима се истакао Аго Шарић, који је подигао лепу цамију на дну Луке. На другој страни Млечани су освојили Херцег Нови, продрли до иза Требиња и утврдили се у манастиру Тврдошу. Кад су се одатле морали повлачити они су манастир дигли у ваздух, а калуђери су прешли у Савину, где су после подигли нову богомољу. Највећи успех Млечана у овом рату било је освајање важне Габеле, најплоднијег дела Херцеговине. Карловачким Миром (1699.) турска гранична линија била је знатно помакнута унатраг, до Вргорца и Габеле. У млетачкој власти остао је и Херцег Нови и Рисан и поповски манастир Завала.

Много покрета било је и у првој половини XVIII века. На позив руског цара Петра Великог, који је у посебној мисији послао у Црну Гору пуковника Михаила Милорадовића, члана старе херцеговачке породице Храбрена-Милорадовића, да крене борбу против Турака, устали су не само Црногорци, него и сва херцеговачка племена у близини Црне Горе. Нарочито су борбени били људи из околине Требиња, Гацка и Грахова. Остављени сами себи Црногорци и херцеговачки устаници борили су се храбро од 1711–1714. год., али су морали најзад подлећи. Први турски поход у 1712. год. није имао велика успеха, али су у другом, изведеном 1714., Црногорци претрпели веома тешке губитке. С њиховим поразом пресечена је била и акција Херцеговаца. Сукоб с Црном Гором и давање заштите Црногорцима од стране Млечкиња били су један од повода, којим су Турци правдали своју објаву рата Републици Св. Марка. Турску војску против Млечана водио је Мостарац Мустаја-паша Челић. Под Сињем та је

војска била потучена и бачена натраг. У даљим борбама, које су имале више четнички карактер, Млечани своје успехе нису умели да искористе. Били су, истина, продрли све до Мостара, али нису имали средстава да узму тај не баш нарочито утврђени град. У том рату прославио се мостарски трговац Шојић, који се борио на страни Млечана и који је ослободио Имотски. Пожаревачким Миром остала је граница између млетачке Далмације и Турске опаква, каква се одржала за све време турске власти и после под Аустро-Угарском.

Руско-аустријски рат против Турске тридесетих година тог века донео је тешке поразе аустријској војсци. Ратно подручје је било далеко од Херцеговине, али се аустријска политичка активност осећала и на тој страни. Извесни њени људи желели су, да покрет хришћана под Турцима олакша операције аустријске војске, а и да јој даде моралне подршке. Херцеговачки главари, понајугледнији, спремили су доиста једну претставку 30. маја 1738., упућену аустријском цару, у којој су изјављивали своју готовост да признају његову власт. Главни њихов претставник био је Богић Стратимировић-Вучковић, који се после тога населио у Кулпину, који му је даровала Марија Терезија. Он је био глава угледне кулпинске куће Стратимировића, која је Србима у Угарској дала неколико крупних личности.

За време ових борби нарочито је страдао католички елемент. И Аустрија и Млетачка Република, против којих су се борили босанско-херцеговачки муслимани, биле су католичке силе и непријатељство против њих преносило се и на домаћи католички елемент. Год. 1687. опустео је манастир у Рами; франјевци су отишли у Далмацију, а сам је гвардијан запалио цркву, да је Турци не би обешчастили. Рамски франјевци населили су се потом у Сињу. Страдања франјеваца и њихових старешина по другим местима била су многобројна. Крајем XVII и почетком XVIII католици у турској Херцеговини нису више имали ниједног свог манастира. Пошто се 1735. год. франјевачка редодржава разбила у троје, у босанско-херцеговачко-славонску, угарску и далматинску, израдила је далматинска редодржава, као мања од босанске, да у њену сферу дође и Херцеговина са Лијевном и Дувном, али тек онда кад се буде ослободила од Турака. Оскудни и осиромашени франјевци су с муком али часно издржавали међу пукотом и подржавали га у вери, али је њихов општи ниво културе осетно падао. Између њих и православних не само да

није било потребног додира него је често долазило и до гложења. Кривице је било на обе стране, али су православни очигледно претеривали, кад су, на основу турских овлаштења, тражили да пећски патријарси врше врховни надзор над католичком црквом.

Од XVIII века број муслимана у Херцеговини нагло расте. Потиснути из Боке Которске и Далмације они се сручују у суседне области. Корјенићи код Требиња и само Требиње добили су много становника из Новог и Рисна; Љубушки, Столац, Лијевно и Мостар из Далмације. Имотски кадилук, познат из славне песме о Хасанагиници, пренесен је у Љубушки. Ти нови досељеници, махом обескућени, унели су у своју нову средину озлојеђеност, дубоку мржњу на хришћане и тежак притисак. Декаденција Турске Царевине осећала се и почела је да боли и вређа. Као у Босни, и у Херцеговини има много незадовољства са централном влашћу у Цариграду, за коју се верује да је неспособна и с тога главни кривац, за све зло. Стога бивају све чешћи сукоби између домаћих људи и претставника Стамбола. А и међу домаћим људима има много суревњивости и сукоба, и то често врло опаких. Цела историја Херцеговине XVIII века испуњена је тим локалним борбама у Мостару, Стоцу, Требињу и другим местима. Нарочито су, поврх свега тога, велике бриге задавале честе побуне јаничара, који су постајали све више недисциплиновани и главни елемент незадовољства експлоатисане и на све начине унижаване раје. Докле се у том правцу ишло сведочи најбоље случај из 1756. год., кад су мостарски јаничари, као пред непријатељем, затворили град пред царском војском, која је ишла на Црну Гору, и спречавали је да се ту снабдева. За време турског рата против Русије и Аустрије 1787-1791. год. султан је посебним ферманима користио муслимане Босне и Херцеговине како су заборавили јуначке традиције својих предака и како не разумеју довољно интересе целине. У том рату Херцеговина је остала у главном мирна, иако су и у њу слати хришћански емисари да крену народ у акцију.

Али се зато у њој живо радило на почетку XIX века. Међу наше људе беше допро глас како Русија има намеру да васпостави старо грчко царство са престоницом у Цариграду и са једним руским принцем на челу. Против те комбинације Срби су постављали другу: или да Русија сама припоји својој држави српске области или да васпостави Славјаносрпско царство са јед-

ним руским принцем. Тај план био је претресан у кругу ученог митрополита Ст. Стратимировића у Карловцима, али је један Херцеговац био изабран да га у Петрограду излаже пред меродавним лицима или самим царем. Био је то Арсеније Гаговић, архимандрит манастира Пиве. Он је доиста и ишао у Петроград и добио могућности да изнесе предлог пред најодговорнија лица, у јесен 1803. год. Али Русија тога времена, заузета Наполеоновим питањем, није могла обратити никакве озбиљније пажње тим српским жељама; шта више, за њу је то био, врло вероватно, само један занимљив план. У Петрограду то се све није могло казати Гаговићу јасно и отворено, али је у отаџбину враћен више с лепим речима и са неколико црквених утвари, него са стварним обећањима и упутствима. Кад је крајем јануара 1804. дошло до сече кнезова у Србији и почетком фебруара до првог устанка, херцеговачки Срби су били жељни да им се придруже. Црногорског владика Петра I Петровића, кога су тад притискале многе бриге, они су молили да не оклева. Никшићи, Морачани, Пивљани и Дробњаци „Богом великим“ преклињали су владика да крене. „Ја сада, ја никада! Бога ради – ево згоде, – тек нема никога да поведе!“ Уз та племена иду и Гачани и Рудињани. У лето 1805. Дробњаци и без њега дижу устанак. Али без помоћи из Црне Горе они се нису могли одржати и подлегли су оштрој офанзиви Сулејман-паше Скопљака. Тако је тај покушај херцеговачких племена да се придруже Карађорђевој покрету угушен у самом зачетку. Други покушај Карађорђев из 1809. год., да се преко Новопазарског Санџака сједини с Црном Гором, није успео исто тако, иако је био добро започео. Омела га је велика турска офанзива од Ниша и српски пораз на Каменици.

Кад је 1826. год. султан Махмуд II донео крупну одлуку да укине јаничаре и уведе савремену војску изазвало је то на више страна у Турској Царевини живе протесте. У Босни се јавио врло озбиљан, оружан отпор. Хусеин-бег Градашчевић, „змај од Босне“, победио је чак војску великог везира. Међутим, главни херцеговачки бегови стадоше на султанову страну. Водио их је у песмама прослављени Али-ага Ризван-беговић. У борбама он је упорно издржао против Босанаца, а у одлучној битци на Булозима код Сарајева својим учешћем је решио судбину целог покрета. За ту услугу и за јунаштво у Малој Азији султан је Али-агу направио везиром и одвојио Херцеговину од Босне. Од 1833–1851. Али паша је био неограничени господар Херцеговине,

мали султан у Мостару. То је последњи претставник старе феудалне Босне и наших средњовековних династа. Имао је извесне тврдоће и свирепости, није био поуздан, по души аутократа и себичњак. Али је, с друге стране, већ у свом интересу, желео напредак Херцеговине, изводио читав низ привредних реформа, а у верском погледу показивао је доста толеранције. Није могао, ипак, да савлада ни своје урођене конзервативне навике, а још мање да осетно препороди своју средину. Са Црном Гором имао је сукоба ради Грахова, које је у тај мах узалуд желело да се ослободи турске власти. Кад се после састао и измирио са владиком Петром II непријатељства су престала, али нови пријатељи, ипак, нису један другом много веровали. Обојица су завршила живот 1851. год. Петар II је умро после дуге болести; због ње није могао ни да утиче на прилике у Херцеговини, која је у то време била сва пометена. Али-паша нашао се под старост на страни султанових противника, не могући да схвати потребе корених реформа. Омер-паша га је с тога срушио с власти, раскућио му кућу, а њега, вероватно, дао убити, као случајно, у свом табору код Бање Луке.

Долазак кнеза Данила на власт у Црној Гори, 1851. год., изазвао је читав низ борби и устанака. Данило је први световни кнез Црне Горе, кога Порта као таквог није хтела признати. Владике је признавала као верске поглавице, који су ауторитетом цркве могли утицати на јавне послове; световни кнез значио би, међутим, да Црна Гора постоји као држава. У Цариграду се то никако није допуштало. Црна Гора је сматрана и оглашавана као саставни део Турске Царевине. Кнез Данило је, да изнуди признање свог положаја и да Црној Гори извојује право државе, довео до два велика устанка у Херцеговини. Херцеговци су били за њега, тј. Херцеговци православни, лево од Неретве. Као вођа херцеговачких устаника истакао се млади Лука Вукаловић из Зубаца. Борба је 1853. год. узела опасан обрт по Црну Гору, али је ситуацију спасао аустриски ултиматум Порти. Други устанак донео је страشان турски пораз на Грахову, 1858. год. После њега је, на посредовање Француске, дошло до комисије великих сила и до разграничења Црне Горе. Она је овом приликом добила цело Грахово, док су Бањани и Дробњак на херцеговачкој страни били подељени између ње и Турске. Сем тога Црној Гори су биле уступљене Жупа, никшићске Рудине и Тушина. Али борбе с тим нису биле свршене. Већ 1861. год., под утицајем неких тали-

јанских револуционара Гарибалдијева круга и њихових другова, кренуо је Вукаловић нови устанак, у који је и опет била увучена и Црна Гора. Али 1862. год., под притиском Омер-паше, нови кнез Никола морао је да тражи мир.

У народ је већ била бачена ватра револуције. Смиривање духова било је с тога само привремено. Турке историја није скоро ничем научила; њихов режим није се много мењао поред свих рефорама и тобожњих уступака хришћанима. Турско финансијско стање, стално у кризи и пред банкротством, још је више доприносило да управни систем постане неизлечив. С друге стране и сам народ, већ незадовољан и узбуђен, био је предмет разних агитација и подјаривања. Српска народна мисао, жива и неодољива, тражила је сједињење с Црном Гором. Цетинје је било пада и утеха. А и отуда су с планом и пажљиво неговане везе са Херцеговином. С друге стране, Аустрија је преко католичког клера, који је помагала, гледала да развије свој утицај и придобије Херцеговце за себе. У Бечу се сматрало да је за миран посед Далмације безуветно потребно шире залазе у Босни и Херцеговини. Седамдесетих година XIX века његови емисари све чешће крстаре кроз Херцеговину. Најпосле, у пролеће 1875., сам цар Франца Јосиф на свом путу кроз Далмацију прима поклонствене депутације херцеговачких католика и даје се ословљавати као хрватски краљ и њихов будући владар. Та његова посета много је допринела да се убрза устанак у Херцеговини, који је и избио крајем јуна те године у Драчеву код Метковића међу католицима и у Невесињу међу православнима. Овај други био је и замашнији и одлучнији. Њему се с тога придружиле и неки католици из Попова и столачког краја под вођством дон Ивана Мусића. Устанак се брзо раширио прихваћен и помаган од Црне Горе. Домало је захватио и Босанску Крајину. Од локалног покрета разви се врло брзо велико европско питање. Изазване овим покретом, 1876. год. уђоше у рат против Турске Србија и Црна Гора, а идуће године и Русија. Рат није био довољно припремљен ни војнички ни дипломатски и донео је много разочарања. Највеће је било свакако на Берлинском Конгресу, 1878. год. На њему су, мимо очекивања наших патриота, Босна и Херцеговина биле уступљене Аустро-Угарској Монархији да она у њима уведе ред и мир. Окупација је извршена још тог лета. Стара Херцеговина је била подељена. Линија источно од Гацка, Билеће и Клобука делила је нову аустриску и црногорску гра-

ницу. Аустриски гарнизони ушли су и у Новопазарски Санџак и посели стару Херцегову област све до Милешева и Пријешоља, имајући као главни задатак да спрече сједињење Србије са Црном Гором.

Али ни нова окупација није донела земљи право смирење. Већ 1881–82. год., кад је објавила војни закон и стала купити војнике, аустро-угарска управа је доживела неслућен отпор. Мостарска православна општина уложила је против тога енергичан протест, а горња Херцеговина, са фочанским, невесињским и билећским срезом, под вођством хајдучког харамбаше, чувеног Стојана Ковачевића, дигла се на устанак. Сличан је покрет избио и у Боки Которској. Снага устаника није могла одолети притиску моћне царевине, али јој је задала много неприлика. Његов биланс за народне интересе ипак није био негативан. Он је, пре свега, оживео стари слободарски дух, а сем тога приближио је у борби против новог режима православне и муслимане. Ови су од почетка, из лако разумљивих разлога, били противници освајача и на неколико места нападали су у Херцеговини окупаторску војску. После тога су у масама били почели да се селе у Турску. Сад, кад су у дојучерашњим противницима добили новог савезника, тај се емигрантски покрет стишао, а они сами добили су нове снаге.

Сарадња православних и муслимана показала се врло активном и после, за време борбе за верску и школску аутономију, која је све више добијала политички карактер. Мостар је важио као највише опозициони град у целој земљи. Он је постао доиста главно средиште не само политичког, него и културног и књижевног и привредног живота. У њему је већ средином XIX века почела књижевни рад, већином лобожни, фолклористички и мемоарски, једна група свештених лица православних и католика, који су били и први пионери књиге. После окупације ту је дон Францо Милићевић 1885. год. кренуо први политички лист *Glas Hercegovca* као одјек, али сасвим противног духа, **Гласу Црногорца**; доведесетих година кренути су **Српски Вјесник** и *Osvit*, а почетком нашег века *Musavat* и **Народ**. Од књижевника из Херцеговине међу Хрватима је био највише цењен фра Грга Мартић из Посушја, песник **Осветника**, називан чак нашим Хомером. Најлепши глас Мостару стекла је његова група даровитих младих књижевника. Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ђоровић, која је била значајна не само по свом замаху, него и по

својој стварној вредности. Та је група од 1896–1901. год. издавала добар књижевни лист **Зору**, запажен и цењен у нашој књижевности. Књижевни покрет у нашој књижевној традицији и на нашем језику, за разлику од ранијих покрета у духу ориенталних књижевности и на источњачким језицима, јавио се и код наших муслимана. Међу њима су од већег значаја Осман Нури Хаџић и Осман Ђикић. Поред књижевног у Мостару се јављају и соколски и побратимски покрет; оснивају се читаонице и радничке школе. Духовни живот неговао се у певачким друштвима, којих је у Херцеговини било више (у Мостару, Невесињу и Требињу), уз која су се образовала и доста добра дилетантска позоришта. Мостарско српско друштво **Гусле** сматрало се као најбоље у целој Босни и Херцеговини, а добро је било и хрватско **Хрвоје**. У Мостару је основана и прва српска банка као израз врло јаког и свесног трговачког сталеза. Национални карактер имала су и занатлишка удружења, а с почетка и радничке организације.

Аустриска управа била је успела, да у земљи прилично одвоји Србе и Хрвате и онемогући задуго ужу политичку сарадњу. То се видело нарочито приликом анексионе кризе 1908. год. Док су православни и муслимани узели одлучан став против анексије, католици су сви били за њу видећи у њој прву етапу свог хрватског уједињења и верујући, да ће се хисториски мађарски отпор против тога дати сломити вољом Беча. После анексионе кризе, кад су изближе сагледали политику и Беча и Пеште, многи су од млађих елемената стали реалније гледати на ствари. За време Светског Рата фрањевци су међу првима прихватили и помагали политику народног уједињења и стварања заједничке државе.

Од 1929. год., после новог уређења наше државе, стара Херцеговина је подељена у три бановине. Највећи део припао је зетској, други са Мостаром приморској, а североисточни, најмањи, део дринској бановини. Старо име земље требало би да оде у политичку архиву. Подела је изведена са доста неприродним границама и са мало обзирања на старе хисториске, географске и привредне везе.

У својој прошлости Херцеговина се сматрала једном од наших најактивнијих биолошких области. Њено становништво занављало је скоро све наше крајеве; наши ускоци насељавали су чак и словеначке области. Подробна новија испитивања утврђују, да је проценат херцеговачких досељеника прилично вели-

ки чак и тамо, где се то не би могло очекивати; као на пр. у босанској Крајини, у Мачви и око Метлике. Београд, Нови Сад, Сарајево, Загреб, Сплит, па чак и Скопље имају много херцеговачких лица. Створила се пословица како Херцеговина цео свет насели. Ј. Цвијић је у нашем стваралачком животу давао нарочит значај динарском типу, а Херцеговина је свакако најкарактеристичнији претставник тог типа. Развијен на тешком и убогом терену, где је имао да се бори и са природом и са људима, тај тип постао је веома радан и прегалац, довитљив и смеон, прекаљен и изоштрен. Има, несумњиво, и извесних недостатака, али му позитивне особине свакако претежу. Прошлост показује, да је имао великих и племенитих потеза у борби за слободу. Мада у основи, због невоље, себичан, наш човек је у таквим приликама давао примере и потпуног самопрегора и амбиције да глас о себи остави гусларској традицији. Наша стара рашка држава настала је претежно на подручју старе источне Херцеговине и показала је најактивнији виталитет у целој нашој историји и највише динамичности. Што је Дубровник онако процвао заслуга припада Херцеговини, која га је хранила и одржавала својом крвљу од праистарих времена па до данас. Неколико врло крупних личности наше науке и књижевности, као и државника, воде своје порекло из области старе Херцеговине, као Ахмет-паша Херцеговић, Мехмед Соколовић, гроф Ђорђе Бранковић, Сава Владиславић, Руђер Бошковић, Мустафа Ејубовић Шехујо, Андрија Качић и многи други. У новије време дала нам је два највећа имена наше народне науке, Вука Карацића и Јована Цвијића, а у најновије време честите пламене борце за народну слободу, чији број иде на хиљаде. У нашу народну културу и заједницу Херцеговина је унела свој видан и частан удео.

Значај хумске епископије

44 *Саборна црква Свете Тројице у Мосћару. (Грађена од 1863. до 1873) Била седиште епархије Захумско-херцеговачке и Приморске.*

Уништили је 15. јуна 1992. године хрватски националисти (устиаше) и муслимански националисти (муџахедини).

Када је 1219. године Свети Сава почео изводити организацију самосталне српске цркве, он је међу осталим епископијама створио и нову хумску (захумску) епископију са седиштем у Стону. Човек великих државничких видика, Сава је ту своју организацију изводио по једном систематском плану. У две епископије, где је католички елемент био моћан, у зетској и хумској, Св. Сава је очевидно намерио за седиште епископа, односно за централу акције, изабрао крајње перифериске тачке. Он зетском епископу не бира место негде у унутрашњости земље, него у Манастиру Архангела Михаила на Превлаци, у Боки Которској; а хумском епископу одређује место у Стону, а не негде у старој требињској области или око средњег тока Неретве. Сава је новим епископијама наменио улогу, да на тим крајњим изложеним тачкама буду светионици православља, да на самој државној граници будно бдију над интересима српске цркве, и да у непосредној близини активне которске и дубровачке католичке цркве паралишу њихов утицај. Та географска подела нових епископија извођена је са сличним планом и на другим странама; али је несумњиво највећа пажња била обраћена према југозападу, јер је тамо са успехом деловала око сто и педесет година барска, спљетска и дубровачка католичка надбискупија; јер је Србија, у то време, због цариградског Латинског Царства и поремећаја снага које је оно изазвало на Балкану, осећала посебну опасност од латинског утицаја; и, најзад, јер је Сава лично, васпитан у Светој Гори и у духу православља, уложио сав свој углед у земљи, да Србију задржи у традицији православља.

У осталом, оснивањем епископије у Стону Сава је појачао извесне антикатоличке тенденције, које су већ постојале у овим крајевима и којима је дао израза можда баш његов стриц кнез Мирослав. У историји је довољно познат сукоб између једног кнеза Мирослава и спљетске надбискупије, за коју се залагала папска курија, 1180–1181. год. Мирослав није хтео да прими ни папина легата; није дозвољавао да се посвете и попуне она места, где су пре била „cathedrales sedes“; и није чак хтео ни да врати неке новце, који су припадали спљетској надбискупији.¹ После његове смрти напао је мађарски херцег Андрија Хум, у пролеће 1198. год., и појачао је утицај католичке цркве. Мађарским нападајима у Босни и у Хуму давани су готово редовно верски мотиви; католичка црква у тим крајевима држала се и ширила поглавито помоћу Мађара и њиховог државног престижа. Ду-

¹ Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik*, 175–6. Ср. Јирчак-Радоњић, *Историја Срба*, 1, 194–5. Ст. Станојевић, *Борба за самосталношћу католичке цркве у неманићској држави*.

Београд, 1912., 66. На ушћу Цетине, у Омишу, чува се надгробни каменског кнеза Мирослава, који је сахрањен с оцем и братом Живком. П.

Колондих мисли, да је натпис на камену с краја XII века. „Јужна Србија“, бр. 46-7, 1924., 923. Овај Мирослав Омишки није брат Немањин, али би могао бити противник спљетске цркве.

² S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Resti* (Scriptores II). Zagrabiae, 1893., 66, 75.

³ *Dipl. Zbor.*, III, 1905., 142-3.

⁴ Ср. Јиречек, *Историја Срби.*, 1, 221.

⁵ Ср. Ст. Станојевић, „Глас“, ХСП, 143.

⁶ О хумским епископима и херцеговачким митрополитима. Мостар, 1901., б. Оно што о том пише Н. З. Бјеловучић у *Povijesti patriarhata Rata*, Split, 1921., 28, ослања се делимично на дубровачке хронике, а делимично је лична, непоуздана комбинација.

бровачки хроничари бележе, да је кнез Мирослав, имајући сукобе с њиховом републиком, био протерао и стонског бискупа, пошто је тај хтео да остане у вези са својим надбискупом. Наследник кнеза Мирослава, борбени кнез Петар, пристајао је да дозволи повратак бискупов само тако, ако му република плати извесну суму перпера.² Аутентично је, да се у једном папском писму из 1216. год. каже, да су стонска и требњска бискупија већ одавно празне и да се, због тога, о њиховом попуњавању морала тражити посебна одлука римске курије. Питање је то било кренуто раније, али је тек у то време, кад је латински утицај на Балкану био узео маха, изгледало зрело за решавање. С тога је папа Хонорије прихватио молбу дубровачког бискупа и дозволио му да нађе погодне кандидате за поменуто катедре.³ Може бити је био још један разлог. Петар је 1223. постао спљетски градски старшина помоћу грађанства, а противно вољи католичког свештства. Петар је, према том, померио своје тежиште рада знатно према западу. У Дубровнику је постојало предање, да је Петра потиснуо Стеван Немањић, који је онда у источном делу Захумља као свог вазала поставио кнеза Андрију, сина Мирослављева. У Андријиној власти налазило се подручје од Неретве до Травуније, заједно са Стоном.⁴ Сигурно је, да у Жичкој Повељи Стеван Првовенчани међу осталим својим областима помиње и Захумље, и да му се та интитулација, са поменом „хумске земље“, понавља и у даровници Мљетском Манастиру.⁵ Руварац држи, да је Стеван завладао Хумом до Неретве негде око 1216. год.⁶ То би значило, — ја то узимам само као претпоставку — да је дубровачка надбискупија, после потискивања Петрова, сматрала да са Стеваном може лакше решити ствар. У Андријиној области, односно у области која је била вазал Рашке, поставио је и Св. Сава новог православног епископа. Што је за средиште изабрао баш Стон биће, вероватно, поред оних начелних разлога, главни мотив још у ове две чињенице: 1) што је ту било Андријино седиште и 2) што је хтео спречити акцију новог католичког бискупа, на чијем се постављању радило 1216. год. и после ње.

У проучавање овог питања унесено је много забуне. Ми остављамо на страну ранија нагађања о седишту захумске епископије, него ћемо се осврнути на новија разлагања о њеном карактеру. Никодим Милаш, одличан канониста али непоуздан хисторичар, не познавајући довољно литературу предмета, твр-

дио је, да је латинска епископија могла постојати само до 1044. године, „јер тада већ у свој стонској области није било више ни једног римокатолика.“⁷ Таква аподиктичност и уопштавање казују већ у напред, да писац заступа једно искључиво становиште и да не може имати право. Захумље, као и Босна, и Зета, било је подручје где су се дуго укрштали западни и источни утицаји, и где није био хомоген верски елеменат. У другој половини XI века Стон је припадао зетској држави, а зетска династија тога времена, зна се поуздао, гравитирала је западу. Недавно је поближе проучена једна црквица Св. Михајла на јужном крају стонског поља, чији су ктитори из те династије. Натписи у тој цркви беху латински.⁸ Зар није у Зети сам Немања био крштен од католичког свештеника? Како би се онда могло, с научном солидношћу, рећи да у Стону у свој области није више било ни једног римокатолика?

У другу крајност отишао је каноник Анте Љепопили, одговарајући посебном књигом на Милашева разлагања. Он није знао, да је три године пре његове радње објављена повеља, у изводу, коју је краљ Урош I издао епископији хумској, у Стону, храму Свете Богородице⁹, и с тога још увек нагађа да је та епископија била или у Столиву „или рађе у Стоцу“. Као разлоге за то он наводи: 1) да је тада био господар Стона кнез Петар, „жестоки патарен“, и 2) да је кнез Андрија удао своју кћер за дубровачког властелина Кружића. „Да је та кћи била православна властелин је дубровачки не би био узео за жену.“¹⁰ Оба разлога су врло слаба. Кнез Петар око 1219. није био господар Стона; а велико је питање да ли је био патарен. Што се другог разлога тиче, њега демантује маса примера из наше историје. Зар није сестра цара Душана била удата за Младена Шубића, добра католика; а кћи цара Страцимира за краља Твртка, исто православна за католика, и многе друге?

Н. З. Бјеловучић, пишући недавно о захумској епископији, тврдио је, да је један видан доказ „како се богомилство било раширило по Травуњи и Захумљу, да православни за ове двије области добивају само једну епископију, јер не имаћаху довољно пристања.“¹¹ Ја не држим, да то може бити доказ. Данас херцеговачко-захумска епархија има шире границе, па је ипак довољна једна за сву Херцеговину од Требишњице до Дувна; и то из простог разлога, што је то у целини мала област. Да и у тој малој области становништво није било само једне вере рекли смо већ

⁷ *Стон у средњим вијекима*. Дубровник 1914., 45.

⁸ Lj. Karaman, *Crkvice Sv. Mihajla kod Stona*. „Vjesnik hrv. arheol. društva“, XV, 81-116.

⁹ Ст. Поваковић, *Законски споменици српских држава Средњег Века*, Београд 1912, 600.

¹⁰ *Стон у средњим вијекима*, Dubrovnik, 1915., 36-7.

¹¹ *Zahumska pravoslavna episkopija*, Dubrovnik 1928., 8-9.

напред; а какав је био бројни однос између појединих верских припадника у тој области то се данас, на жалост, не да утврдити.

Епископско седиште било је у Богородичином Манастиру. Јирсчек мисли, да је тај „манастир лежао под брежуљком тврђаве Св. Михаила (сада женски манастир), на коме се, по Лукаревићу, налазило старо седиште захумских господара, пре него што су Дубровчани засновали данашњу варош Стоп, можда онде, где се сада виде рушевине мале „Госпе од Поља“ у равници поред стопских сланица.“¹² Љепопили казује, да у Стопу још постоји предање, „да је уз цркву названу „Госпа од Лужина“ у солима био манастир.“ Из аутентичне архивске грађе он даје и доказе за то. У једној врсти дубровачког катастра из год. 1393. стоји забележено овако: „Item dighemo che le saline e lo monastero de Sca Maria cum tute soe taxon e pertinencia si e del Comun.“¹³

За материјално обезбеђење епископије дат јој је на уживање и у посед читав низ добара. Оригинална повеља краља Стевана Првовенчаног, који је дао и потврдио дотичне прилоге, није нам очувана; него је очувана накнадна повеља Уроша I, издата око 1253., када су требали да се наново уреде односи манастира. Али краљ Урош изрично помиње свог оца у новој повељи; „господина и отаца својега светага краља Стефана *довелъније* разоумъвъ“ вели он сам. Добра, која су дата хумској епископији, односно Стопском Манастиру беху делимично у унутрашњости, у подручју данашњег мостарског и столачког среза (Бивоље брдо, Бриштаник, Тополница, Моруга), делимично у Приморју (село Живогише) и делимично у самом Стопу (Поникве, Дуба, Црна Гора, Жуљана, Трнова, Осалник – Осојник). Поред тих поседа у Захумљу, манастиру и епископији дата су и нека добра у самој Рапској. У подручју Брскова припала су јој села: Прошћење, Стричина, Бистрица, Доброхнина – Добриловина и Бјелојеница; на Лиму село Церова и Мочила; затим Срђево Брдо (једним делом) и села Крокочево и Челча, Недакуси и Унинче и уљаревине „на Бистрици под планином“ и Љубовићева Лука. Та се села налазе делимично близу Бијелог Поља, у Љубовићској жупи. У Хвосну је краљ приложио епископији села Ракош, Крушевац и планину Смречник.¹⁴ По тим обилатим прилозима види се јасно, да је била жеља и Св. Саве и краља Стефана, да епископија буде потпуно материјално осигурана, да би могла да се што преданије посвети својој важној верској мисији.

Важност, коју је Св. Сава давао новој епископији, можемо оценити и по избору лица, које је као првог поставио за хумског епископа. То је био *Иларион*, *Иларије*, један од његових најбољих ученика. Пошто се Св. Сава био разишао са братом Стефаном и вратио се у Свету Гору, око 1217. године, престале су и Немањине мошти да изливају свето миро. Политички говорено, незадовољство је са Стевановом политиком почело да узима маха. Он с тога моли и позива Саву да се врати. Св. Сава није пошао сам, него је место себе послао Иларија, „јединога чрънца отъ оученикъ своихъ“. Разлог Савиног незадовољства познат је; он није могао да одобри нову Стеванову латинофилску политику и крунисање римском, од папе посланом, краљевском круном. Иларије је ишао у Србију, да још једном објасни Савино гледиште и донесе Савине предлоге за поправку односа. Резултат тих преговора био је Савин одлазак у Никеју и добијање самосталности српске цркве. Мисија, коју је Иларије имао, није, према том, била мала. Он је извршио на задовољство обе стране.¹⁵ Сасвим је појмљиво онда, да Св. Сава тог истог Илариона, иначе, како један стари писац каже, „часна и прелодобна старца“,¹⁶ као човека који познаје и разумје његов став према Латинима, шаље у један крај и на једно место, где ће имати да се афирмира бап према западној цркви и њеним представницима. Тај Иларион помиње се при једном станку у Стопу, још 1239. године.¹⁷

Према важном Плеваљском Поменику с краја XIII века,¹⁸ наследници Иларијеви ишли су овим редом: Теодосије, Методије, Неофит, Никола. Њихов рад није нам познат. За Теодосија, истина, белсжи Милаш, по Кончаревића летопису, да је у цркви свог манастира сахранио тело кнеза Андрије и да је био „врло активан у одбрани самосталности српске цркве, коју је краљ Стеван Радослав хтио потчинити охридској архиепископији и да је услијед тога изазвао противу себе срџбу краљеву, те принуђен био напустити епископију.“¹⁹ Али ово не може бити никако тачно, пошто Теодосије уопште није био епископ за владе краља Радослава. Мало пре видели смо, да је Иларије био жив и на послу још 1239. године, дакле пет година иза последњег датума кад је Радослав још могао владати. Тако је исто погрешно и оно што каже за четвртог епископа, Николу, „да је био при преносу тијела св. Саве из Трнова у манастир Миљешев.“ Треба ли посебно наглашавати у чему је та погрешка, кад се зна да је тај пренос извршен 1237. године? Мени је само чудновато, да ове

¹² Историја Срба, III, 82-3.

¹³ Ст. д., 41-2. Опис те цркве од Ф. Рајна у *Starohrvatskoj Pravoslavlju*, IV, 1898, 72-7.

¹⁴ Ср. Новаковић, оп. д., 600-2. Детаљну анализу Стопске Повеље објавио на другом месту.

¹⁵ Ср. Доментијан, *Живот Св. Симеона и Св. Саве*. Изд. Ђ. Даничића. Београд, 1865, 214-7.

¹⁶ Теодосије, *Живот Св. Саве*. Изд. Ђ. Даничића. Београд, 1869, 120-5.

¹⁷ *Dipl. Zbor.*, IV, 77.

¹⁸ Ср. издање Љ. Стојановића, *Споменик LVI*, 25.

¹⁹ *Ср. г.*, 55-6.

грешке није запазио сам епископ Милаш, него још тврди, да се Кончаревићев летопис „доста подудара са оним, што је о првим хумским епископима казао пок. Иларион Руварац.“²⁰

²⁰ *Ив.*, 57.

Међу том четворицом епископа не помиње се један, о коме имамо поуздан податак из Лимске Повеље.²¹ То је нико мањи него један члан краљевске куће, брат краља Уроша I, Сава II. Он је био хумски епископ до 1263., када је постао архиепископ. Руварац је тачно приметно, да се његово име не налази у списку хумских епископа с тога, што није умро као хумски епископ.²² Кад је он дошао на владичанску столицу и између кога од ове четворице Иларијевих наследника не може се данас поуздано рећи. Чини ми се само, да он на тој столици хумској није био дуго, јер архиепископ Данило, који је писао житије Саве II, не помиње уопште његов рад у хумској епархији.²³ Или је био само номинелни епископ, да би могао кроз кратко време с тога чина бити произведен за архиепископа?

За ово време, 1252–1254., Стон је претрпео знатне промене. Од 1252. год., па са прекидима до 1254., трајало је ратно стање између Србије и Дубровачке Републике. То је нарочито погоршало односе на граници, око Стона. Има вести, истина доцнијих, које казују да се ратној невољи придружио и потрес. Све се вести слажу у том, да је око 1252. Стон врло много страдао; том је приликом, наглашава се изричито, страдао и Богородичин Манастир. „Сама се црква манастира напола срушила.“ Сем те ратне невоље дошла је још једна. После смрти босанског бана Нинослава (око 1250.) Мађари су почели велику офанзиву против Босне и Хума. Босну су савладали и разделили у више бана-та. У Хуму је син и наследник кнеза Андрије, жупан Радослав, морао да призна врховну власт мађарску и 1254. он сам каже за себе, да је „вѣрнь кетъвеникъ краля вѣгърскомъ.“²⁴ Поред тога што је напустио српског краља, он је још ушао и у савез против њега, који тада беху склопили Дубровник и Бугари. Природна је ствар, да је у таквим приликама положај православног епископа био врло тежак. Он је видео против Србије две изразито католичке државе, Мађарску и Дубровник, и није могао ићи с њима или подупирати њихова настојања. Хумски владар придружио се непријатељима краља Уроша из страха за свој положај, и по свој логици ствари дошао је у сукоб и са православним стонским епископом, који је остао веран рашком врховном господару. Да ли је тај епископ био сâм Сава, или који од ових напред именована-

них, не можемо данас рећи. Сигурно је само то, да је дотични епископ напустио Стон и прешао у Рашку.

У Рашкој се хумски епископ за извесно време сместио у Манастиру Св. Петра на Лиму, који је подигао кнез Мирослав. Краљ Урош је потврдио једном повељом добра, која су раније била дана Стонском Манастиру, односно хумској епископији, да се зна шта је било њено; а другом, каснијом повељом, коју је дао, у споразуму са архиепископом Арсенијем и братом Савом II, Петровом Манастиру, он је један већи део тих добара епископије придао овом другом манастиру као месту, где се налази епископ. Тако бар ми мислимо, јер повеља у том погледу није јасна. У овој другој повељи нема ни речи о том, да су та иста добра била додљивана и Стонском Манастиру и да је пренос сад учињен после промене места епископа, или из потребе. Истина је, да су то била добра хумске епископије, а не манастира као таквих; али се зна, да се и о таквим променама увек даје разлог. Али у тој другој повељи стонска Богородичина Црква није заборављена. Њој је дат читав низ старих поседа у Стону и Приморју и два винограда. Ради несигурне интерпункције у повељи, како је сад објављена, не зна се, да ли је Петрову Манастиру припала земља око стонске цркве, кнежина, кнежев врт и лука „како је отъ приаде было“ или то, што ми се чини далеко вероватније, има да припадне стонској Светој Богородици, чији се поседи именују одмах иза тога.²⁵ Имамо поузданих вести, с краја XIII века, да су у Стону још постојала лица, која су припадала стонском епископу и да је уопште појам „стонског епископа“ био непосредан у народу. У дубровачком државном архиву нашао сам једну белешку од 19. септембра 1296., у књизи *Diversa Cancellarie III*, 62, где се неки дубровачки поданик тужи, да су га омљачкали „homines episcopi Stagni.“²⁶

При поменима осталих епископа хумских не наводи се ни где где им је седиште. Крајем XIII века помиње се међу осталим српским епископима и хумски Јевстатије, можда бивши кичавски игуман;²⁷ затим 1305. Јован, који се налазио тада уз краља Милутина и зетског епископа у Котору²⁸ и који је, вероватно, могао доћи тамо из Стона, морским путем. Чувени наш државник, писац и архиепископ Данило био је једно време хумски епископ. Његов биограф каже, да је Данило једно време и живео „тамо“, тј. у епископији хумској. У Светостефанској Повељи он се наводи међу епископима као хумски.²⁹ Кад је умирао краљ

²³ *Животи краљева и архиепископа српских*. Изд. Ђ. Данчића. Загреб 1866., 273–5.

²⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 44.

²⁵ *Споменик*, III, 8–11.

²⁶ Н. Дучић (*Књижевни радони*, II, 283) помиње, да му је К. Јиречек саопштио и један податак о помену „хумског“ епископа из 1280. год., чији су људи извршили и ову пљачку из 1296. Име епископа није очувало.

²⁷ *Mon. serb.*, 60; *Законски споменици*, 592.

²⁸ *Mon. serb.*, 68–9. Ст. Новаковић ставља ову повељу у време око 1319. год. *Законски споменици*, 604. То не може бити тачно, јер поуздано знамо, да је тада хумски епископ био Данило.

²⁹ *Светостефански хрисовуљ*. Изд. В. Јагића. Беч 1890., 44.

Милутин нашао се уза њ и Данило. То би могло значити, да је он неким послем био код краља, па се случајно затекао; а могло би бити да је стигао и на глас о ненадној и тешкој болести краљској.³⁰ У овом другом случају значило би, да он није био у Стону, који је далеко од Неродимље, где је краљ умро, него негде много ближе, највероватније у Петровом Манастиру. По смрти Милутиновој, 1321. год., Данило је напустио Србију и своју епархију и отишао је у Свету Гору. На тај корак натерала га је једним делом и немаштина његове епархије. Већ краљ Милутин казује у једној повељи, како му се Данило потужио, да је „епискоупия његова запоустела, ни врховине не има, ни бира, ни јединог доходука ниоткоудеръ“. Али та запустела епархија – то треба нагласити – није стонска, него област цркве „светих апостола“, дакле Петрова Манастира.³¹ То се исто понавља и у једној другој, доцнијој повељи, коју је краљ Стеван Дечански дао Даниловом наследнику, епископу Стевану Пскпалу.³² За неприлике у Стону били би добрим делом довољан разлог ратови краља Милутина са Дубровником, на почетку XIV века; тешки пореди у Босни, који прелазе и у Хум; затим нови рат Милутинов с Дубровником 1317–8. год. и са Младеном Шубићем, хрватским и босанским баном. Рат са Шубићима водио се у непосредној близини Стона и погађао га је знатно. Али не видимо тако крупне разлоге зашто би запустели крајеви Рашке, који су до овог времена били поштеђени од тежих потреса. Или су приходи из Захумља и Приморја били доиста такви, да се њихов изостанак у епархији морао јако осетити? Али свакако треба утврдити чињеницу, да је „запустелост“ настала још пре смрти краља Милутина.

Епископ Милави, ослањајући се на Кончаревићев летопис, који, видели смо, није поуздан, узима као сигурно, да су само Данило и Стеван „живјели удаљени од своје епископије“. Он сматра, да је тек Стеван пренео епископско седиште из Стона у Петров Манастир. А пошто није имао у рукама повеље Милутинове епископу Данилу, он је тврдио напамет, како се Данило тужио краљу да ће „бити приморан да пренесе епископску катедру у манастир на Лиму“.³³ Међутим, ми видимо да је тај пренос учињен раније и да се, кад је говор о запустелости хумске епархије, помиње Петров Манастир, очевидно као централа, а не стонска катедрала. Н. З. Бјеловучић, пишући о овом питању, показао је потпуно испознавање ствари. По њему, хумски епископи пре-

шли су из Стона у Дужи (који су као манастир постали тек у XVIII веку!) „јер се не могаху више уздржавати у Стону будући не имадоше довољно вјерника“; не могући се одржати ни у Дужима они су замолили краља за ново место и онда им је Стеван Дечански 1321. (!) дао Петров Манастир. „Са Лима касније прешоше захумски епископи у манастир Бању са црквом св. Николе у Дабру, те прозваше епископију именом „дабарска епископија“, а изгубише наслов захумских епископа. Почетком XVIII в. пресели се дабарска епископија у Сарајево, гдје се прозове „дабробосанска епископија“. Сарајевска српско-православна епископија вуче дакле лозу од захумске епископије у Стону, основане по св. Сави 1219. год.“³⁴ У овом излагању има толико незнања, бркања и некритичности, да га уопште не треба узимати даље у обзир.

Ја мислим, на основу досадашњих података, да се наши епископи после 1252. године нису више враћали у Стон на стално боравиште, него су, обезбедивши себи приходе стонске епископије у Петрову Манастиру, остали у главном тамо и само с времена на време силазили у Приморје. Стон је био изложена тачка – о том нема сумње; – али је од друге половине XIII века почео да губи свој значај. Српски владари од Уроша I ишли су систематски у вардарску долину, а све су више напуштали западне области. Тако се могло догодити, да је за време борби око престола, после смрти краља Милутина, босански бан Степан II Котроманић готово несметано заузео хумску област и избио на море. Четврт века господарио је он у тим крајевима, док се цар Душан решио да га потисне одатле, учинивши један покушај кратка даха. Колико су Срби из Рашке мало полагали на Стон у то време види се најбоље по том, што су 1333. године коначно приста-ли да га продаду Дубровачкој Републици. У осталом, када се то извело, Стон није био више само изложена, него готово и отсечена тачка.

Тим је, наравно, изгубила свој значај и она улога коју је Св. Сава био наменио стонској епископији. Иларије је, знајући тежње свога учитеља, издржао на поверном му месту, иако је и за његова времена, нарочито око 1238. год., било опасних криза. Није могла бити Савина жеља, да се хумски епископи сместе на Лиму. Да је то хтело, он је то могао и сам одредити, јер је Петров Манастир постојао пре 1219. године. Можда би се могло рећи, да су прилике за деловање у другој половини XIII века биле теже

³⁰ Животић, 155 и д., 361–2.

³¹ Законски споменци, 597–8.

³² Јв., 598. О његову презимену има помен у једном запису. Јв. Стојановић, Спјари српски записи и наџиси, I. бр. 58.

³³ Св. г., 56–8. И Р. Грујић у Народној Енциклопедији IV, 854, тврди, да је тек Данило избегао из Стона у Петров Манастир, и то после Милутинове смрти.

³⁴ Povijest poluotoka Rata, 48–9, поновљено са свима грешкама и у књижици Zahumska prav. episkopija, 14–5.

него за Савина времена, с обзиром на личност краљице Јелсне и толерантност краљева Уроша и Драгутина, и с обзиром на измењени политички положај. Место с Грцима против Латина, сад су Срби радили с Латинима, против Грка. Али би се на то дало одговорити одмах, да су се политичке прилике мењале и нису биле од једне линије и да су то, даље, биле везе војничке и политичке, које нису много могле утицати на локални рад у самој Србији. А што се тиче оне прве примедбе, треба имати на уму, да је краљ Урош готово читавог свог века био рђаво расположен према Дубровчанима, да је с њима имао дуг спор ради питања барске архиепископије, и да би се, према том, тешко решио да омета рад једног свог угледног епископа, који би највећи део своје активности имао да развија према дубровачком суседству и према његовим црквеним припадницима.

Међутим, деловање стонске епископије, макар и за тако ограничено време, осетило се ипак. Православље је у Стону било ухватило чврста корена. Дубровачки хроничари Средњег Века врло вероватно претерују кад пишу: „et fagano tutti huomeni per tutto Stagno e Ponta della fede scismatica”,³⁵ али ће бити тачно, да је већина становништва била доиста православна. Један фрањевачки извештај с краја XIV века изрично каже, истина са самохвалисањем, да пре њихова доласка (1349.) на Стону „није било помена о култу католичке вере, јер ту становаху калуђери и свештеници рашки.”³⁶ После епископова одласка, и нарочито после метежа прва два-три деценија XIV века, биће настала већа мешавина становништва. Ипак, број православних био је толики, да се о њему морало водити рачуна. Краљ Душан, уступајући Стог Дубровчанима, а знајући њихову верску политику, сматрао је за нужно, да од њих узме свечану обавезу: „да црѣбива пољ сръбьски и да поје в цръкахъ, које сѣ в Стонѣ и в Ратѣ.”³⁷ О православном епископу псма више ни речи. Упада, међутим, у очи, да нема у повеља ни помена о Цркви Богородичиној, ни о њеним добрима. Један дубровачки акт из 1381. год. каже, да је било уговорено с Душаном, „quod calogeri qui habitant in dicto loco Stagni et sacerdotes schavi non cogentur ad recessum nisi sponte recederent”.³⁸ Тражећи да остане српски поп у Стону, Душан је хтео да утврди ствар начелно; иначе, имамо аутентичних вести, а то је и иначе близу памети, да је у Стону било око 1346-7. године више православних свештеника. Тројицу знамо по имену: Братослава, Илију и Милата.

Међутим, позната је ствар, да је Дубровачка Република имала једну своју доследну државну верску политику и да је на све начине гледала, да своје поданике има само као припаднике једне вере. С почетка, свесна своје обавезе и из страха од моћног Душана, влада републике је толерирала православне свештенике, али је преко својих људи радила живо да паралише њихов рад и да појача пропаганду за католичку веру. Проводећи једну чисто својим локалним интересима диктовану аграрну реформу у Стону, република је погодила добар број мале властеле поседника и тиме је проредила број локалних лица од утицаја, која су припадала православној вери. Те аграрне мере погодиле су у исто време и неке православне свештенике. Према српским властима република се могла бранити, да она не гони веру православно и њене припаднике, него да правно уређује земљишне поседе; у ствари, и овде у Стону, као и каспије у Копавлима, она је тим начином највише постигла, да се православни елеменат истисне. Те мере Дубровачка је Република почела проводити доста рано (1336. се помиње ранији закључак Великог Већа, „quod quilibet nobilis homo de Ragusio deberet habere possessionem in Punta Stagni”³⁹ и доста рано је наишла на отпор код становништва и свештенства. Бојећи се, да тај отпор не изазове посредовање српске владе (један дубровачки акт из 1347. изрично каже: „да се избегне сваки скандал (omne schandallum)”⁴⁰ који би могао настати“), Дубровчани су ту своју политику проводили постепено, с нешто попуштања овде-онде, али задржавајући стално једну линију. Епископ Милаш тврдио је у својој студији о Стону, да је 26. марта 1339. год. православног стонски манастир предат на чување и уживање једном латинском попу. Позивао се при том на два каснија дубровачка хроничара.⁴¹ Ја о томе нисам нашао трага у званичним књигама. Истина, акта 1337-1342. највећим су делом пропала. Али има вести с друге стране, и ранијих, које то доказују. Већ 22. августа 1335. решила је дубровачка влада, да за Стог треба изабрати једног католичког свештеника с помоћним особљем, који ће имати „celebrare divina officia in episcopatu”.⁴² Већ је Ф. Радић приметио, да то значи: да има служити „у бискупском сјелу или у бискупској цркви”.⁴³ Да је та црква била баш Богородичина вели се изрично у две мало касније белешке: „taneatur officiare continue ecclesiam monasterii Stagni” и да је Никола Арбанас изабран као „presbiter ecclesie monasterii Stagni vocata S. Maria”.⁴⁴ Дубровачка Република је, дакле, православног Богоро-

³⁵ S. Nodilo, *Scriptores* 1, Zagrabiae 1883., 51.

³⁶ E. Formendžin, *Acta Bosnae, Zagrabiae* 1892., 54.

³⁷ *Mon serb.*, 108.

³⁸ *Liepopidi, cit. g.*, 31.

³⁹ J. Gelcich, *Monumenta ragusina*, V, 400. Ср. 403-4, 407, II, 357-9.

⁴⁰ *Ик.*, I, 217.

⁴¹ *Ci g.*, 85-7.

⁴² *Mon. Rag.*, II, 357-9.

⁴³ *Ci g.*, 76.

⁴⁴ *Mon. Rag.*, I, 239, 256.

дичину Цркву уступила католицима. По свој прилици црква је после средине XIII века била оправљена; сад су у њој, вероватно, учињене само какве мале преправке, јер за веће од 1333–5. није било времена. О држању калуђера немамо никаквих поузданих вести. „Српски поп“ је постојао. Око 1339. република је при аграрној реформи дала попу Братославу (име казује да није био јеромонах) „два „солди“ земље у старом граду Св. Михајла код самога Стона и једно земљиште код цркве Св. Петра“.⁴⁵ Значи, да се држала уговора и да се, како смо то видели и иначе, трудила да „избегне скандал“. Међутим, знамо поуздано да је било великог незадовољства међу стонским становништвом понајвише ради аграрне реформе, а и ради верске политике дубровачке, која је била с реформом у вези. Овај исти поп Братослав, и још неки свештеници, били су једно време чак протсрани из Стона. Људи су осећали да република није према њима пријатељски расположена, и у колико је било обзира они су долазили само из страха, да не би изазвали српски двор. Католичка црква добила је пуну државну помоћ. Онај свештеник, који је 1335. имао бити изабран за Стон, примао би плату од републике, а стонски кнез би га помагао новчано, примао за своју триезу и, наравно, штитио свим државним ауторитетом. Мало доцније влада је употребила једно још јаче средство. Она је с босанским фрањевцима уговорила, да се они сместе у Стону и да се ту подигне њихов манастир, како би они најпре *иу*, па касније *оданле* развијали своју активност. 21. марта 1347. дао је папа Климент VI своју дозволу за то, а 1349. почети су претходни радови за подизање фрањевачког манастира. Судбина православних после тога била је запечаћена. Ни пун век иза доласка фрањеваца у Стон, они су или примили католичанство или напустили родно тле. Почетком XV века, – да се да очигледан пример – наследници оног „српског“ попа Братослава били су католици. Фрањевачки извештај из 1394. год. о раду у Стону вели овако: „фратри, божијом помоћу, онај народ преобратише и покристише и све досад преобраћају оне што сваки дан долазе у тај крај из земаља шизматика“.⁴⁶

Кад је уступио Стон Дубровчанима краљ Душан је, по уговору, сасвим једне своте коју је примио одмах, имао да добија од Дубровачке Републике стално годишње по 500 перпера. Тај се приход у српској службеној канцеларији звао „стонски доходак“. Тај је доходак с почетка примао сам српски двор, али га је касније,

1350. године,⁴⁷ цар Душан поклонно српском Манастиру св. Архангела у Јерусалиму. Хтео је, вероватно тим да ублажи преко-ре за судбину Стонског Манастира.

Судбина хумске епископије у Рашкој представља једну нову и исто тако занимљиву главу из историје православне цркве. Али ћемо о томе говорити други пут.

⁴⁵ *Zbornik V. Jagića*, 529. Дотад се погрешно узимала 1348. година.

⁴⁵ К. Јиречек у *Zborniku V. Jagića*, Berlin, 1908, 530.

⁴⁶ Ферменцини. *сб.* г., 55.

Манастир Житомишлић

У малој, питомој котлини, као каква оаза у карсној пустоши испред ње, на путу из Мостара за далматинску границу иза Габеле, као крајња западна линија старе области Дубрава, налази се манастир Житомишлић, скроман по изгледу, али најзначајнији од православних манастира Херцеговине у XVIII и XIX веку. Пре тога времена значајнији и угледнији од њега био је само Требињски Манастир и по својој хисториској улози и као седиште херцеговачких архиепископа. Манастир Житомишлић, очуван све до данас, има доста лепу библиотеку са више десетина старих рукописа и мали архив турских докумената. О њему су досад дата три описа. Први потиче од Серафима Шолаје, јеромонаха мостарског, а објављен је у *Српско-Далматинском Магазину* за 1846. год.; други од архимандрита Нићифора Дучића у истом *Магазину* за 1861. и у *Књижевним радовима* I, 1891; трећи од лекара д-ра Радивоја Симоновића у *Летопису*, књ. 168-9, 1891-2. год. Многи од навода у тим радовима веома су подложни критици; много је нових података нађено или објављено за ових четрдесет последњих година; на доста се ствари гледа сад са другим интересом. Нов приказ, с провереном грађом на лицу места, биће свакако од знатне користи за науку.

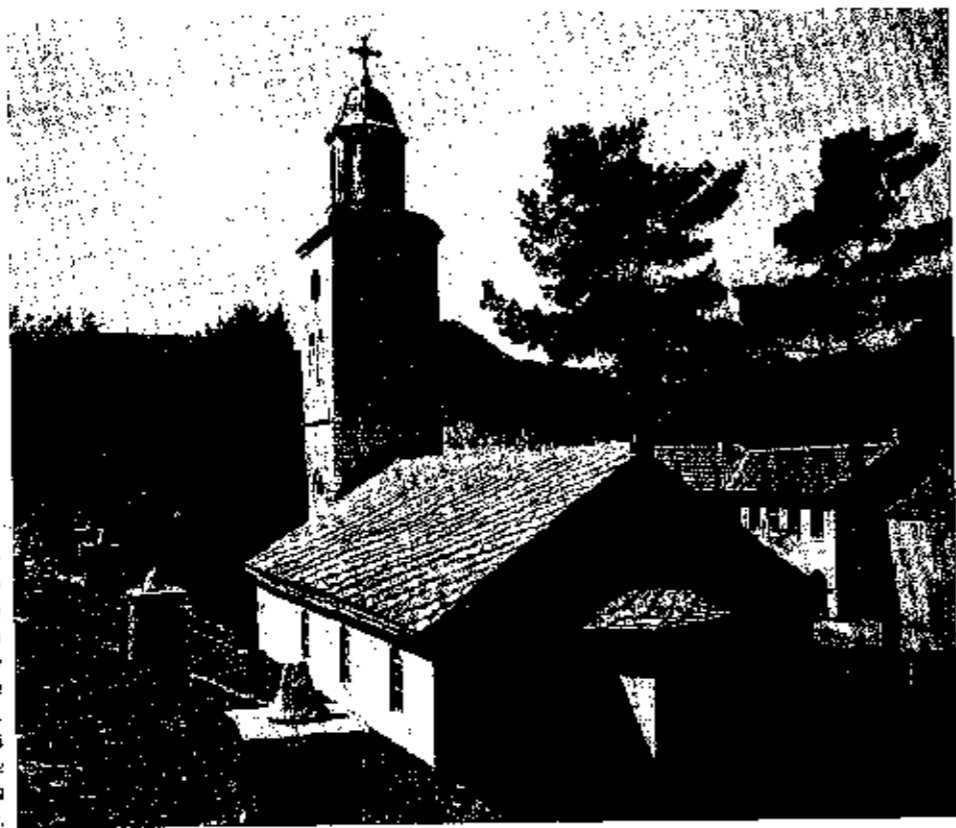
I

Јеромонах Симеон Миљковић, пореклом Далматинац, забележио је 1856. год. у рукопису *Еванђеоских поука* овог манастира следећи запис: „Мирославо господарь одъ умске сосдао е ова монастырѣ и именово га е сто Житомислиће олти ста Еуфимија.“¹ Тај запис, неоснован ни на каквом поузданом извору, не може се узети ни у какву озбиљну комбинацију. Житомишлић поима уопште никакве везе са св. Еуфимијом ни у имену, ни у култу, ни иначе. О том манастиру нема, даље, никаква поуздана трага све до XVI века, иако се, иначе, у Стопској Повељи краља Уроша I помиње том манастиру блиско село Бивоље Брдо.²

И Дучић (*Књижевни радови*, 54) и г. Симоновић (*Летопис*, књ. 169, 39) доносе, на основи једног турског фермана, закључак: да је манастир Житомишлић постојао већ у XIV веку. Дотични је ферман био упућен невесињском и благајском кадији, а казивао је, да су калуђери из села Житомишлића, „од Свете Госпође“, поднели „тапије од косовске битке“ молбени дозволу, да могу оправити „од толико времена порушену цркву“ и да су ту

¹ О имену *Житомишлић* ср. код К. Лирчека. *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*. Wien 1897, 81. Ђ. Даничић даје у *Основама*, 238, речи само нагласак *Житомшлѣћ*, док су у народу чује и *Житомшлѣћ*. С. Шолаја има облик *Житомслиће*. С. Д. Магазинъ 1846. 134.

² Ст. Новаковић, *Законски синодници*. Београд 1912, 600. У Трношкоком Летопису налази се помисл, да је краљ Драгутин подигао једну цркву „на прекрасномъ мѣстѣ близъ реке у нахѣ невесињској“. Гласникъ друш. срб. словесности V, 1853, 58. Ово би се могло односити на Житомишлић, али је, наравно, и с обзиром на извор и на његово пејзапно казивање цела ствар мало поуздана.

Манастир Житомишлић, посвећен Благовештењу Пресвете Богородице. У рату 1941-1945. године устаници су манастир демолирали, манастирске копаке срушили, а светитељике бациле у јаму Вигорју, августа 1941. године. Манастир Житомишлић са свим зградама устаници срушили 15. јула 1992. године.

дозволу добили с ограничењем, да црква не сме бити већа од раније. Али је садржај тог фермана веома сумњив. Његови преводиоци (из 1884. год.) били су скроз нестручни људи, који нису пазили на значај појединих речи. Даље, Хум је, с облашћу у којој се налазио Житомишљин, припадао босанској држави још из времена тридесетих година XIV века и тешко да је у њему ико у XIV и XV веку рачунао по датуму од косовске битке, а најмање кад су у питању тапије с владарским потврдама или бар с потврдама надлежних власти. Најпосле, тај ферман је датиран³ са 15. сафером 1041. год., а то је 3. септембар 1631. год.; с тако касном годином он је сумњив за горњу тезу још више. Међутим, у две парнице из 1677. год. налази се кључ за решење тог питања.⁴ Калуђери су, на име, у спору око земље тврдили, да то спорно земљиште држе од косовске битке. То је, дакле, њихово казивање, разумљиво у XVII веку, кад се већ и ту могао осећати утицај народне поезије о косовској битци и кад је од ње начињена обртно тачка у нашој историји; а та је тврдиња разумљива нарочито у одбрани поседа и пред кадијама у малим провинцијским местима, који, врло вероватно, нису били ни довољно вешти да могу проверити какве повеле, у колико су их калуђери подносили, а ни са довољно знања да могу ценити поузданост калуђерских исказа. Традиција о том да манастир датира од пре Косова учврстила се у манастиру јако и она се чешће јавља у њиховим судским споровима; XVIII век је примио из XVII и свакако се у манастирском братству касније веровало да је то предање истинито. У ствари, од тих тобожњих старих тапија није очувана ни једна једина; све што манастир има датира тек од XVI века. Казивање калуђерско о постојању манастира Житомишљина од друге половине XIV века веома је сумњиво и резерва је према њему више него потребна. Оно је непрецизно; „тапије од косовске битке“ толико је магловита и нехисториска ознака да се апсолутно не може узети друкчије него као израз неодређеног касног предања.

У једној молби житомишљинској из 1765. год. прича се, још, да је султан Фати Мехмед, добивши Херцеговину, даровао спахији Милошу шест кућишта код цркве а овај их је поклониио цркви.⁵

Да би то утврдили, као и остала казивања, ваља покушати пронаћи лозу спахије Милоша. У манастирском Поменику наводе се као „хитори“ ови Храбрени: Радоје, Петар, Иван, Буру,

Вукашин, Петар, Радоје, Вукић, Јаков, Никола, Степан, Буру, Стојан, Дамјан, Вукашин, Милош. Та је имена уписала у Поменик једна, и то старија рука. Уз мушка, налазе се и имена женских чланова породице Храбрена „ликъ хѣторѣиць женъ“: Маргита, Вучица, Дафина, Вучица, Маргарита, Војка, Јелена, Стана, Тодора, Јелена, Анђелија.

У писму, које су 1597. донела из Србије папи Клименту VIII два калуђера казује се: „8 Дониехъ Власиехъ еса главе Храбрени“⁶, а у Доње Влахе, зна се, рачунао се столачки срез са Дубравама. По испитивањима В. Скаринџа био је за Доње Влахе и Невесиње у турско време најпре један војвода; у једном акту од 20. октобра 1566. помиње се „заједнички војвода за оба двије нахије“. То је и последњи помен заједничких војвода; отада се јављају посебно доњовлашки, а посебно невесињски, и то „наизред“ сад један, сад други.⁷ Од чланова породице Храбрена ми досад по имену знамо редом ове: 1) *Војводу Радоја* (Храбрени), који је умро 24. априла 1505. и био сахрањен у православној цркви у Ошанићу код Стоца.⁸ Неких сто корака од те цркве налази се судска столица са натписом, да је то „сто воеводе Стипана Милорада...“, који је „поновио“ „воевода Петаръ синъ мѣ“. Сви досадашњи испитивачи на терену тврдили су, на основу народног предања, да су Храбрени и Милорадовићи једна породица; тим се тумачи и близина цркве и ове војводске столице. *Стеван* или *Степан Милорадовић* добро нам је познато лице. Он је у пролеће 1416. год. као човек кнеза Петра Павловића, с Турцима напао на дубровачко подручје. Ту жећи се на то Дубровчани кажу, да су војску водили жупан Бурађ и „Степанъ Милорадовиць“.⁹ Стеванов син *Петар* могао би, према томс, бити једно од лица с тим именом с оне листе. Знамо, даље: 2) *Војводу Радоја*, који је 1534. год. обновио храм Св. Николе у Тријебњу. Око његове слике у тој цркви налази се натпис Радоје Храбрени¹⁰. 3) Ако је Иван, који у горњем списку иде иза Петра, његов син, онда би имали и његов траг. То би могао бити кнез *Иван Петровић*, кога хумска господа шаљу 1498. год. у Дубровник као свог изасланика на неки договор.¹¹ 4) На Ратимљи код Стоца налази се у гробљу Војводини леп надгробни споменик „доброг Радоја, сина војводе Стипана“, који му је подигао брат *војвода Петар*, очевидно Храбрени. Ту је даље и гробни натпис *Радоја Вуковића, сина војводе Петра*,¹² с другим, млађим, типом слова. 5) У малом Пешком Поменику, који је раније био

³ Р. Симоновић, који наводи извод из превода овог фермана, не помиње му године, а она се налази на оригиналу. *Сл. г.*, 39.

⁴ *Летопис*, књ. 169, 44-5.

⁶ К. Horvat, *Monumenta historica nova*. Sarajevo 1909. 58.

⁷ „Гласник Зем. Музеја“ XLIII, 1931, 59-60.

⁸ К. Hörmann-V. Radimsky, *Ošanić kod Stoca*. (Sep. iz „Glasnika Zem. Muzeja“ 1892.) Sarajevo, 1892., 7-8.

⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеле и имена I*. Београд-Карловци, 1929., 530.

¹⁰ Душић, *сл. г.*, 100-3.

¹¹ F. Miklosich, *Monumenta serbica*. Viennae 1858., 542.

¹² Последње издање Ђ. Трухелке, с отписима, *Wissenschaftliche Mittheilungen III*, 1895., 42-3.

својина Љуб. Ковачевића, а сад је Народне Библиотеке, помињу се на л. 69 Храбрџни, и од њих посебно, без титуле, *Вукашин*. Запис је, према контексту, унесен у Поменик у XVI веку. б) Крају XVII века припада запис у Хиландарском Поменику, у ком се иза херцеговачког митрополита Саватија († 1716.) на л. 194 помињу Доњи Власи, братство манастира Житомишљина и кнез *Радиак Храбрин* и госпођа Деспина, као и монаси Храбрени: Теодосије, Макарије, Симеон. У Пећском Поменику, који је искористио Ст. Новаковић, поменути су Храбрени поред Гацка.¹³ Ако то случајно пије каква писарска забуна то би био један драгоцен прилог више, колико се та породица раширила по Херцеговини; од Стоца (Ошанића), Тријебља и Житомишљина она би, с неком споредном граном, по тој белешци, допрла и на источну границу Херцеговине. Једна велика породица Храбрена налазила се и у близини Брскова на Тари (у Межићу још се показује њихова стара кула), а и још их ту има у Бистрици Мушковића. Али за њих не можемо са поузданошћу тврдити, да имају каквих ближих веза са овом херцеговачком породицом.

Из самих манастирских докумената дознајемо још ова имена те породице: из једне с турског рђаво преведене тужбе из 1559. год.¹⁴ знамо за Јована (Ивана) и Вукосава, синове пок. Радоја, па за Ђуру, Вукашина, Јована, Милту (!) и Степапа синове Јованове, све из дубравског села Црнића, који су се парничали са спахијом Мухамедом Скендеровим ради покушаја присвајања њихових старих поседа. Год. 1566.¹⁵ кадија невесињски издаје дозволу за градњу цркве у Житомишљину, „пошто се православна богомоља порушила“, и то војводи Петру и Јовану. У једном акту из 1583. помињу се од те породице поново Петар, Милисав и игуман Јован. Год. 1599–1600. помиње се поново Милисав Вукашинов, Стојан Ђуров и Рајо Петров, који су на суду доказивали да је Драчево њихова земља од старине.¹⁶

Као што се види, готово сва лица из овог манастирског поменика могла су бити идентификована у разним списима XV–XVI века. О том Милошу, који је последњи на списку и који, према досад јасно утврђеном хронолошком низу, долази тек у XVII век, тешко може бити говора као о спахији Фатихова времена. Њега никако не помиње, и то је наглавније, међу првим лицима Храбренове породице ни сам стари манастирски Поменик, који је, како видимо, вероватно по читуљама и поузданом предању, врло добро обавештен о њима. Даље, исто тако важно: титула

спахија јавља се у Храбреновој породици први пут уз име Милисава Храбрена тек крајем XVI века; дотле њих зову и наши и турски извори *војводама* и *кнезовима*. У Босни се, због опасности од турских насртања на хришћанска имања, рано јавила потреба, да се именом Мехмеда Освајача и његовим повластицама бране и лични и црквени поседе. Данас се више не сумња о том да је фрањевачка ахтнама Фојничког Манастира, с тобожњом повластицом султана Мехмеда II, побожни фалзификат. Сличан би случај могао бити и са овим, тако касно и сумњиво фиксираним, поседом Милоша спахије.

Једино што би од свега старог предања могли примити било би само ово, и то на основу оног напред наведеног акта из 1566. год.: да је у Житомишљину пре подизања самог манастира, о ком раније нема апсолутно никаквог трага, постојала мала црква, која је пропала у бурним временима с краја XV и почетком XVI века, за време борби које су се водиле ту, у непосредној близини, око града Почитеља. Прави манастир Житомишљин настао је тек у XVI веку, исто као и Требињски Манастир (Тврдош) и други манастири по Босни и Херцеговини.

II

Кад је подигнут манастир? Из напред поменутог списка видимо, да је дозвола за обнављање цркве била дата 1566. год. Нема сумње да је одмах по добијеној дозволи почето и зидање, јер се већ 1583. год. јавио у једној парници игуман Јован, који са другим Храбренима тужи једног благајског муслимана што узима плод с манастирских њива.¹⁷ Међутим, Н. Дучић тврди, да се у манастирској цркви, на десном стубу, налази један натпис, у ком се каже да су стубови постављени у лето 30а, дакле 1563. год.¹⁸ Истина, он примећува и то, да се „двје пошљедње цифре једва могу распознати“. Р. Симоновић је упозорио да Дучићево читање није поуздано, него да место 30а, или 30а1 треба читати зра1.¹⁹ Ја сам пажљиво прочитао цео тај натпис који гласи: Маистора Вукашина ѿ манастира [w]раковице, вь лѣто зра1 поставише се сѣи стълпи (слика 1). Датум је брљан и премазан и с тога недовољно читак. Стубови су, дакле, подигнути 1602/3. год., а не 1563. Ова последња година невероватна је била и иначе. Како би се подизали стубови у цркви 1563. год., кад је дозвола за обнављање њено била дата тек 1566.?

¹³ „Гласник срп. ученог друштва“, књ. 42, 1875. 23.

¹⁴ Симоновић, *сб. г.*, 39, има погрешну годину 1558.

¹⁵ Симоновић, *сб. г.*, 39–40, и опет с погрешном годином и изостављеном ознаком војводе уз Петрово име.

¹⁶ *Иб.*, 40.

¹⁷ *Летопис*, књ. 169, 40.

¹⁸ *Сб. д.*, 59.

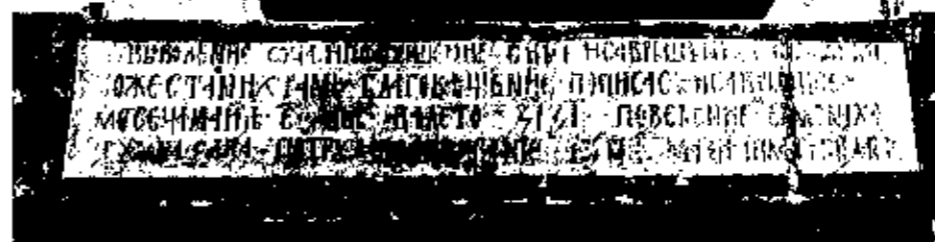
¹⁹ *Летопис*, књ. 168, 3–4. По њему је унео тај запис Љ. Стојановић у *Списарске записе и натписе*, бр. 927.

Сл. 1 - Напис у
Житомишљу

У манастиру се налази и један мали округлао печат са натписом: † се печат стое блговец, прстје бци мн. Ж. 1585. Ову годину су тако читали сви досадашњи испитивачи и она је вероватно тачна, иако обе бројке 5 нису писане обичним начином него као S, тако да би се могло читати и 1282. Међутим, ова последња година не може доћи ни у какву озбиљну комбинацију. Код нас се у то време није писало арапским словима, а у манастирској употреби тешко да је постојало тада и у Хуму рачунање од рођења Христовог. Најпосле, језик и графика искључују сваку могућност године 1282.

Манастир, иако почет вероватно одмах иза 1566. год., није ипак за дуго био потпуно завршен. Његови оснивачи, мада је црква била доста мала, а и сам манастир с почетка скроман, нису били, поред све своје јаке породичне традиције, људи који су могли за пар година дати на зидање манастира одједном повећу суму. Издаци су се распоредили на више година. Да су тих година Храбрени имали доста тешкоћа сведоче боље него ишта друго њихове парнице с муслиманима из 1583. и 1599. год. да заштите своја добра; издаци су с тога морали бити чињени свакако на више страна. Стубови у цркви подигнути су тек 1603., а сама црква живописана је коначно 5. маја 1609.²⁰ (слика 2). Врло је вероватно, да су стубови у цркви подигнути накнадно, пошто је она

Сл. 2 - Напис у
Житомишљу

била већ сазидана. Рад на обнављању манастира, подизању цркве и њеном коначном завршавању са живописом трајао је преко четрдесет година. У Херцеговини за то време подигнут је манастир Св. Тројице код Плеваља 1592. год., а 1608/9. год. живописани су у Босни и Херцеговини манастири Ломница, Озрен и Добриловина.

Г. Андрија Лубурић дао ми је из своје збирке једну народну песму, која је у пси са оснивањем манастира. Мићо Радуловић, кнез у Дубравама, пева се у њој, подигао је шест задужбина (био се зарекао на седам, али их песма помиње само толико): цркву у Тријебњу, мостове на Буни и у Мостару, манастир Житомишљин и градове у Благају и Стоцу. Пошто је то учинио испросио је девојку за синовца Дамјана. Кад је, донавши са сватима, угледао девојку заљубио се у њу и обљубио је. Зато га синовац, на сам дан венчања, посече на прагу цркве у Ошанићу. Г. Лубурић у имену Миће Радуловића види сћање на Милисаву Храбрена. Иако име Мићо није хипокористикон од Милисав, него од Димитрије, ипак би се могла узети у обзир та веза, исто као и презиме Радуловић што је у вези са кнезом Радојем. Упада у очи, да се за та лица Милисав и Радоја и у песми вежу сва три објекта верске активности породице Милорадовића: Тријебан, Ошанић и Житомишљин. Песма је забележена од једнога певача из Невесиња, из непосредне близине Дубрава, и то у многом може објаснити и одржавање тих трагова и нарочито топографска памћења.

III

Од манастирских ствари XVI века очувана је само једна сребрена кадионица, коју је манастиру приложио спахија Ђуро Храбрин. Љ. Стојановић је ставља у време око 1637. год. не дају-

²⁰ Текст у *Старим српским записима и написима* бр. 986 треба исправити у овим речима: *повелѣнием, игумена, іеромонаха маѣвских, воєг.*

²¹ *Записи и напийиси* бр. 1308. Симоновић је добро наводи као дело XVI века, *Лейтоис*, 167, 15.

²² *Лейтоис*, 169, 40-4.

²³ *Записи и напийиси*, бр. 10096.

²⁴ Јв., бр. 996. Запис с првог минеја штапао је Стојановић по непотпуном препису М. Вукићевића, „Гласник Зем. музеја“, 1901, 43. У њему треба исправити и допунити: Благоволѣнѣмъ въ тро[ици], въ монастырѣ зовомѣи, чрнѣмъ, прѣдахъ, не ѿ своихъ трудовъ иъ ѿ в(о)жѣ в(а)го д(а)ти. Или ли кто поксент се лубавымъ(ъ) навѣтвомъ(ъ) ѿмилити сѣю кнѣгъ ѿ сво храма да е прокѣт(ъ) ѿ г(оспода) в(о)г(а) и да мѣ вѣде прѣс(вѣ)таа в(о)г(о)м(а)ты на страшнома сѣдѣ въ мѣсто застѣпанѣа скнарница вѣз(а) м(и)а(о)стѣи. ѿ любви ми читателю, или цо оврѣшени погрѣшенно неправни а не кльни луб(ъ)кѣ рад(и) Христо)вы помнеже често ми се пѣноваше оумъ светнагомира помышлен(и)и и ако пѣм(и)нѣ оврѣт(ъ)х(ъ) се нарѣ ѿ вѣсѣх(ъ) допродѣтели. Ср. још

ћи довољно разлога за то.²¹ Ђуро Храбрец, синовац војводе Радоја, позната је личност у другој половини XVI века, а видели смо да се залагао за манастир. Он је умро пре 1613. год., јер се после те године до 1648., у неколико парница, јавља његов син Стојан, који са осталим Храбренима-Милорадовићима брани своја и манастирска имања од туђег, понајвише муслиманског, захвата.²²

У XVII веку манастир се врло лепо развијао. Већ 1606. год. помиње се један његов пострижник, Иларион, као игуман најважнијег херцеговачког манастира, оног у Требињу, у ком се налазио и херцеговачки митрополит.²³

Нарочито се доста брзо развила жива преписивачка делатност. Године 1611. преписана су у манастиру два месечника; оба је преписао „чрталач чринулу“ Петар, први, децембарски, изгледа из властите иницијативе, а други, фебруарски, по наредби игумана Савс.²⁴ Тај „жуди Петар Чајничанин“, како себе сам зове у криптограму овог другог рукописа, био је врло вредан писар. За 16 дана 1612. он је преписао и трски, априлски, минеј.²⁵ По свој прилици он је преписао и још који минеј, ако не и цело коло, али нам их више није очувано.²⁶ Његов је и препис манастирског типика, са уводом у проскомидију који овде прилажемо, рађен 1619. год.²⁷ Типик је, иначе, садржајно према обрасцу оног Св. Савс Јерусалимског.

Игуман Висарион преписао је 1616. сам половину *Учѣиельноѣ еванђеља*, а за половину се нашао приложник у лицу брата једног јеромонаха, који је платио 12½ гроша.²⁸ Две године потом преписан је у манастиру леп рукопис *Аѣосѣола*, у ком је израђен лик еванђелиста Луке, на сличан начин. Ђакон Петроније платио је половину трошка за рукопис, а половину је дао ђак Илија из познате и данас још многобројне дубравске породице Шакотића. И они су платили 12½ гроша, као и онај ранији књигољубац.²⁹ Г. Симоновић помиње и један децембарски минеј из 1618. год., за који он каже да је писан у Житомишљѣу. Бојим се, да ли је његов навод поуздан. Он за поменути Пстров запис изрично каже да нема године,³⁰ а он је има исписану да не може бити лепше; за тај други децембарски минеј он омет даје годину коју нема нико други. Ја сам нашао у манастирској библиотеци један минеј за месец децембар, јануар и фебруар, једини рукописни сем оног већ поменутог, али у њему тог записа нема. Карактеристично је за све те рукописе да нису брз посао од нево-

ље, него да су мање-више лепи примерци писарског рада. То важи и за рукопис *Злаѣоустѣа*, који је 1618/9. преписан у Житомишљѣу и који је откупио за манастир, односно исплатио писара одобаша Вукашић Брајчетић.³¹ Упада у очи, да је добар број књига овог времена добио манастир прилозима људи који су се удруживали да му помогну. У једном зборнику манастирском, у ком се налазе скупљени састави из неких рукописа и штампаног триода Виценца Вуковића, казује се, да су јеромонах Мардарије и два ортака набавили ту књигу 1618/9. год. за манастир; пола су приложили, а пола платили.³² „Приложили“ су вероватно свој труд око ње и новац; труд је по свој прилици принос јеромонаха Мардарија.

Тај лепи полет у писању књига застао је једно кратко време иза 1620. год.; изгледа једним делом с тога, што је манастир имао доста главобоље и трошкова парничећи се са сељанима, већином муслиманима, ради несметаног поседа њиховог Драчева. Сељани су нарочито хтели да се користе испашом на том добру, које је припадало Милорадовићима, а које су ови уступили манастиру на четвртину. Од 1614-1630. год. водиле су се неколико пута расправе пред благајским кадијом. Само једном приликом испала је одлука на манастирску штету, и то бан онда кад су се на суду као власници појавила два калуђера место браће Милорадовића, на чијем је имену имање било забележено. Коначна одлука пала је, наравно, у корист Милорадовића и манастира, али је за све то требало времена, трошкова, разних молби и не мало непријатности. Сем питања о Драчеву калуђери су у то време, 1625. год., успели да уреду код кадије и питање о баштини нских Гргуревѣћа, која је допала манастиру.

Пошто су те парнице срећно докончане осећа се у манастиру поново извесна ведрија атмосфера и нов радни замах. Исте године кад имају последњу парницу, 1630. калуђери добијају за манастир леп кипарисов крст „обложен позлаћеним сребром“ и украшен скупим камењем, за који је плаћено 1200 аспри.³³ За манастир је израђен 1632. год. и леп, сребрени и позлаћени штап, који је припадао неком Никодиму, вероватно игуману.³⁴

Тридесетих година XVII века улази Житомишљѣ, можда по примеру другог херцеговачког манастира Завале, у непосредније везе с манастиром Хиландаром. Његови монаси одлазе у Свету Гору, да се тамо, у кули православља, боље обавесте о свом позиву. Тако се 1637. год. помиње у Хиландару јеромонах

Зай. и напийиси бр. 5633, који је погрешно датиран и рђаво разрешен.

²⁵ *Зай. и напийиси*, бр. 1000.

²⁶ Н. Дучић и др. помињу и један минеј за јули писан 1611. год., с истим наводом личности за чије се време писало, које налазимо и у запису фебруарског минеја који ми саопштавамо. Можда су то два минеја. Онда би и тај јулски био вероватно дело Петрово, а можда је по среди и замснѣ, али је у њу тјже веровати јер је рукопис гледало и помиње га више лица. Данас тога рукописа у манастиру више нема, Ср. Дучић, *сѣ. г.*, 76; Вукићевић, 55. Симоновић га је наводио по неисправљеном ранијем Дучићевом тексту. *Лейтоис* 168, 21.

²⁷ Ср. Вукићевића, *сѣ. г.*, 43-4. *Зай. и напий.*, бр. 1068. У запису ваља исправити: твориши, грѣшнаго, писавшаго.

²⁸ У *Записима и напийисима* бр. 1004 треба, поред датума, исправити и ово: Сѣм, вчкѣл'ное, прѣблагословѣн'нѣ вл(а)д(и)ч(и)цѣ, дѣвѣ, Житомишљѣи, Гавриѣла. Годину су Симоновић и Вукићевић читали добро тркѣ.

²⁹ *Зай. и напийиси*, бр. 1054.

³⁰ *Лейтоис*, 168, 17, 20.

³¹ У *Зай. и напийисима* бр. 1067 ваља исправити: глагољѣми, прѣсвѣтѣ, монастыру, благочестивѣ, себѣ.

царства небесна въ
молитвама. Ср. о њему
напомену Ст. Нова-
ковића у Гласнику срп.
ученог друштва XLII, 24.

³² *Зай. и најџисн*, бр.
1071. Од знагнних
грешака треба исправити:
вр'таци, Филан'нъ,
гачио.

³³ Симоновић, 168, 15.
Зай. и најџисн, бр. 1212. Ту
треба исправити:
честънъ, благоверни,
хрст(а) ни б(ог)ъ да ихъ,
прости, Висар'ионъ.

³⁴ *Зай. и најџисн*, бр.
5658.

³⁵ *Зай. и најџисн*, бр.
10140.

³⁶ *Ив.*, бр. 1254-5, 5659-60.
Ту треба исправити:
сирѣчь, Авва кира лѣго.
Даље: приложили ѿermo-
нахъ Викторъ.

³⁷ *Зай. и најџисн*, бр.
6976.

³⁸ *Ив.*, 1339-40. Треба
исправити: сн, Хилан'-
даръ, рождѣства,
пострѣнъ, въ.

Мисаило „ѿ Житомили(ћа)“³⁵ У Кареји писано *Варламово жи-
тїије* 1633. год. покљонио је јеромонах Виктор, пострижник Жито-
мишлића, 1644. год. баш томе манастиру.³⁶ Тај херцеговачки
калуђер Виктор постао је после, као наследник Мисанлов, архи-
мандрит и игуман хиландарски и као такав утицао је на попа
Гаврила Житомишлићанина, да у Хиландару 1669/70. препише
за сам Хиландар један изборни минеј. „Сте писахъ“, прича Гаври-
ло, „понижденїем и любовию побѣждаемъ вышреченаго ѿца“
Виктора.³⁷ У свој херцеговачки манастир послао је Виктор, сем
поменутог Житија, још и један *Псалтир с ѿумачењем* писан
1640. год. у Хиландару³⁸ и један зборник, са службом и похвалом
кнезу Лазару, мало пред своју смрт, 1674. год. И онај *Аѿосѿол с*
ѿумачењем, који се налази у Житомишлићу, а писан је у Хилан-
дару 1641. год., дошао је у Херцеговину можда његовим посредовањем.

Тај херцеговачки, житомишлићки калуђер Виктор оставио
је у Светој Гори, а посебно у Хиландару веома леп спомен о се-
би. Он је постао архимандрит и игуман у Хиландару 1645. год.
Као такав сам је преписивао књиге и утицао и на друге да их
пишу за Хиландар, (на попа Антонија у Св. Ани, на Гаврила) и
то понајвише о његовом трошку (н. пр. *Тийик, Златиоустїи ѿен-
їишкостїни, Окѿиоих, Аѿосѿол* по ресавском изводу, *Изборни*
минеј). За његова времска поновила се 1652. игуменарија у Хи-
ландару; сазидала се мала црква Богородици 1653. у Маруди на
Кареји; као проигуман саградио је Виктор 1664. параклис Св.
Николе у Хиландару и дао га живописати; 1671. његовим трудом
и настојањем обновљен је пирг Св. Ђорђа. *Осѿрошку библију*
дали су 1672. сви калуђери хиландарски, саборно, „на про-
читанїе“ оцу Виктору „докъ е живъ, да стои 8 негa“ очевидно из
нарочите пажње према њему и знајући га као књигољупца. О
њему је писао један писар, поп Антоније, 1652. год., с највећом
похвалом; приказивао га је као „честнѣишаго и прѣподобнѣи-
шаго, всакими добродѣтел'ми оукрашеннаго, царствїа небесна-
го рачителка, въ всемъ послѣдовавшемъ евангелскимъ запо-
вѣдемъ, кроткаго же и братолюбиваго жилища Христова чи-
ста“. Опште штован умро је Виктор 20. јануара 1678. у Хилан-
дару, вероватно у доброј старости.

Ови житомишлићки калуђери у Хиландару, Мисаило и
Виктор, показују своју активистичку природу не само тим што
иду из Херцеговине у Свету Гору, него и што из Свете Горе, у

манастирском послу, крећу и за Русију. Мисаило је 1645. год.
одлазио тамо, као хиландарски архимандрит, да купи милости-
њу за тај манастир, и то у друштву са старешинама манастира
Лавре и Ватопеда. Он је том приликом добио царску грамату са
извесном помоћу, али и са одлуком да по одређену новчану по-
моћ калуђери долазе тек сваке десете године. На повратку из
Москве Мисаило је умро још исте 1645. год. Ваљда из обзира
према Мисаилу изабрало је хиландарско братство за новог игу-
мана и архимандрита његова земљака и сабрата Виктора. И овај
је, касније, два пута ишао у Русију, 1652. и 1657. год. Први пут је
добио 70 рубаља и обнову царске повеље, а други пут је имао
великих неприлика. Најпре га Руси нису хтели пустити из Пу-
тивља у Москву, јер су им били додијали ти калуђери који дола-
зе по милостињу. Успео је да прође тек посредовањем патри-
јарха Никона, са којим је Хиландар имао и других веза. У Мо-
скви утврдило се, да је у царској повељи даној Хиландару 1645.
брисана она одредба о дозволи доласка тек после десет година,
и Виктор је морао да даје објашњења. Бранио се, да је то бри-
сање било извршено још 1645. год. и да је повеља, с тим дефек-
том, донесена у Хиландар после Мисаилове смрти. Руске власти
одузеле су му ту повељу и дале другу са скраћеним роком од
седам година, с напоменом да у манастиру казни кривца за учи-
њену превару. Манастир је и овог пута добио 70 рубаља.³⁹

Породица Милорадовића Храбрена стално се бринула о ма-
настиру. Год. 1637. израђен је и преписан за Житомишлић веома
леп примерак једног псалтира, за који је био приложник Стеван
Аврамовић Храбрена.⁴⁰ Идуће године платио је преписивање
једног минеја (за септембар) члан те породице, спахија Радивој
син Милисава Храбрена.⁴¹ Год. 1666. Симеон, син Милорадов, из
породице Милорадовића, био је игуман манастирски и бранио
је, с братом Радојем, манастирско имање од Турака.⁴²

Сем тога што су писани рукописи у самом манастиру за ње-
гову потребу, доста рано набављају се за њ, прилогом или купо-
вином, и рукописи са других страна. Најстарији од тих јесте је-
дан минеј за месец март, који је 1590. писао не зна се где јеро-
монах Панкратије.⁴³ У Житомишлић је пренесен, не знамо када,
један псалтир манастира Ломнице из 1602/3. год.⁴⁴ То су два нај-
старија рукописа у манастиру, оба набављена са стране. Год.
1614/5. неки Радоје Ивковић платио је „за материну душу“ један
месечник, који је 1613. преписао Јеврем, вероватно монах, и који

³⁹ Споменик С. К. Акаде-
мије LIII, 1922., 122-6.

⁴⁰ Подручїе описан код
Вукнѣвића, сл. д., 45-8.

⁴¹ *Зай. и најџисн*, бр.
1309. У њему треба
исправити: месечникъ,
сннъ, Храбрень, пресе-
тїе, Житомилинъ,
рѣцк, Нерѣтвѣ, при,
вуднїю.

⁴² *Летопис.* кн. 169, 44.

⁴³ Ср. Дучић, 75; Вукнѣ-
вић га није нашао, сл. д.
55. Ми доносимо у прило-
гу запис из њега.

⁴⁴ *Зай. и најџисн*, бр. 923;
Вукнѣвић, 54.

⁴⁵ У *Записима и напавицима* бр. 1014 Стојановић је, по Симонвићу и Вукићевићу, донео нетачан датум. У тексту стоји година 3787, а не 3785.

⁴⁶ Не знам само на основу каквог је рачунања М. Вукићевић дошао до закључка, да је проишлаго из 1614. год. и да је резултат слега испитивања, да је догичка књига писана 1614. године. *Сл. г.*, 54. Стојановић први запис ставља у 1616. *Зап. и напавицима*, бр. 1037.

⁴⁷ *Зап. и напавицима*, бр. 1043.

⁴⁸ Вукићевић, сл. д. 53, читао је место год. 3787 – 3788 и ту је очевидно погрешно. У ркл. се налази та година, али на другом месту, у фрази: *до ниниа ѿ Падма лѣтъ зрѣа*. Запис како га је читао он и други, и како је објављен у *Зап. и напавицима* бр. 1094 непотпуно је и с доста грешака. У њему треба исправити и додати ово: *подвигъ шк, створи*. Иза страног долази: *Да повемъ о(тъ)ци и братѣ почто заб писахъ идиже тако прѣхъ ѿ [и]читѣла много а друго дело седець ми въ пестини гѣломъ а самъ скитавици се тамо въ мирѣ. Того рад(и) не възмогахъ(ъ) исправит(и) или двѣма перима одолети. Да весте поведално.*

⁴⁹ У запису из тог рукописа, који је Стојановић *сл. г.*, бр. 1441, објавио по Вукићевићу, сл. д., 53, ваља исправити:

је, не знамо да ли баш одмах, донесен у Житомишљин. ⁴⁵ У манастиру Св. Тројице писао је дијак Ратко Равковић 1613. год. један службеник, који је већ 1651. год. постао својина манастира Житомишљина. Ратко је био невенит писар, прави дијак, још неизвјешан. У његовом рукопису налазе се два записа, оба саката. У првом он је записао, да „писа сја“ въ лѣто зрд. То би одговарало години 1515/6. У другом, досад рђаво преписиваном запису, у истом рукопису, налазе се међутим ове речи: *Въ лѣто 3 и цка почѣ се и свѣрши се сја кнѣга рѣкою многогрѣшнаго Х(ри)ст)ъ рава Ратка дѣака. и је очевидно погрешка за р. Стога је М. Вукићевић и у првом запису претпостављао једно р, које је писар испустио. Књига је, према томе, писана 1612/3. год., јер у првом запису оно „писа сја“ не односи се на писање рукописа, него тог записа. ⁴⁶ Један леп рукопис Јефрема Сирина садржи један, досад непримећени, запис, иако се налази над почетним иницијалима: *Изъ грѣшни и мѣнши въ чл(о)вѣцехъ Х(ри)стоу рав(ъ) Иванъ Жевкъ кзпих(ъ) сию кнѣгу въ лето ѿ Падма зрд м(ѣ)с(е)ца авгѣста 7 днь*. Да ли је тај рукопис још исте те године 1616. дошао у Житомишљин не може се рећи; један запис о власништву тог рукописа као житомишљинског налази се у рукопису тек из 1740. год. У Житомишљин је донесена, не зна се исто којом приликом, и једна *Лествица* преписана у манастиру Возући 1617. год. ⁴⁷ Мислим, да је у манастир донесен и онај рукопис с *Ошкровењем Јовановим и Номокином*, који је завршен 1621. год., на почетку владе султана Ахмета, а за који се не каже ни ко га је писао ни где. ⁴⁸*

Активност у манастиру осетно је попустила за време Кандиског Рата, кад је и овај крај Херцеговине био узнемиран од млетачких и хајдучких чета. Духовник Теофило, који је 1649. год. писао један *Молићвеник са љавилником*, а који је, не знамо кад, купио од њега Јакоп Леонтије за Житомишљин, помиње „љуте насиље од тада владајућих“. ⁴⁹ Тужби на притисак и тешке прилике има у то доба у много записа. У близини Житомишљина водиле су се љуте борбе за посед Габеле. Млетачке чете с нашим ускоцима продираше су, у смелим залетима, до у саму мостарску околину. О непосредном страдању манастира Житомишљина немамо помена, али да је посредно био погођен о том нема сумње. Од 1650–1669. год. у манастиру је преписан само један *Ошкров* (1650. год.), и набављен је за њ један *Службеник* (1651). ⁵⁰ Руску штампану књигу Јована Лествичника приложио

је овом манастиру проигуман милешевски 1653. год., ⁵¹ вероватно чувши за његово тепико стање. И то је све, колико сад знамо. А како је то мало према оном полету, који је манастир показивао на почетку XVII века. Даљи доказ, и непосреднији, то је поновно парничење манастира за Драчево, које је завршено 1669. год., а које је, иако раније коначно пресуђено, кренуто сигурно поново само с обзиром на помућене правне односе у овим временима рата. ⁵² За цело то време забележено је, најзад, да је у манастиру „ограђена“, тј. саграђена (јер то је технички израз у Херцеговини за подизање чесама и чатрња) само једна чесма.

Кад је престао Кандиски Рат, после мало година, манастир је почео осетно да се опоравља. Год. 1677. добили су калуђери код суда парницу, да им суседни муслимани Бајазитовићи не смеју искоришћавати насишта изнад Драчево, а наредне године издао им је Сарукии паша бујрунџију „да не има зоруљама манастир“. ⁵³

Најлепша ствар коју је манастир добио у то време јесу његове двери, рађене у врло укусном, мало барокном, дрворезу 1675/6. год. (слика 3). Израдио их је, или дао израдити, проигуман Серафион (у запису се, на име, вели: *Сие двери сагради проишмен Серафионъ въ л. зрѣг ѿ р хва ахос*). На тим дверима израђена је Богородица са преслицом у облику свитка, у црвеној боји, и са пређом, која прелази прско десне руке, и завршава вретеном које виси. ⁵⁴ Претстављена је, дакле, како преде. Према Богородици је Арханђел с благовѣшћу. Натпис је *в(а)говѣшцие пр(ѣ)с(в)е тые в(огороди)це*. Изнад њих се, у два мала медаљона, налазе цар Соломон и цар Давид. Код Соломона је натпис: *Многие дѣцери сѣтворише силѣ, многие стезаши богатство; а код Давида: Слѣши дѣци, и виждѣ и п(р)иклони оухотвои*. ⁵⁵ По својој лепоти и очуваности царске двери житомишљинске много боље изгледају него двери старе сарајевске цркве из 1674. год. ⁵⁶, а показују више укуса у изради него двери Требињског Манастира рађене око 1683. ⁵⁷

За напредак манастира много доприноси његови активни калуђери, који иду на разне стране и одржавају везе с много других лица и братстава. Тако видимо 1678. год. даскала Јеремију, пострижника житомишљинског, како као хиландарски мошак иде чак у стари српски манастир архангела Михаила у Јерусалиму. ⁵⁸ У манастиру се налазе две чаше дрвенс, обложене сребром и

Феѡдѡла, вгда испѣисана вѣсть, сръбра, сѣвренѣнѣмъ, м(о)литв(и)нѣ, богати, оубоги, д(и)шн. Калтесе, вдина, пенѣтрѣв(ѣ)тѣ, лѣкѣже, лютога, р(ѣ)ци, ѣр(ѣ)монаха, чрътавшѣго, лѣтѣ, 7 Троици.

⁵⁰ *Зап. и напавицима*, бр. 1450, 1472. Ср. Вукићевић, стр. 53–4. Кад је у Житомишљин дошла једна у Русији 1647. год. Милешеву приложена књига не може се утврдити. *Зап. и напавицима*, бр. 5668.

⁵¹ *Иб.*, бр. 1497, 5675.

⁵² *Лѣтопис*, књ. 169, 44 и архив манастирски.

⁵³ *Иб.*, 44–5 и архив манастирски.

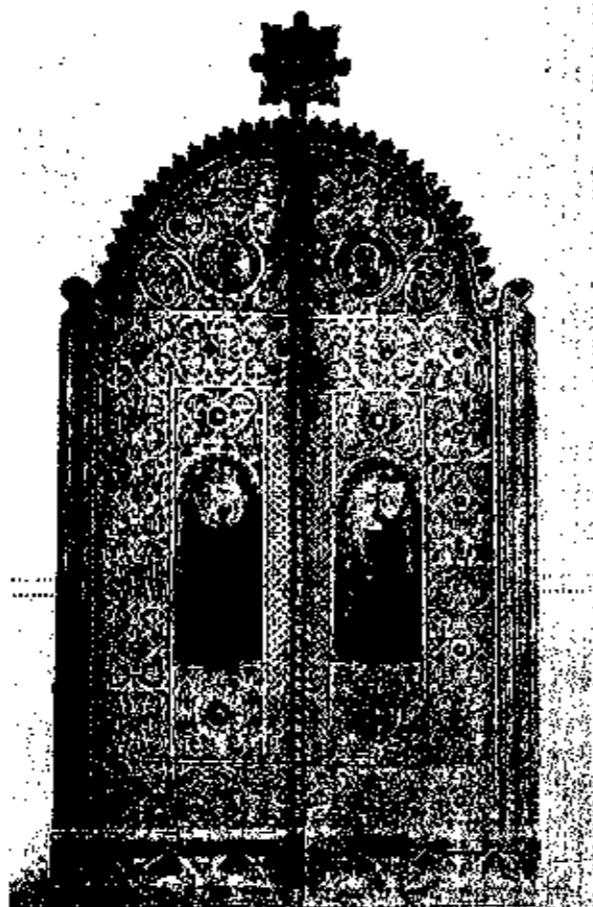
⁵⁴ Слике Богородице с вретеном тумачио је код нас Л. Мирковић, *Марков Манастир*. Нови Сад 1925., 47–8; у *Старинама јурикоѡгорских манастира*, Београд 1931., 1. описује он калцетазму манастира Беоцина са великим ликом Богородице с вретеном.

⁵⁵ Ликов Соломона и Давида с истим текстом налазе се у Студеници у Богородичиној цркви. Ср. В. Петковић, *Манастир Студеница*. Београд 1924, 56.

⁵⁶ Ср. В. Скарин, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17 и 18 вијеку*. Сарајево 1928., таб. II.

⁵⁷ *Wissenschaftliche Mitteilungen* XIII, 20.

⁵⁸ *Зап. и напавицима*, бр. 1749.

Сл. 3. – Двери у Житомишљини

Сл. 4. – Поменик манастира Житомишљина

⁵⁹ Летопис, књ. 168, 15. Треба исправити зред иза мнзариі пема з.

⁶⁰ *ib.*, 16. Исправити: сиа, Хоповца ерѣмога.

⁶¹ Зай. и найписи, бр. 1831. Скарић поминае да је био и парохијски свештеник. *сб.* г., 140.

Први парохијски свештеник у Сарајеву из Житомишљина био је 1663. год. неки Серафим. Скарић. *сб.* г., 140.

⁶² „Гласник Зем. Музеја“ 1910, 499.

⁶³ Н. Дунић, *сб.* г., 70; Скарић, *сб.* г., 26, 29.

украшене орнаментима и камењем, једна из 1671.⁵⁹ а друга без датума, али означена као својина проигумана Саве Хоповца.⁶⁰ Њу је у манастир донео несумњиво неки од житомишљинских калуђера путника. Сребрну петохлебницу манастирску, оковану 1684. год. у Сарајеву, дао је радити хаџи Јеремија, горе помени-ти даскал, „који беше у Сарајеву путникъ“.⁶¹ Један житомишљински калуђер, можда исти Јеремија, бавио се 1686. год. у Сарајеву, где је дошао „ковати сјдове за манастира“.⁶² Нарочито је био активан Висарион јеромонах, који је „више година вршио парохијске послове у Сарајеву“ и који је ту постао 1692. год. и епископ.⁶³ Његовим трудом скован је у Сарајеву за Житомишљин један крст 1688/9. год., коме је био ктитор Вукосав Томашевић од Цр-

не Реке. Из Сарајева он је исте године донео у свој житомишљински постриг и једно велико штампано руско сванђелије, које је после две године дао оковати.⁶⁴ Год. 1690. хоповски калуђер Авакум приложио је Житомишљини један рукопис, и то у Сарајеву, где се, вероватно, спријатељио с неким од херцеговачких јеромонаха из тога круга.⁶⁵ У Сарајеву је 1696. направљена и једна лепа налоња за овај манастир,⁶⁶ коју је приложио владика Висарион. Год. 1697. неки Сава симиција откупио је за манастир једну штампану руску књигу.⁶⁷

Год. 1686., у доба овог напретка, манастир је купио од Мостарца Сали-аге две куће и два кмета, појате, гумно, кулу и винограде, за 6000 гроша.⁶⁸

⁶⁴ Зай. и натписи, бр. 1924. 5, 1939; Дунић, *сб.* д.
⁶⁵ Зай. и најписи, бр. 7173.

⁶⁶ Зай. и најписи, бр. 7231. Треба исправити: манастира, архиепископе, куръ, подвигомъ, и изиере-ниемъ, Висариона роукоделание.

⁶⁷ *ib.*, бр. 5729.

⁶⁸ Летопис, књ. 169, 44–5.

У Поменику манастира Хиландара помињу се на више места монаси из Житомишљиха (л. 194, 234, 239). Уз те помене не казује се датум, али како је најранији, на л. 194, иза помена херцеговачког митрополита Саватија, који је живео на крају XVII века, то је јасно, да и ти помени потичу из тога и доцнијег времена. Монаси, који су ту наведени: проигуман Серафион, монаси Висарион, Симон, Евгеније, помињу се сви, сем последњег, баш у то доба. Уз њих се налази помен *кнеза* Храбрена Радака и Деспине и монаха Храбрена Теодосија, Макарија и Симеона, али се не казује да ли су покојници или још живи. Један калуђер Симо, у једном турском акту, наводи се 1686. год., а он је, изгледа, био из куће Милорадовића.

Библиотека манастира Житомишљиха има, сем ових датираних, још доста старих штампаних и рукописних књига XVI–XVII века, које су ту дошле поклоном и куповином делимично можда још у то време, али су понеке можда и преписиване баш овде. То су ови рукописи: калиграфско *Челадково Еванђеље* са лепим иницијалима, који је писао Челадко дијак⁶⁹, *Минеји за август и новембар* (овај са службом Стев. Дечанском),⁷⁰ *Панегирик*,⁷¹ *Окћоих*, *Молишвеник*, *Богородичина чудеса*, *Слова Св. Ајџанасија*.⁷² Од старих србуља манастир је добио однекуд *Цетињски окћоих*, али је те књиге постало још пре 1891. год.⁷³ Имао је уз то *Окћоих* Божицара Вуковића од 1536. год., и то три примерка;⁷⁴ два примерка београдског *Еванђеља* Тројана Гундулића, од којих је један кушљен, посредно или непосредно, из манастира Хопова,⁷⁵ и два *Триода* Виценца Вуковића,⁷⁶ које ја нисам нашао. Сем тих српских и две раније поменуте руске штампане књиге манастир је однекуд добио и *Беседе о ајџанаскиим делима* Јована Златоустог штампане у Кијеву 1624. год.⁷⁷

Од рукописа XVII века који су доспели у Житомишљих од нарочитог је значаја био један *Хронограф* или *Тројадик*, преписан у Хопову 634. год., по настојању житомишљихког проигумана Висариона.⁷⁸ Тај се рукопис, ма и са оскудном историском садржином, радо читао у свима херцеговачким манастирима и вршио у њиховој епски расположеној средини осетан утицај. У својој књизи *Босна и Херцеговина*, на стр. 90–1, ја сам упозорио на то где су се све вршили преписи са тог рукописа и колико су били популарни, па то овде не мислим понављати.

Пре доношења тог *Хронографа* у манастир израђена је била у манастирском *Ојшњаку*, у драгоцену књизи за студију ње-

гових веза, по обрасцу хиландарских и других *поменика*, подробна листа „српскихъ господъ“ од „б(л)агоч(к)стиваго г(о)с(по)дина српскаго Бумешна монаха и муроточца“ и његове жене, монахиње Анастасије, до деспота Јована и Стенана; и архиепископа и патријарха од Саве до патријарха Данила, а после су овај други списак продужавале друге руке све до митрополита Симсона, који се помиње од 1615–1630.⁷⁹ (слика 4). Да је епско осећање националне правде код житомишљихких калуђера било живо сведочи лепо овај пример. У том *Поменику* наводи се и „благочастиви и приснопоминајемѝ Вук Бранковић.“ Један калуђер, љут, написао је иза тога: „Баремъ кадъ се поминѝ издавникъ В'лкъ Бранковићъ нека се поминѝ вѣрни рабѝ Милошъ Обилићъ кои но ниѝ издао кано Волкъ Бранковићъ“⁸⁰

Тај *Ојшњак* манастирски, с проскомидијом, чијих се датираних записа налази веома мало, има као најранију 1618/9. год., а као најкаснију 1767.⁸¹ У њему се као први игуман помиње Сава, кога срећемо у разним записима од 1609–1616. год., а као живе помиње јеромонаха Висариона и четири јерођаконана. У књизи се помињу јеромонаси манастира Милешева, Требињског, Пиве, Завале, Косијерева, Вуца, Св. Тројице, Драговића и Хопова. Помиње се и манастир Врбно и млађом руком писано Добрићево. Сем херцеговачких места у којима су тражени приложници, налази се и доста босанских, са Сарајевом у првом реду, и нешто далматинских, сремских и бачких. То показује доста живу активност житомишљихких калуђера путника. Има у том *Ојшњаку* и доста још очуваних старих назива; тако се пише: Оногоче за Никшић, „жупа Грачаница“, „Белиградъ дони“, Тухалъ; место Хрватске даје се, као географски појам, потпуно старински „Хр'вати“.⁸² Мсѝу приложницима има и католика, нарочито из Дувна. Сем других налазим и овај запис: „Даде моци предитчеви и тко ће Шинмити да е проклетъ. Сѝ гроба Хѝа архимандритъ Палѝологосъ Силвестаръ Јеросалимъ.“

IV

Породица Милорадовића, угледна, доста имућна, с много веза, раширила се и мимо херцеговачко подручје. Неки њени чланови, бавећи се трговином, као, примера ради, Гаврило Милорадовић, беху крајем XVII и на почетку XVIII века напустили родни крај. Гаврило се на почетку XVIII века јавља, уз свог зем-

⁷⁹ Ср. И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима*. Мостар 1901., 17–8.

⁸⁰ Тај поменик је издао с много грешака и скроз дилетантским напоменама Б. Тирин у *Споменику* XXXIV, 1898., 71–2.

⁸¹ Ср. и напомене Р. Симононића у *Летопису*, књ. 168, 18–20.

⁸² Упозорио бих на чести имена у Херцеговини XVII–XVIII века, која се ту налазе, као: Вирана – Верана, Веселица, Вирманка – Берманка Вљачица, Зр'вал, Дафина.

⁶⁹ Вукићевић, „Гласник Зем. Музеја“ 1901., 43.

⁷⁰ *Иб.*, 42–3.

⁷¹ *Иб.*, 49.

⁷² *Иб.*, 53–5.

⁷³ Дучић, *сб. г.*, 81–2; *Летопис*, књ. 168, 23.

⁷⁴ Вукићевић, *сб. г.*, 56.

⁷⁵ *Иб.*,

⁷⁶ *Иб.*, 57

⁷⁷ Дучић, *сб. г.*, 83.

⁷⁸ Одвои га је из манастира Н. Дучић и објавио му општи садржај у *Гласнику срп. ученог друштва* XXXII, 1871., 241–6, а српске је партије штампане у целини ту, на стр. 248–77. Ср. Ст. Новаковић, *Славне*, X, 1878., 49–51.

лака Саву Владиславића, као врло утицајан трговац у Дубровнику. Његов брат, Михаило, отишао је чак у Русију, ступио тамо у војску и 1710. год. дотерао је већ до пуковничког чина. Гаврило је одржавао везе са братом и одлазио му је тамо нешто због трговачких послова, а после ради извесних политичких акција. Породично предање те куће казује, да се један део Милорадовића због турског зулума преселио у Русију, незнано кад⁸³; могућно је, дакле, да су и ова два брата већ имали утрт пут. Год. 1707. они се јављају у Житомишљини доносићи са собом девет црквених књига, које је цар Петар Велики, њихов моћни заштитник, послао у далеки херцеговачки манастир.⁸⁴ Вероватно су донели и нешто новчаних прилога, јер 1708. год. манастир купује за 11000 пара имања двеју муслиманки из Мостара, која су се налазила у селу Житомишљини.⁸⁵ Можда је нешто новца остало манастиру и иза смрти сарајевског владике Висариона, његова пострижника, који је умро у Житомишљини 10. августа 1708. и сахрањен у порти, изнад манастира.

Али после тога за манастир настају тешки дани. Рат Русије с Турском и акција Црне Горе против херцеговачких муслимана изазивају велико метежење и срџбу ових против православних. Још пре почетка испријатељстава, 1709., забележен је у манастирској архиви „*хвџетъ цо е хаџи (!) ѿмеръ вѣв калоџере*“. После ће та срџба бити још већа, јер је Црну Гору дигао на оружје Михаило Милорадовић као изасланик руски, а помагао му је с почетка у том послу и брат Гаврило, ради кога је Дубровник имао много главобоље. Срџба на Милорадовиће преносила се, природно, и на њихове сроднике и на њихов манастир. Можда су их и сумњичили ради каквих веза. Кад је онако много страдало српско становништво чак у Сарајеву, како наводи В. Скорић, још је природније очекивати зулуме по Херцеговини.⁸⁶ У *Лейбиусу*, књ. 169, 45–6, налази се извод из превода једног турског акта из 1716. год., у ком се каже да су се калуђери манастира Житомишљина разбегли пре четрнаест година и тек се тад вратили, и да су своје пореске обавезе платили тек до 1702. Ми смо видели да то није тачно. Велики рат Светог Савеза против Турака не изгледа да је погодио Житомишљини онако тешко као Требињски Манастир и Завалу, иако су се и у његовој непосредној близини око Габеле и Почитеља водиле неколико година огорчене борбе. Али да је било свакаквих мука то је врло вероватно. Само не четрнаест година, него ни половину тога вре-

мена ми не видимо да је манастир био запустео; напротив, видели смо да чак набавља нове ствари и докупљује имања. Ако се та белешка не односи, можда, на Требињски Манастир, њу друччије не можемо уопште узети као поуздан извор, сем ако се није догодило да је извештан број калуђера због насиља пребегло било раније, приликом млетачког продирања према Невесињу и борбе око Почитеља, 1698. год., или негде за време новог ратовања, које је почело 1711. год. Али ни у том случају избеглиштво није трајало ни приближно толико колико тај акт каже. У једном *Синаксару* наводи се 1714. год., да је својина Житомишљина.⁸⁷ То, наравно, није доказ да је манастир активан, јер је запис могао бити учињен и у избеглиштву баш с намером да се сачува од отуђивања; али није, исто тако, ни потврда противног мишљења. Нисумњиво је, да од 1710. нести о манастиру нема готово никакво, а у колико их има да су, као ова горња, недовољно одрђене. Да је страдања било то је више него вероватно, али је тешко утврдити у коликој је мери сам манастир био погођен. О калуђерским тужбама на зулуме сведоче довољно и очувана турска акта из 1718. год., којима турски судови желе да поправе неправду. Али из тих аката видимо исто тако и да је манастир релативно добро стајао, јер му је баш те године украдено 12 волова и јер се у манастиру налазило и седмеро браће,⁸⁸ а до тог имања манастир свакако не би тако брзо дошао да је био потпуно напуштен. Год. 1718. зограф Михаило радио је и једну Богородичину слику на иконостасу, а можда и друге послове,⁸⁹ свакако уз неку награду.

Један мали кључ за решење тог питања пружа донекле онај аустријски војнички извештај о Босни и Херцеговини, који је рађен за обавештења о земљи и војним објектима у њој за време ратовања Евгена Савајског или мало пре њих од 1716–8. год. У њему се каже, да се у Мостару, уз тамошњу православну богомољу, налазе четири калуђера, а помиње се, сметено, и Житомишљини: „*daselbst sind 2 Kalugier Closter Schito und Mislith, welche 28 Häuser als ihre untergebene Bernjaver haben.*“⁹⁰ Према стању православне општине у том граду, ми можемо тврдити поуздано, да четири калуђера у Мостару, у то време, нису вршили парохиску службу, јер и данас, после двеста година, за парохиску службу у знатно повећаном Мостару довољна су само три свештеника. Од ове четворице бар двојица су сигурно били избеглице Жито-

⁸³ Дучић, *ср. г.*, 63.

⁸⁴ *Зап. и најписи*, бр. 2173.

⁸⁵ *Лейбиус*, књ. 169, 45.

⁸⁷ *Зап. и најписи*, бр. 2262.

⁸⁸ *Лейбиус*, књ. 169, 46.

⁸⁹ *Зап. и најписи*, бр. 2263, с погрешном годином.

⁹⁰ Гласник Зем. Музеја, 1908., 105.

мишљивани, који су се сами или по захтеву турских власти склонили у Мостар. Двојица су, међутим, остала и даље у манастиру.

Год. 1727. долазио је у манастир патријарх Арсеније Јовановић и узео из њега привремено један *Пенџикосџар*. Патријарху се манастир вероватно свидео, јер је посету поновио и 1734.⁹¹ Да је манастир у то време врло добро стајао види се из његових куповина. У архиви манастирској бр. 24 налази се: „те месџџ ѿ Санише Иметџџ вашине ћери за ваџинџ џо е продала и плати Младим(џ) Јер(омонаџ) лџто аџџа“. Тај исти Максим, који је 1730. год. постао игуман, купио је за манастир у планини Обрљингу неке земље и делове планине, те исте године, за 7000 пара, а идуће године купио је од једног муслимана шест њива за 3000. Игуман Максим приложио је манастиру и за Богородичину икону на олтару позлаћени ореол. Год. 1732. манастир је од једне муслиманке купио за 6000 „пара готовијех“ читлук са кулом, кућом, авлијом, виноградом и њивама ораницама и косаницама.⁹² Уз то је повећавао и своју библиотеку прилозима и куповином. Василије Савић, сабрат манастирски, који је у Сарајеву 1730. год. вршио парохиску службу, донео је те године у манастир четири *Месечника*, који су имали службе за целу годину.⁹³ Год. 1738. набављен је један *Маргарит*.⁹⁴ Један Стихологиј манастира Добрићева, написан 1727. год. „по прошенію јеромонаха Герасима Хиландарца“, са припелима Св. Симеону, Св. Сави, кнезу Лазару и Ђорђу Кратовцу, постао је својина Житомишљива не знамо којим путем.⁹⁵ Год. 1740. наведени су као својина манастирска један *Златоуст* и *Јеврем Сирски*.⁹⁶ Год. 1746. сарајевски ђебеџија Радојица оставио је једно еванђеље Житомишљиву, али се оно, још увек, налази у старој сарајевској цркви.⁹⁷ Јеромонах Христифор, који је од 1744–55. год. био у Сарајеву као парох, набавио је за четири дуката 1750. год. једну у Млсцима рађену икону Христа и Богоматере, с грчким натписима, која је иза њега остала цркви Храбрена у Тријебњу. Напоменимо још, да је манастир у овом периоду, 1740. год., добио „бџюралтџо по иламџ да се не продава пиће код(џ) манастира“, ⁹⁸ и да је 1743. год. оправљена једна кућа манастирска.⁹⁹

У манастиру је 29. маја 1751. умро херцеговачки митрополит Филотије Рацановић, па је ту и сахрањен, поред цркве.¹⁰⁰

Мало потом имао је манастир једну повећу кризу. Год. 1764/6. водио се пред турским судовима неки чудан спор. Осам

монаха, заједно с игуманом, тражило је од турских власти, да, у случају њихове смрти, „не би нико могао за себе тапје узети на њихову властиту земљу, па ни онда, ако би случајно земља опустила“. Друга тужба једног монаха казивала је, да од назад неких девет година (дакле негде око 1756/7.) „неки свештеници хоће то (манастирско) земљиште да себи присвоје, преко спахије“, па се моли суд да то спречи.¹⁰¹ На жалост, не може се из овог јасно видети око чега се управо водила борба; али да је криза била јака види се по честој смени игумана. Од 1755–1766. год. сменила су се петорица, и то четири од 1763–6. За то време у манастиру нема никаква знатнијег рада, ни уопште каква полета. Чак су и приходи пресахли. Тек 1777. приложио је јеромонах Симеон једну књигу манастиру,¹⁰² али његов пример нема много последника.

Год. 1767. поставио је први грчки владика у Херцеговини Алтим за игумана у манастиру Сарајлију Теофила, протосинђела рашког владике Јевстатија. Год. 1768. био је Теофило оптужен од столачког капетана Зулфикара босанском везиру, да одржава тајне везе са Црном Гором, па је на основу те тужбе лежао у травничком затвору од 26. октобра 1768. до 24. јуна 1769. Спасао се нешто с тога што није био крив, а нешто и помоћу откупа, али се, ипак, није више могао задржавати у Херцеговини.¹⁰³ Та политичка криза појачала је свакако ону ранију личну и финансиску.

Кад је примио дужност нови владика Ананије, 1772. год., он је наскоро, уводећи нови поредак, дошао у сукоб са извесним лицима и манастирима, а нарочито са Житомишљивем, који је, како прича Ј. Памучина, бранио „своју смирену и богобојазливу слободу“. У Мостару се око владике створише љуте странке, које су биле за и против његових рефорама, за које, на жалост, не знамо у чему су се састојале. По свој прилици владика је покушавао да стегне калуђере, код којих је, како смо видели, попустила дисциплина и који су давали примере саблажњиве борбе. Било је можда и других ствари. Владика се на то, да очува свој ауторитет, упутио у Травник везиру, где је оптужио житомишљивке калуђере ради непокорности и ради везе са Ђаурским краљем, који им је послао „мандате и топове, праха и олова“. Они се сад спремају „да одмџу рају и да ударају на царске градове“. Везир посла свог делибашу у Мостар, да проведе истрагу. Приликом истраге многи мостарски муслимани заложиле се за

⁹¹ *Зай. и најџиџиџи*, бр. 2510–2, 2628.

⁹² *Летџоџис*, књ. 169, 47–8.

⁹³ *Зай. и најџиџиџи*, бр. 2554–5.

⁹⁴ *Иџ.*, бр. 2742.

⁹⁵ Погрешан навод код Вукићевића, *сџ. г.*, 54.

⁹⁶ *Зай. и најџиџиџи*, бр. 2803, 2806. У њима треба исправити: *сџа*, благовешченіа, лето г(оспо)џне.

⁹⁷ *Иџ.*, бр. 2927.

⁹⁸ *Зай. и најџиџиџи*, бр. 2887, 2904, 5824. Код Скарића *сџ. г.*, 141.

нетачно се наводи као парох од 1745.

⁹⁹ *Летџоџис*, књ. 169, 48.

¹⁰⁰ Рувараџ, *сџ. г.*, 29
наводи два датума за смрт митрополитову, 27. и 29. мај. У два записа манастира Житомишљива и у манастирском Поменику наводи се као датум 29. мај, а 27. даје само један запис у Сарајеву. *Зайџиџи и најџиџиџи*, бр. 3004. Ср. *иџ.*, бр. 3005–6.

¹⁰¹ *Летџоџис*, књ. 169, 48–9.

¹⁰² *Зайџиџи и најџиџиџи*, бр. 3448.

¹⁰³ *Сџометџик* LIII, 269.

своје православне суграђане и калуђере и спасоше их веће беде. Обеђени калуђери, бојећи се владине освете, а можда и с тога што су били нешто и криви, напустише потом манастир и побегоше у Свету Гору. То су били: јеромонаси Серафим Скуван, Партеније Надаждин, јерођакон Јоаникије Ври(ев)ић и ђак Сава Периновић.¹⁰⁴ Од њих се после Партеније вратио у манастир, у ком је и умро 28. септембра 1813. Јоаникије је као хиландарски сабрат и проигуман отишао у Смирну и тамо 1800. год. подигао дом за манастир, а 5. јануара 1839. написао је свој тестамент у Цариграду, који је потврдио кнез Михаило.¹⁰⁵ Ј. Памучина прича даље, да му се чини да је „послије“, због тога, побегао у Далмацију и јерођакон Спиридон Кузмановић Милорадовић. За тог Спиридона знамо из једне биографије, да је рукоположен за јерођакон 1. јануара 1788. и да је „мало за тим“ због куге пребегло у Далмацију.¹⁰⁶ Ово се све догађало, изгледа, осамдесетих година XVIII века, за време агитација аустријских људи Јосифа II, који су крстарили по Србији и западним нашим земљама уходећи земљу и спремајући народ за сарадњу с Аустријом. Везе житомислићких калуђера с „каурским краљем“ (то је очевидно Јосиф II) и његовим људима врло су вероватне и отуд њихов страх да остану у земљи и после завршене истраге.¹⁰⁷

Крајем XVIII века пошло је најпосле житомислићким калуђерима за руком, да докрајче дуге парнице и размирице око својих земаља, које су имали са муслиманима отмичарима, који су на притиснутим земљама подигли чак и чардаке и зграде за стоку. Памирили су се тако, што су те парничаре морали исплатити. Кад је игуман Христифор Паликућа кренуо у Сарајево, да тражи милостињу за исплату дуга учињеног ради тих намиривања, њега су, на путу између Коњица и Мостара, пресрели хајдуци с намером да га опљачкају. Али кад су видели ко је он и кад су чули ради чега иде у Сарајево, они су му сами дали 100 дуката, управ онолико колико му је и требало. Честа је била српска и хајдучка у бољем смислу те речи.¹⁰⁸

У XIX веку вести о манастиру нема много. За цело време борби наших устаника и Црне Горе са Турцима он је остајао на миру, јер је био далеко од акционих средишта и без борбеног братства. Чак су једно време турске власти биле и предусретљиве. 13. августа 1807. ослободиле су оне, на пример, калуђере од плаћања личног харача. Иначе, прилози су у узмућено доба прва три деценија тог века доста ретки. Од утвари вреди споме-

нути само један позлаћени сребрни ћивот, који је 1816. год. поклонио манастиру јеромонах Мелентије. То, 1815. год., 29. јула умро је и сахрањен је у манастиру херцеговачки митрополит Јеремија, кога је, као и многа друга лица те године, покосила куга. Год. 1816. добио је манастир једно имање у Тасовчићима, ваљда као неки завет после те страшне морије. За време грађанског рата у Херцеговини, који је донео превласт Али-аги Ризванбеговићу, платио је манастир 1829. год. 3587 гроша глобе.¹⁰⁹ Јоаникије Памучина помиње, да је манастир веома много страдао од почитељског Гавран-капетана пре 1829. год., када је дошао под Ризванбеговићеву власт. Оштећено свим тим, обратило се 14. јануара 1831. год. братство манастира добрим људима да им помогну „помоци же немъци кромъ милостиваго бога и васъ православни христанъ“.¹¹⁰

Кад је руски конзул и познати хисторичар А.Ф. Гилфердинг 1857. год. долазио у манастир он га је затекао у лепом стању. Игуман Симеон Миљковић, бивши поморски капетан, уредио је манастир врло лепо, Ђелије је „меблирао“ европски и створио за госте доста удобности. Он је 1853 год. довео воду „на ћеризу“, управо поправио је старији с краја XVIII века хаџи Јове Вуковића; 1855. прекрио је цркву; 1856. посадио нови виноград и маслине. Али, изгледа, да у руковању није био довољно савестан, јер су га сабраћа протерала из манастира. Гилфердинг није хтео да уштеди управи прекор, што Житомислић као најбогатији манастир у Херцеговини не чини ништа ни за образовање свог братственичког подмлатка ни деце из своје околине. Кад убоги душки манастир може да издржава своју школу могао би то учинити и овај, да тако одговори мисији ради које је основан.¹¹¹ Тај прекор, који је Гилфердинг учинио вероватно још док се бавио у Херцеговини, имао је свог дејства. Јер кад се мостарска општина 1857. год. решила, да се отвори у њеном граду духовна школа за образовање свештеника, духовничка лица нашла су да би за то био zgodнији Житомислић и отворили су ту школу 1858. год. тамо. За управника те школе дошао је Нићифор Дучић, а управа манастира би поверена Серафиму Перовићу. Та два млада калуђера беху и покретачи те замисли; они су, завршивши богословију у Београду, као први нараштај калуђера у Херцеговини који се васпитао изван манастирских зидова, желели да се покажу ревни и да буду од користи и цркви и народу.¹¹² Школу је Дучић напустио већ 1860. год. отишавши у

¹⁰⁴ С. Д. Магазинъ за 1848., 170-2.

¹⁰⁵ Стари српски записи и најновији бр. 8904; „Мисао“ XII, св. 253-6, 1930., 194.

¹⁰⁶ Т. Пестрановићу у С. Д. Магазину за 1846., 120-1. Ср. о њему Бршљан I, 1885., 71-2.

¹⁰⁷ Ср. о тим агитацијама чланак В. Чубриловића „Братство“ XXVII, 1934., 102 и д.

¹⁰⁸ Н. Дучић, *св. г.*, 67-8.

¹⁰⁹ *Летопис*, кн. 168, 26.

¹¹⁰ Б. Х. Источник, X, 1896, 280.

¹¹¹ Боснија, Херцеговина и Стара Србија, С. Петербургъ 1859., 62-3. Ј. Памучина прича, да су он и јеромонах С. Шолаја намеравали још 1848. год. отворити таку школу у манастиру, али да им то није дозволио грчки владика Јосиф. С. Д. Магазин за 1869, 168.

¹¹² *Књижевни радови* I, 88-99; Др. Мих. Гавриловић, *Народ*, 1907., васкршњи број.

манастир Дужи да учествује у устанку Луке Вукаловића више причањем него стварним делима, а Перовић је наставио рад одржавајући школу, с извесним прекидом, до 1869. год. Да би је могао издржавати он је 1864-6. год. ишао у Русију и Србију да тражи помоћ и вратио се отуда са релативно лепом сумом и осигураним кредитима. Рад је потпуно прекинут почетком 1870. год., кад је Перовић, ради веза за Србијом, био оптужен као велеиздајник и са својим братом Јованом учитељем у Мостару, и мостарским архимандритом Леонтијем Радуловићем прогнат у Фезан, у Африку. Ради духовне школе, а и из других потреба, подигнута је 1859. у манастиру нова велика зграда са 14 ћелија и две магазе. Др Ј. Кечет, који је 1870. год. са турским властима вршио преметачину у манастиру, не изражава се нимало лепо о чистоћи коју је ту затекао; „манастир је показивао у свима својим просторијама оскудицу, упадљиву прљавштину и велик неред“.¹¹³

„Нема у Херцеговини богатијега манастира од Житомишљана“, наглашавао је Н. Дучић,¹¹⁴ и то је сасвим тачно. „Његове су земље простране и родне; виногради обилати; маслињак лијеп; и приходи у опште добри. Милорадовићи су приложили осим земље у Житомишљанину и у Драчеву још и своју планину Обрљин у мостарском округу више Зијевања (треба Зијемаља), гдје још и сада житомишљански кметови љети издижу са стоком. Приложили су и своје имање у Свитави у Габели. Али су Турци давно отели од манастира и једно и друго.“ Манастир је, углавном, успео да спасе земље у својој непосредној близини, али и то са доста муке и трошка. Само, треба одмах нагласити, да је и то „богатство“ Житомишљана врло релативно и да се не да, ни из далека, сравнити са богатством већих манастира у Фрушкој Гори и Србији. Непосредно пре рата, 1912. год., цео приход манастира износио је свега 12.000 круна; после рата 1926. год., он је износио 80.880 динара. По укупном свом иметку сад од Житомишљана боље стоје и Дужи и Добрићево у колико се тиче готовог новца, иначе по приходима они и сад заостају иза њега.¹¹⁵

Манастир је уживао веома велик углед у целој горњој Херцеговини. То је у старој хумској области најзападнији одржани православни манастир; одмах на другој обали Неретве почиње чисто католичко подручје. Северније од Житомишљана, од Мостара па све до северне границе Херцеговине и даље, мимо Сарајева, нема ни једног јединог православног манастира, ни ста-

Сл. 5. – Црква у Житомишљанину

ријег ни млађег. С тога се у овај манастир стицао многобројан свет на други дан Духова, очевидно по некој старијој традицији, јер то није био дан манастирске славе. Долазио је не само сеоски свет из прилично удаљених места, него и много варошана, парочито Мостараца. Манастир је у XIX веку сматран чак као нека мостарска заједница; његове игумане постављао је владика у договору са туторима из мостарске општине. Ти тутори су вршили редовно и преглед манастирских рачуна. Кад је тај обичај уведен не зна се поуздано; С. Шолаја га наводи 1846. год. као већ освештан. Мени се чини, да је највероватније да је до те контроле дошло после оних судских парница и сукоба с владиком Ананијом, седамдесетих и осамдесетих година XVIII века. Обичај је тај трајао све до 1896. год. Тад је архимандрит Симеон Тодоровић, подговорен, на почетку автономне борбе, одбио да прими тај надзор и изазвао тим дугу борбу, која је била од осетне штете за манастир.

¹¹³ Osman Pascha. Сарајево 1909., 47. О том за-
тварању Серафима и
Леонтија в. причање Р.
Иванишевића, Браство
XXVIII, 152-4.

¹¹⁴ Сп. ц., 65.

¹¹⁵ Шемањинам срп. брв.
ејархије захумско-херце-
говачке. Сарајево 1912., 7;
Споменица ејархије зах-
херцеговачке. Београд 1929.,
218.

Сама црква манастира Житомишљина сасвим је проста и нема никакве парочите уметничке вредности, као у осталом и ниједна друга у бившем мостарском округу (слика 5). Зидана је солидно, од камена, али без икаквих архитектонских амбиција. У данашњем свом облику, са једнаким, на лук прављеним прозорима, и са великим снажним каменим звоником, она се приказује, тако да кажемо, у поповљеном издању. Описа старе зграде немамо; знамо само да је имала неједнаке прозоре и да је била мрачнија.¹¹⁶ Данашња зграда поправљена је деведесетих година, а звоник је сасвим нов. Из записника мостарске општине знамо, да је њен трговац Вуко Кујкур дао 16. јуна 1891. год. 104 наполеона за његову градњу.

¹¹⁶ Дучић, *ст. г.*, 59.

Сл. 6. – Лик Милисава спахије из Житомишљина

Црква је била живописана 1609. год., каже њсп још очуван запис.¹¹⁷ Али данас од тог живописа није остало ништа; црква је сва просто прекречена поново и то иза 1862. год. Срећа је, ипак, да је архимандрит С. Перовић дао фотографисати лик ктитора Милисава спахије, који се налазио у цркви, на левој страни, на преградном зиду, па пам је тако бар он остао сачуван (слика 6). Облик цркве какву он држи на руци не одговара оном који ми познајемо. Како житомишљинка црква од оснивања до данас није никад страдала ни била рушена, то је сигурно да житомишћев облик није рађен по „природи“ него на памет, односно по неком образцу. У спахијиним оделу лепо се разазнаје дуг ђурак са крзном око јаке и рукава; на глави је капа, коју срећамо често на ликовима старих руских бојара. Лице Милисављево је изразито, са великим, лепим и добро рађеним очима; брада му је црна и црна.

¹¹⁷ *Стари српски записи и нацрти* бр. 986. Место послаткение треба читати посланине.

Сл. 7. – Пресјоник икона Христова у Житомишљини

Гроф Ал. Милорадовић, руски потомак херцеговачке породице, поставио је 1883. год. надгробну плочу свом давном претку Милисаву у црквеној препрати.

Од осталих ствари у цркви скреће на себе пажњу само велика сребром окићена икона Исуса Христа, који седи на престолу, у императорском ставу сведржитеља (слика 7).

VI

Игумани манастирски, с наводом године кад се помињу, у колико смо то могли утврдити:

Јован Храбрин, 1583. год. брани манастирско имање од муслимана.

Сава, 1609–1616., за његовог времена живописана црква и писани пеки рукописи.

Висарион, 1616–1617. Ове друге године помиње се као проигуман и још 1630. и 1634.

Серафион, 1618.

Никодим, 1632.

Сава, 1637.

Јевђимије, 1638.

Мојсије, проигуман, 1653.

Севасијан, игуман, 1664.

Симеон Милорадовић, игуман, 1666.

Михаило, проигуман, 1671. Није несспорно да је житомишљински.

Серафион, проигуман, 1675/6. Дао радити двери.

Хаци Григорије, игуман, 1678. За његова времена Сарукци наша дао бујруптију „да не има зовљама манастир“.

Константијин, игуман, 1690.

Арсеније, игуман, 1727.

Максим, игуман, 1730., врло добар економ.

Арсеније Владучић, игуман, 1733.

Мојсеј Миобрајновић, игуман, 1740–1751., помиње се у више записа. Год. 1760. помиње се као проигуман.

Серафим, игуман, † 1753.

Христијфор, игуман, † 1759. Изгледа да је то онај који је до 1755. био парох у Сарајеву.

Серафион, игуман, 1763.

Илија, игуман, 1764/5.

Василије, игуман, † 1765.

Јосиф, игуман, † 26. октобра 1767.

Теофил, игуман, 1767 до 26. октобра 1768.

Теодосије, игуман, 1797.

Христијфор Паликућа, игуман, око 1800. Хваљен као врло вредан. Ср. Н. Дучић, Књижевни радови I, 68–9.

Меленије, игуман, † 2. марта 1816. Помиње се у једном турском акту с краја 1817. да је добио нека имања. Да није у тој години утврђено власништво и тапија? (Ср. Летопис, књ. 169, 49). Датум смрти налази се у манастирском Поменику.

Христијфор Борковић, игуман, 1829; † 20. новембра 1834.

Јоаникије Ковачевић, игуман, 1831–8.

Меленије Пливица, игуман, † 4. јануара 1853. О њему је писао Ј. Памучина у С. Д. Магазину за 1869. у биографији С. Шолаје и Н. Дучић, сп. д., 87–8.

Симеон Миљковић, Далматинац, игуман, 1853–8. Био активан, али несавестан, па су га протерали из манастира.

Серафим Перовић, од 1858–1870. игуман; 1864. постао архимандрит; 1870–76. прогнат од Турака у Африку; 1876–8. провео у Црној Гори; 1878–89. поново управник Житомишљина; од 1889–1903. херцеговачки митрополит. Ср. Патриције Поповић, Серафим Перовић. Сарајево 1890. О његовом ранијем утицају у народу в. казивање Р. Иванишевића, Братство XXVII, 149.

Симеон Тодоровић, игуман од 1875–8., затим од 1889–1901; од 1894. архимандрит.

Христијфор Михаиловић, раније игуман манастира Завале, у Житомишљину од 1901–1920., архимандрит од 1906.

Митрофан Симић, игуман, † 20. септембра 1933.

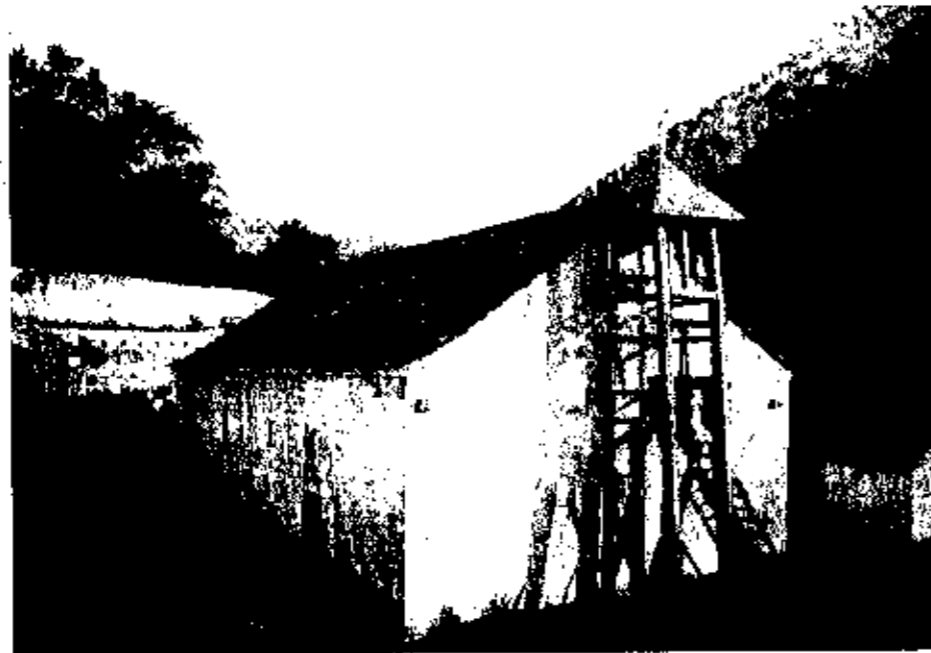
VII

Породица Храбрена подигла је сем манастира Житомишљина још неколико цркава у области старих Дубрава, за које се говорило да су метоси манастирски.¹¹⁸ Од њих је најстарија она у *Ошанићима* код Стоца, у којој је 1505. год. био сахрањен војвода Радосав Храбрин. То је, судећи по војводском столу, који се налази у непосредној близини цркве, и по не много далеком гробљу Војводини код Ратимље, било првобитно седиште породице, која се одатле раширила према Неретви. Ошанићка црква била је разрушена, па су је сељани обновили 1832. год. За цркву

¹¹⁸ О њима ср. С. Шолаја, *сп. д.*, 140–1; Дучић, *сп. д.*, 104–5; Нотман-Радињски *Ошанић код Стоца*, „Гласник Зем. Музеја“ IV, 1892; В. М. Ђуковић, *Опис Тријебња*, В. Х. Источник 1892., 161–7.

Сл. 8. – Црква у Тријебљу

Сл. 9. – Црква у Тријебљу

Св. Луке у Клепацама постоји предање да је зидао Михаило Милорадовића, али за то у историским споменицима немамо никакве потврде, исто као ни за ошанићко, да је њихову цркву подигао Љубосав Милорадовић. Трета црква Храбрена налази се у Тријебљу, а подигао је војвода Радоје Храбрин 1534. год. Она је престала да поје 1815. год., а обновио је 1857. год. мостарски трговац Симат Гавриловић.

Тријебањска црква је по градњи потпуно слична житомишљанској; по њој се, у доброј мери, даде одредити и изглед оне старије манастирске цркве (слика 8-9). Тријебањска има само једну малу доградњу са десне стране. Натпис, рађен у камну целом са испуњеним словима, досад рђаво читан и издаван¹¹⁹, гласи:

и	ѣ	х	с	и	ѣ	с	в	ѣ	т	ы	и	и	в	о	ж	ь	с	т	в	ь	н	и	х	р	а	м	ь	с	в	ѣ	т	а	г	о	ш	т	ь
и	и	ка																																			

ца Николи съзида се и шенови въ лѣто зѣмк. Трети же се ш сема с(вѣ)тѣмь храма вшевода Радоѣ Хр[абрен] (слика 10). И тријебањска црква била је сва живописана, али је живопис страдао много, јер је црква дуго лежала запуштена и једно време служила чак и као пшала. Год. 1926. дала је општина да се живопис понови, али је он том рестаурацијом, рађеном веома невешто, више упропашћен. То се нарочито да видети на слици ктитора војводе Радоја и по начину како су изведене камене линије на његовом иначе верном моделу цркве, и крстићи на предњем и задњем делу цркве којих раније није било. Војвода Радоје, поред чијег се лика налази аутентичан сад извучен натпис, приказан је гологлав, с дугом косом, с веома дугим проседим брковима, омањом брадом и у једном чудном оделу, које је дуго као какав монашки плашт, али црвено, и на коме су, на прсима, дуга вели-

Сл. 10. – Натпис у цркви на Тријебљу

¹¹⁹ Стари српски записи и натписи, бр. 473.

ка дугмад, све од грла па до паса. Рукав доње хаљине на левој руци је зелен (слика 11). Лик је Милосављево рађен много пажљивије; овај Радојев покварен је грубим премазивањем првобитних линија и изгубио је много од свог утиска.

Као у Никољцу код Бијелог Поља, као у Темској и у неким другим црквама, нарочито у живопису XVI века, тако и овде, у цркви, на левој страни, налазимо приказ Раја и Пакла. У Рају („раи богосаждени“) налазе се Богородица, Аврам, Исак, Јаков; а у Паклу, који је сав рађен у црвеној боји као у огњу, муче се фигуре с овим ознакама: клеветникъ, бљдникъ, бљдница, каматници, хвљници.¹²⁰

У цркви тријебањској налази се повећа плоча без икаквог натписа над једним гробом, који је под каменим патосом. Верује се и тврди да је то гроб војводе Радоја.

¹²⁰ Ср. В. Р. Петковић, „Старинар“ VI, 1911., 167, 194.

Сл. 11. — Лик Радоја Храбрца у цркви у Тријебљу

ПРИЛОЗИ

I

1590

Сѣе съвр'ши се с(в)етоје писание въ лѣто 3-щно и 3 и ѿ м(ѣ)с(е)ца юліа въ кѣ д(ь)нь въ ноужд(ь)на врѣмена ѿ Измаиатень. Ѿ семь трѣдих(ь) се въ иноцех(ь) азъ окамениши и мантии ермонах(ь) Панкратие, емоу же ѿчаство гробъ, а земля м(а)ти. Тѣм же колентъ прѣклон(ь) съ виною м(о)лю се и мии се дею поющимъ или прочитающимъ и прѣписующимъ: аще видеть что погрѣшено исправайте и нас(ь) ѿ сем(ь) трѣдвшихъ се в(а)го с(л)овите а не каните, понже не писа д(о)ухъ с(в)ети ни ан(г)ель на рѣка крѣина и д(о)ухъ грешни и зинаи; аще и грѣво ис(т)ь слово на сладько ис(т)ь, такожде и мѣдъ аще и на корѣ ис(т)ь на сладакъ ис(т)ь. Х(ристо)с зач(ело) и к(о)н'ць.

(Запис у минеју ман. Житомишлића, бр. 1 А 5. Објавио га Љ. Стојановић у *Сѣарим срѣским записима и најписима* бр. 811, по непотпуном препису Т. Остојића).

II

1617

Бл(а)говолениемъ иже въ тронци славима в(о)га съписа се сѣа книга гл(а)голаема лѣствица рѣкою мнѣ(го)грѣшнаго и збогаго доврими дѣла, именован(ь) въ с(в)етѣмъ (кръще)нїи Петръ при храмъ с(в)етаго и славнога въ чудесехъ Никола з монастырѣ зовомъ Козьца. Сѣи изводи обрѣтох(ь) въ монастыри зовоми Напраца, еже принесе игумень Логунъ папратьскы ѿ лавры пр(ѣ)под(о)янаго о(т)ца нашего Курїла чуд(о)твор'ца въ земли русїнской, и моею грѣшною и крѣиною рѣкою, паче же оумомъ потъмнѣнимъ постѣныхъ сѣимъ чрниломъ. Тѣм же м(о)лю се въсакомъ приник'шомъ въ кнѣзѣ сен: аще что обрѣщете въкъснѣто словцемъ или езыкомъ ѿ грѣвности и неразумїа оума моего о томъ прощенїа прошъ, а вась,

господіе мои, и ш(ть)ци и кратіе, м(о)лю г(оспод)а рад(и) прочитаен сїю книгу исправляете а мене непотребнаг вашего раба въ с(ве)тїих(ь) м(о)л(и)твах(ь) помѣнете. Слышъ во в(о)ж(ь)ств(ь)наго ап(о)с(то)ла ованчающа ме, иже кыпавши житиенскими обезаен се не можетъ воеводѣ згодити, и г(ла)голетъ: ни едины равы дѣла господинома не можетъ дѣлати. Того рад(и) ужасаю се, паче же зазирю зма моего по-мраченїю шквдъ дръзая на сїе дѣло ни въ безъмалвы живыщы ни икксно наказанїе граматїнским(ь) къквам(ь), нъ въ свѣтнѣмъ сѣмъ мирѣ глѣвокаго мора, иже сладостїе бавны вретъ и възносетъ се едина дръгон прѣдаетъ ме окаянаго. Нъ о том(ь) что имам(ь) рещи тѣчїю надѣждъ единъ имѣю нарек'шаго не тревѣет(ь) здравы врача нъ ... (оштефено), не прїидох(ь) призвати праведнїих(ь) нъ ... на покаанїе и обращенїе, еже да спвд(обитъ) ... ны и менѣ грѣшнаго, с(ве)тым гл(а)сѣ его слышннн егда призокетъ въсе трѣждающе се его рад(и), въ ов'ще веселїе и радос(ть) въ вѣдѣщи вѣкъ амин(ь). Аѣто ѡ рѣкѣ, м(ѣ)с(е)ца м(а)р(та) кѣ днѣ, кавгъ (!) сл(ь)нца гї, а лын(и) дї. Другом руком додато: Сїе же книзе выс(ть) настоител(ь) прогъмен(ь) Висарїонъ.

(Запис у ркл. манастира Житомишльнѣа, 1 А 18. Објавио га Лѣ. Стојановић у *Сїарим срїским зайисима и найїисима* бр. 1043, на основу непотїуног преписа Т. Остојића).

III

1619

Увод у проскомидїю

Съ в(о)гомъ починаемъ сїю с(ве)тѣю проскоумидїю храма прѣс(ве)тїе вл(а)д(и)ч(и)це наше в(о)городице и пр(и)сиш д(ѣ)вѣш М(а)рїе вл(а)говеценїа.

Понїеже цр(ь)квы в(о)ж(ь)стар'наа съ троуд(о)мъ зыждет се и съ любовїю вѣсака правнаа сънискают се сїи речъ сѣди савъжныи злати, сръвры'ни, иже соут(ь) въноутрѣ с(вета)го шл'тара и прочеи нїе потрѣви, таже пакы въноутрѣ храма с(ве)-

тїе бож(ь)став'нїе икони срѣвромъ и златом(ь) оукрашенїи и по стѣнахъ и по темлоу (!), вѣса елика соутъ оустроена и на-рѣждениа и по фороу висещаа и по скрин'цѣхъ, потомъ и завѣсе и постав'цїи и с(ве)тїе книги шкован'не и нешкованне и вѣса проча шже трѣвоуютъ вѣлика вѣсака и мала трѣвоуютъ цр(ь)квы. Сїа вѣса подроуноу написана соутъ въ х(ри)соволе и законикоу с(ве)тїих(ь) хтиторѣ. Сїю же с(ве)тоуїо проскоумидїю вѣсемъ прѣстав'льшїим се и [ми]л(о)стиню дав'шїимъ въ с(ве)темъ храме семъ, послужив'шїих(ь) сѣла и метохиѣ и проча таковаа и просто рѣкоу вѣсѣмъ хрїстїаномъ православ'нїимъ и сїа оубо вѣса шже рѣкоушм(ь) и написухом(ь) и ни едїнио ш нїих(ь) да оупраз'нит се или поврѣдїтъ ш домоу в(о)ж(ь)став'наго.

Ш хотещих(ь) въписати се въ с(ве)тѣю проскоумидїю.

Подов'но ис(ть) вѣсем(ь) хотещїимъ въписати се въ с(ве)тоуїо проскоумидїю и шбщнникомъ вїти желающїих(ь) помощнїих(ь) вл(а)гъ и прїичесникомъ вышнннго с(а)ноположенїа и шного неиз'реченннго вес(е)лїа и с(ве)тїе и живоначел'нїе тронце свѣтомъ просвѣщати се яснее же и ч(ь)ст(ь)нѣе, яко да иже ш здѣш'нїихъ прѣписаны воуд(о)утъ въ тамо соущїихъ животнїих(ь) книгъ, идѣже страш'ногоу соудннщ. Сумешнъ ср'пскїи, г(оспод)и и с(ве)те, вл(а)д(и)ко и твор'че вѣсачьскїимъ, гл(а)сѣ иев(аге)лїа твоего оуслышавъ, скуптро ц(а)рствїа земална шставихъ яко да ц(а)рствїа твоег(о) спод(о)блїю се съ избран'ннми твоими. Сава, ц(а)ре ц(а)рствоующїи и господѣ господствоующїимъ, тѣбе послѣдовах(ь), славоу и ц(а)рств(о) мира сего възненавидѣх(ь) яко да ш тѣбе ц(а)рствїю не(ве)сномъ спод(о)блїю се.

Искони Б(о)гъ нашъ, тронца иже прѣжде вѣкъ сы н(и)ннѣ шцѣ и с(и)нъ и с(ве)ты д(о)ухъ, доуши моїен сп(а)сенїе и павти моїе нетлѣнїе, моїа прѣкраснаа и нераздран'на ризо, моїе ч(и)стоїе свѣд(ѣ)тѣл'ство Гаврїилова възвѣщанїа моїе слаткоїе гласованїе. Гаврїил(ь) ш вѣседрѣжителѣ агг(е)лѣ посланъ есамъ и се прѣд(ь)стої прїи двѣрехъ сего в(о)ж(ь)став'наго храма, съма-

траю и пишъ помиш'леніа въходѣщїихъ) и дѣла и м(о)л(и)твы исходѣщїихъ и сїа извѣстоуе приношъ достоиіа въздателью. Тамо ихъ воудѣтъ възданіе ихъже шко не видѣ ни оухо слышаа, ни на срѣд(ь)це чл(о)вѣкъ не вазидѣ.

Сынхъ оубо и ми, ш(тѣ)ци и вратїе, потыщїим се дѣлаи ва(а)гыми тамо написати се; посласушанїемъ и трѣпенїемъ) м(о)л(и)твами и смерѣнїемъ вѣсегда д(ь)нь и ноцѣ и ч(ь)сь и соудъ воуд(о)щїи помиш'лаюцїи. Подобно же иже аще кто таково приложїти въ монастырь хотеце земляними и таѣн'ними и въ скорѣ погниваюцими купити н(е)в(е)снаго шншг(о) неизживоушаго ц(а)р(ь)ствїа Хр(и)стова. Аще ли же се кто хошетъ въ животе написати и дас(тѣ) въ монастырь сѣла и виногради, са-соудїи цр(ь)квы и чшо (!) люво ино подобно, таковїихъ да се пишеть. Аще ли комъ слоучит се и много потроудив'шоу се въ монастыри или вратъ или бел'цѣ Шити въ инъ странъ и тамо скончати се, таковїихъ) нѣ подобно въписати се. Аще ли некоиъ вѣсов'скїимъ завидѣнїемъ воудѣт се раз'лоучиль Ш монастыра и инегде се прѣстави, а воудѣтъ достоинъ въписати се и помену (неко доао руком: скончати се таковїи) да ис(тѣ) на расоужденїе прѣд(ь)стателю іекансіар'ха и вѣсего вратѣства, а не по пристрастїю некоемоу. Братїа елика се прѣставаютъ въ монастырїи да се вѣписоуютъ; такожде и бел'цїи елицы се погниваютъ. Аще ли же не дастъ ва(а)г(о)с(ло)венїа въ монастыри, да се не вапишетъ. Аще ли же кто дръзнетъ въписати се самъ, или ш(тѣ)ца или м(а)теръ или кого Ш сарод(ь)нїнкъ вѣс повеленїа игоуменова іекансіар'хова и вѣсего вратѣства, такови въ место помена да ис(тѣ) изверженїемъ животнїихъ) книгъ и да се вѣпише въ погнивел'нїе книги, и да иматъ честь съ рѣк'шими вѣз'ми, вѣз'ми рас'нии юг(о), и са Іванїемъ и Самѣфрою и такожде да ис(тѣ) Шлоучень иже аще кто кого по зависти некои извержети ис помена раз'вѣ аще се надетъ еретигъ.

(Овај увод, овако у целини, није досад утврђен ни у једном Поменику. Први део нашао је Ст. Новаковић у Крушевском Поменику (до оног ш хотешихъ). Други део, али не сав, има више

сличних поменика. Гласник срп. ученог друштва ХЛП, 3-5. Ниједан од њих нема оног става који почиње: „Искони Богъ нашъ“).

IV

1652-1664

а) Да се зна каде приде ерѣмонахъ) Стефанъ ва л(ѣ)то зрѣ и прѣстави се Василие ерѣмонахъ) въ лето зрѣв.

б) Ва лето зрѣс прѣстави се Никодимъ и Д[м]итаръ Ишванъ въ дань.... (даље нема).

в) Въ лето зров да Масѣимъ чешмоу штради. Игѣменъ Сев[а]стианъ.

г) Да се зна каде приде братъ нашъ Сава ерѣмонахъ ва лето зров.

(Записи у штампаном Триогу В. Вуковића у манастиру Житомишльїиу).

V

1688-9

† Син кр(ь)сть монастыра Житомишльїа сакова се въ месте Сараевоу въ лето зрчз-е. Ктиторъ Х(ри)с(т)оу равъ Воукосавъ Томашевн'к Ш Црне Реке. Троудомъ Висарїиуна іермонаха.

(Запис на крсту у манастиру Житомишльїиу).

VI

10. августа 1708

ис	хс
ш	ва

 Зде лежить митрополитъ востански кур Висаришнь.

Прѣстави сѣ въ своемъ постригѣ монастырѣ мѣсца авг. і, воудїемъ вѣчна память. И шградншѣ гров митрополита востанскаг(о) Мѣлентїе и Јосифъ... тог[д]а вѣвша оученика его, ва лето зсїї.

(Напис у порти монастыра Житомишльїиа иза олтара).

1715-7

Сію книга г(лаго)лѣма Месіа прѣс(ве)щѣннаго митро-
п(о)лита восанскаго [ѡ] Сараевъ лѣт(о) зске.

† Лѣто ѿ рож(даства) Х(ри)с(то)ва аще м(ѣсе)ца штом'-
бра 5 днѣ. Сію книгъ г(лаго)лѣмъ Месіа пріложи Х(рист)ъ
рабъ дѣховник(ъ) Вѣсиліе іеромонахъ Мирковиѣ(ъ) С(ве)того-
р'цъ и посла е аманетомъ по Язен'тїю іеромонахъ Нив'цъ, да
прѣда ва цр(ь)ковъ сараев'скю с(ве)тых(ъ) арханг(е)лъ за свои
вѣчни помен(ъ). Тогда добре прѣстѡ(ъ) правецъ прѣс(ве)-
щен'номъ г(осподи)нъ и митрополитъ восан'скомъ квр(ъ) Меле-
тїю и при епит'ропъ цр(ь)ковном(ъ) хаци Гав'ръ Фадїѣъ, во ино-
частве нареч(е)нномъ Гевргїе монах(ъ), и хаци Лазн Ивановиѣъ и
хаци Іван'нъ Радїѣъ Ар'настовиѣъ са братїами с(и)новъ цр(к)-
кви сараевские. И аще ви кто сію книгъ ѿниміѡ ѡ сее цр(ь)кви да
вздѣтъ емъ сѡпарници с(ве)тїи ар'хистратизи. зово мѣва цр
ѡѡѡѡѡ вхлѣе. зѡвѣзте рабрѣнцѡом Іван'номъ лочнем лѣсѡв-
кземъ. (= Того лѣга цар тѡрски Іхмед закади се са принципом
Іван'номъ Мѡриемъ млетачкиемъ).

(Запис у ркп. манастира Житомишлиѣа, I А 38).

1750

Сви с(ве)ти и в(о)жественны шбраз(ъ) г(о)с(по)да в(о)га и
сп(а)са нашегѡ Ис(оус)а Хр(и)ста и преч(и)стѣи егѡ в(о)гом(а)-
тере и прочїи с(ве)тыхъ вовраженїи здѣ мнѣ многѡгрѣшнаго
и недостоннаго іеромонаха Христофора м(о)н(а)ст(и)ра Жито-
мислиѣа лѣто г(о)с(по)дне дѣн-гѡ - 1750, цѣною 4 златиць и
золота, ва Венецы.

(Запис на икони цркве у Тријебњу код Житомишлиѣа.)

Једно писмо упућено ктиторки госпођи Вучици

Разгледајући рукописе Манастира Св. Тројице код Плева-
ља приметно сам, да је при увезивању манастирског *Ойиѣака*,
за улепљивање, било употребљено једно старије писмо. С дозво-
лом архимандрјата г. Серафима Цариѣа покушао сам, да то пи-
смо одленим толико, да му се бар може прочитати садржај. Ве-
лика је мука била у том, што је један део тог писма био залепљен
за корице баш оном страном, на којој је било писано. Сем тога,
писмо је већ пре залепљивања било прецелљено и оштећено, та-
ко да се, и при најбољем успеху при одлепљивању, није могло
очекивати потпуно спасавање текста. Али се, ипак, постигло
прилично; из овог што је спасено да се, приближно, утврдити
бар главна садржина текста. Очувана два дела, с предње и задње
стране повеза, гласе овако:

I ... и вса ѡ г(оспод)и братїа вл(а)гочѣстивен и х(ри)сто-
любивен и в(а)кимѡ дели вл(а)гоч(ъ)стїа зкрашенен м(и)л(о)-
стив... ктиторъ нашегѡ госп(о)жди Вучици мно ... смер(е)ни
медан ... носи [гос]п(о)д(ъ)ствоу ... мир(ъ) и м(и)л(о)сть ѡ ...
да има а по сиух(ъ) ... г(оспод)а в(о)га и прѣч(и)стѣи егѡ м(а)терь
... здрави и сп(а)сенїи госп(о)д(ъ)ст[во]вати. И да нест(ъ) ведомо
госп(о)д(ъ)ствъ ти како си послааа по шцѣ ...

II ... сп(а)сенїе и тои смо зписали ... послахѡм(ъ) ѡ г(о)-
спод)и братїю нашѣ Рафанила ер(о)монаха съ братїами да прине-
сѡт ти швично вл(а)гоч(ло)венїе ѡд(ъ) наше смерно[сти] и да ска-
жѣтъ о прѣви[ва]ни с(ве)т(а)го манастира, а твое господѣство ка-
ко е вл(а)д(и)ка Х(ри)сто)с наставнаъ д(о)ухъ ... Иишь и м(и)лѡ-
еш(ъ) [ш]троче м(и)л(о)сть в(о)жїа и покровъ прѣч(и)стѣи ...

Писмо то свакако није оригинал, јер је тај остао код госпо-
ђе Вучице, него је ово по свој прилици или концепт или копија.
Писано је полууставом, и то оним доста карактеристичним за
наше писаре XVI-XVII века. Ближу временску ознаку готово је
немогуће утврдити ни за писмо ни за хартију.

Од овде поменутих лица јеромонаху Рафаилу нисам могао ухватити никакав поуздан траг. Може се само са приближно вероватноће мислити, да је припадао братству Манастира Св. Тројице. Ни са госпођом Вучицом ствар није сасвим сигурна. Постоји босанска властелинка „всепочтена и славна госпођа Вљчица“ (Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, 487), којој је Дубровник упутио једно писмо 1. марта 1404., али она тешко може доћи у обзир. И то прво с тога, што налазим да карактер очуваног писма не одговара тако раном XV веку; и друго, што немамо никаквих поузданих података о ктиторским склоностима ове госпође и њеним везама с манастирима. – Поред те Вучице постоји и једна друга, чији су укућани познати као манастирски прилагачи. У збирци *Зайиса и најийиса* Љ. Стојановића налази се под бр. 9572 запис с једног рукописа из Пећске Патријаршије. Ту се помиње неки Радун, који је купио цркви један триод за душу своју и своје мајке Вучице. Запис није датиран, а рукопис у коме се налази г. Глиша Елезовић ставља у XVII век. Ова Вучица, судећи по тексту самог записа, не изгледа да је била нека особа, коју би писар осећао дужност да нарочито истакне, а ни прилог њеног сина није био таква, да би изискивао изузетну пажњу, каква се очевидно примећује у одломцима овог писма. Треба, дакле, тражити још какве трагове. Најпоузданији пут био би свакако тај да се прегледају наши стари манастирски поменици. Идући њим ми смо могли утврдити: 1) да се у поменику Пећске Патријаршије, чије записе Ст. Новаковић ставља у XV–XVII век, налази помен *Вучице* 23 пута; 2) у Крушевском Поменику XVII века Вучица се јавља чак 77 пута; 3) у Коринском 1 пут; у Крушедолском 15 пута. (Ср. Гласник срп. ученог друштва XLII, 1875., 54). То нам трагање, дакле, није много помогло. Неће, то знам, решити питање ни ово моје ново претпостављање, али ја га износим као једну од вероватних или бар могућих комбинација. У житомишљанском Поменику, међу женским члановима породице Храбрена, у XVI или у почетку XVII века, помињу се две Вучице. Кад видимо толику ревност Храбрена према црквама и манастирима зар није могуће да су се калуђери Манастира Св. Тројице обратили једној од њихових жена, можда жени, или мајци, или удовици, неког од утицајнијих? Тим пре што се и Манастир Св. Тројице налазио у захумско-херцеговачкој епархији и одржавао и иначе везе са Житомишљаном и његовим братством, а по том онда и са његовим ктиторима.

Краљевски поклон

Његово Величанство Александар I Краљ С. Х. С. даровао је 17./XII–1926. год. храму св. Благовјештенског Манастира Житомишљана једно велико звоно.

Звоно је освештао на дан храмовске славе 25./III–1927. Његово Преосвештенство Епископ Захумско-Херцеговачки Господин Д-р Јован уз асистенцију десет свештеника.

Освештању звона присуствовао је као изасланик Његова Величанства Краља командант 32. пешад. пука у Мостару господин пуковник Костантин Магдић.

Овом свечаном чину присуствовао је Велики Жупан Мостарске Области, разне хумане установе и многобројни народ из Херцеговине.

ТРЕБИЊСКИ МАНАСТИР ТВРДОШ

Манастир Тврдош (Требињски манастир)
Био седиште Захумско-херцеговачке епархије.
Срушен у борбама
Млечана и Турака.
На рушевинама старије
цркве 1928. подигнута
нова (на слици).

Са ванредним погледом на читаву жупну долину све до Драждола, управ изнад Требишњице, на њеној десној страни, на подножју некад шумовитог Кличања, на избоченим и оштрим хридинама, био је подигнут требињски манастир богородичиног успенија, познат у народу, по имену околних двају села Тврдоша, као Тврдош.

Име Тврдош не долази никад у старијим споменицима. Манастир се зове просто: црква успѣнија прѣсветіе богородице въ Трѣ[винѣ] (1509.); храмъ оуспѣнија пречистіе богородице въ Трѣвиню (1524.); въ монастирѣ глаголемомъ Трѣвиню (1654.); храмъ и дѣже ест оуспѣније прѣсветіе владичице наше богородице, на мѣстѣ зовомо Трѣвинѣ (1562.); храмъ оуспѣнија прѣсветіе богородице, иже ест въ Трѣвинѣ (1602.)¹ и т. д. У Требињу самом спомиње се у старијим споменицима само храм св. Стефана; развалине једног манастира, прича се, да су се могле видјети још прије 70 година у кастелу. За њих причају католици, да је то био манастир св. Михајла, а православни, да је био богородичин. Осим њих нарочито је познат манастир св. Петра у Чичеву, близу Требиња².

Да овај манастир успенија богородичиног није био у самом Требињу; него ван њега види се из ових спомена. У рукопису манастира Савине бр. 149. има овај раније лоше издан запис из 1622. године:³ «Сію мѣствицѣ ѿ главизни Мазимови ѿ Исихіа прѣзвитера кѣпѣ азъ грѣшнѣ ірмо Іларіѡ хилаѡарскѣ ценою сребра ф ѿс ѡ Михаила дѣкона, еже је въ Керасіи ѿ приложихъ ю монастирѣ оуспѣнија прѣчтіе бѣгомѣтери въ жупи Тревинна, да је на ползу чѣтврѣмъ ю. И аще некто дрѣзне ѡнѣмѣти ю ѿ на дрѣгѣ странѣ подати ѿли люво каквою вещью дрѣзне ѡнѣмѣти, такови да вѣде^м прокле^м ѡ га ба ѿ ѡ прѣтїе бѣгомѣтери ѿ ѡ тїи стхъ ѡцъ, кѣино ѿ ѡ все стъ. ле^м. „З р ѿ. У молби манастира Савине сенату млетачком, да им дозволе грађу нове цркве, 9. марта 1776., вели се: *nella conquista di Castel Novo furono i primi a rassegnarsi sudeti di uostra serenità li monaci e calogieri del monastero situato sotto Trebigne*. Положај манастира према води Требишњици опредјелују и ове ријечи из приложеног писма од 3. септембра 1693.: *il monastero della B. V. di là della aqua di Trebigne*. И ово

¹ Љ. Стојановић: *Стари српски записи и најписи*, бр. 404., 451., 1504., 629., 919.

² Dr. C. Jireček: *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer* (Sitzungsberichte der Wiener Akad., CXXXVI.), Wien 1897., стр. 33.-34. Народ зове кастелски манастир именом: Иѡсѣар. Ср. и блиско Ст. Р. Делића, „Школски Вјесник“, 1906., стр. 166.

³ Љ. Стојановић, *сб. гл.*, бр. 1122.

мјесто из извјештаја млетачког провидура од 12. јула 1690.: *distutta così tutta la pianura di Trebigne, non sussiste di là dell' acqua altro, ch' el monastero, due forte torri e la villeta di Mostachi situata tra l' un e l' altre*⁴. Најзанимљивија и најважнија је биљешка из 1694. год., у којој се вели, да је у провинцији требињској (*provincia Trebigne*) велик мост *che solo concede il passo all' altra riva* са кулом, а у близини да се налази *monistero de' calogeri, fabbricato in un' erta collina della stessa linea, cinto di mura quadruplicate e d' ogn' intorno da grossa e perfetta palificata*⁵. Манастир је удаљен од саме вароши Требиња, данашњег, четири и по километра; од његових предграђа, која се исто прибрајају требињској општини, од Заграда три, а од Мостића два километра.

Као за многе православне манастире на Балкану, нарочито у Светој Гори, тако се прича и за манастир требињски, да су га основали цар Константин и царица Јелена давши му име Тврдош по тврдини терена на ком је основан⁶. Та је традиција прилично стара, и ако, наравно, није истинита. Њу помиње 1701. славонски владика Стефан Љубибратић, кажујући како је манастир подигао цар Константин *иште сшти емъ въ Римѣ*⁷. У једном запису поменика данас у Дужима тој се традицији додаје, да је манастир био обновљен 1270. од краља Милутина за митрополита кир Василија и игумана кир Венијамина *съ инеми свещеноинноци и православниими волари и васеми христи(на)ни и тї хѣти-тори свѣтаго сего храма*⁸. Запис тај је без вриједности. 1270. године Милутин још није био краљ; он је то истом од 1282. Сам запис

године 1̄ 7̄ 0̄ показује, да је несавремен и према том непоуздан. У то доба (све до прогласа патријаршије) ми смо имали само једног архијепскопа, остали су сви били епископи. Ниједан од српских архијепскопа до патријарха Јоаникија није се звао Василије. Има, најзад, и традиција, да је овај манастир саградио Херцег Стјепан⁹.

Најпоузданији запис о првим почецима требињског манастира имамо у савинском октоиху. Марко Требињац, који је писао тај запис 31. марта 1509. године, каже, да је то радио по наредби архијереја кир Висариона, при архијепскопу Јовану *въ местѣ ѿ нихъ създаниѣи цркви хспѣниа прѣсветіе вогородице въ Трѣвинѣ*¹⁰. По том излази, да су кир Висарион и кир Јован основали тај манастир, саздали га. Биљешке о њима обојици скупио је И. Руварац¹¹. Упада у очи, да се обојица архиепископа спомињу у исто вријеме као оснивачи манастира. То упада тим више у очи, што се оба означавају као владике херцеговачке, само се за Јована вели, да је насљедник престола Св. Саве (*прѣдръжѣцъ прѣстољъ свѣтаго Савѣи*). Али то није ништа необично. Херцеговина, у њезипом широком и ранијем обиму, имала је по два митрополита. Ево примјера: 1604. год. у житомишљинском мјесечнику помиње се митрополит „*херцѣговски*“ кир Леонтије Милешевски; 1605. он се помиње и у пивском манастиру. У исто доба 1602. има запис другог, требињског митрополита, кир Силвестра на једном законяку¹². Руварац је упозорио на два митрополита Лонгина и Симеона око 1615. оба херцеговачка, од којих се први означава у једном запису из 1623. као митрополит „*петровски и полхерцеговски*“. Име петровски је по Петрову манастиру на Лиму; он је митрополит источне Херцеговине, гдје су манастири Малешева, Вранштица, Морача, светотроички манастир код Пљеваља и Дубочица¹³. Важно је, да је та подјела трајала и касније, и ако је за мало престала иза 1651., и да је и тражепа. У преговорима са Аустријом 1737.–1739. наши људи тражили су и аустријске власти биле су вољне, да им се даду два епископа: *episcopi qui tantum duo essent, nempe Herzegoviensis et Czernogoriensis*, у предлогу цару вели се: *die zahl deren Bischoffen anverlangter massen verbleiben zwey von Herzegowin und zwey von Hersiogrot*¹⁴. Двојица архијепскопа у релативно малим епархијама не мора да зачућава; 1484. помињу се у још мањој Иванбеговој Зети један архијепскоп и један епископ. Око 1710. имају чак три херцеговачка, од којих је један био у Херцег Новом.

⁴ El Montenegro da relazioni dei provveditori veneti (1687–1735). Roma 1896., стр. 67.

⁵ Jireček, op. cit., стр. 34.

⁶ Књижевни радови Ниб. Дучића I, Београд 1891., стр. 6.–7.; П. Нанковић: Српски сјоменици из Цравањске околине, Београд 1910., стр. 50.

⁷ „Statine“ XVI., стр. 103.

⁸ Дучић, *сб. гл.*, стр. 8.–11.; Стојановић, *сб. гл.*, бр. 431к1.

⁹ В. Врчевић, *Летопис*, књ. 270, 1910., стр. 56.–57.

¹⁰ Стојановић, *сб. гл.*, бр. 404.

¹¹ О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до године 1766., Мостар 1901., стр. 11.–12.

¹² Стојановић, *сб. гл.*, бр. 5633., 919., 1132.

¹³ Руварац, *сб. гл.*, 15.–18. Н. Дучић: Књижевни радови II, Београд 1892., стр. 278.

¹⁴ I. Langer: Nord-Albaniens und der Herzegowina Unterwerfungs-Anerbieten an Oesterreich 1737.–1739. Wien 1880., стр. 26., 54.–55.

Слика 1. – Рушевине манастирске посмјеране с требињској пута

Н. Дучић је, по ранијој једној сумњи Руварчевој, купио да докаже непоузданост овог записа¹⁵. Он је, на име, узео да је Јован, који се овдје спомиње, пећки патријарх Јован, а Висарион да је онај доцији митрополит херцеговачки. Тако је, наравно, дошао до закључка, да је запис несавремен и непоуздан, јер догађаје из 1592.–1599. ставља у 1509. Кад се, међу тим, види да има, осим овог записа, још и других, који знају за личности обојице споменутих епископа, онда сумња Дучићева пада сама по себи. Остаје само један детаљ, који је он изнио у корист записа и који је врло важан. То је поменик митрополита херцеговачких манастира Требиња, у коме се као прва двојица наводе његови оснивачи Висарион и Јован. Иза њих долази Марко, који се први пут спомиње 1524. године. И други подаци из тог записа вјерни су: тако онај, да је 31. марта те године била Лазарева субота; тачан је круг сунца и мјесеца; тачан навод да је тад царевао Бајазид¹⁶. Занимљиво је напоменути, да су и у доба кад је манастир пропао, била два митрополита Саватије и Ноктарије, оба за њ необично заинтересована.

Вијести о манастиру кроз XVI. стољеће врло су оскудне. У толиким описима Херцеговине, које су давали разни путници, он се не спомиње ни једном. И то с тога, што је био па страни, не на домаку и видику главних друмова, којим су ишле разне експедиције. Опс се искључиво кретало или старим путем преко данашњег Арсланагића Моста на Рудине или са Бргата на Слано и одатле даље кроз Попово; у оба случаја далеко од манастира.

Из историје манастира у XVI. вијску знамо данас само ово: да су калуђери 1517. купили једну њиву Суботину у селу Грабљима за 450 акчи¹⁷; да је ту 1524. Јован Малешевац написао један минеј и да му је јеромонах Симеон приложио 1562. књигу стихосиј¹⁸. Има, осим тога, у манастиру Дужима једно сребром оковано тетрасванђелије и на корицама његовим налази се овај запис: въ лѣ 7085 (=1577), ꙗ си тетровагледъ (!) вспенна стѣи бѣе ва Тревинъ. Пред крај стољећа вођени су преговори с херцеговачким владиком Висарионом, који је ту становао, о заједничком устанку свих Хришћана против Турака у савезу са западним хришћанским силама под палиним протекторатом. 24. априла 1596. потписао је и владика Висарион са шест главара и војвода у Требињу писмо, којим се означају као одани Аустрији и спремни радити за њу и којим дају пуномоћ фра Доминику Андријашевићу

за цара Рудолфа¹⁹. Није, према том, немогуће, да су ти преговори и вођени у манастиру, гдје је био владика; нарочито то изгледа вјероватно онда, кад се зна, да су калуђери били у том покрету најревнији агитатори и главни посредници.

У XVII. стољећу вијести су о манастиру врло честе и обилате и, што је много важније, потпуно разноврсне.

Имање манастирско знатно расте. По попису из 1615. године, који допосимо у прилогу, манастир је имао неколико њива и винограда, на које су калуђери имали да плаћају не као порез, него као земљарину, 220 аспри²⁰. Инвентар се богати лијспим прилозима. Тако су манастиру поклањани сребрени крстови 1634., 1692. и један незнано кад од неког Вујадина²¹ или му оставили као онај Јоаникијев послуже смрти ког брата²². 1637. добио је манастир рипиде, 1650. поклони проигуман Јоаникије с дружином једну петохлсбницу. 1602. дарова херцеговачки митрополит један законик, 1622. хиландарски игуман Иларион књигу Лествицу, 1652. приноси му неки пуковник Јован једно еванђеље, које окува скимник манастирски Михајло²³.

И сам манастир имао је средстава да набавља утвари. 1659. рађена је за њ у Биограду лијепа и скупа плаштаница; 1637. израђена су за њ два диска; још 1615. начињен му је прилично велик сребрни њивот.

По примјеру других наших монаха, који су ишли у Русију и Влашку, да од тамошњих православних владалаца ишту прилоге за манастире, ишли су и калуђери требињски. 15. јуна 1646. одредио је угровлашки господар Јован Матсј Басараба, да се даје манастиру по 1800 аспри годишње, а духовницима, који по то дођу, по 200 аспри за трошак.

Извјесну агилност показивао је нарочито настојатељ Исаија. Он је 1654. преписао у манастиру за њ књигу тројадик; 1656. дао је да се окује један крет манастирски. Написао је, осим тога, једно писмо, којим моли помоћ за манастир од добрих људи, јер:

въ сѣа прискрѣвна и ноужна врѣмена наслованѣа и даны и вѣди, а помощи ни ѿкоѣдоу не имамаи развѣ ба и ваъ православнихъ Хригѣанъ²⁴, и упутио га је по једном брату међу побожне Хришћане. Та је помоћ била потребна иза зулума и намста Алипаше Ченгића, које онако живо описује инок Гаврил 1651.: Тогда монастыри великые вѣди и нужде подимахъ, не цѣнахъ хи-

¹⁵ Н. Дучић: *Књижевни радови* 1., стр. 21.–26.

¹⁶ Руварац: *О ѡећким ѡаѡријарсима*, Заѡар 1888., стр. 18. ff.

¹⁷ „Гласник Земаљ. Музеја“ 1908., стр. 113.

¹⁸ Стојановић, *сѣ. гл.*, бр. 451., 629.

¹⁹ *Slavische Bibliothek*, II., стр. 292.–293. Руварац: *О ѡећким ѡаѡријарсима*, стр. 50.–51. Ј. Н. Томић: *Пећки ѡаѡријарх Јован*. Земун 1903., стр. 41. ff.; 47. ff.; 75. ff.

²⁰ По једном ѡвјеровљеном али знатно ѡштећеном талијанском пријеводу турског фермана из 1629. упућена новеском каѡији. (Арх. манастира Савине.)

²¹ Стојановић: *Завѣсти*, бр. 1261., 1959., 4677.

²² *Ibid.* Зап. бр. 1566. Година на крсту Елвстеријеву, како је ѡпоштио Н. Ружичић („Старинар“ XI., 1894., стр. 110.) није бг него хс, и он, према том, иде у год. 1692.

²³ *Ibid.* Зап. бр. 1456., 1294., 919., 1122., 1488.

²⁴ Гласник срп. ученог друштва, књ. 63., (1885.), стр. 238.–239. Ср. осим тога: *Завѣсти*, бр. 1504., 1530.

²⁵ *Zalisci*, бр. 1467.

²⁶ M. V. Vatinić: *Djelovanje Franjevacа*, II., Zagreb 1883., стр. 125.

²⁷ У Савини има крст пренепен валда из Требиња, на коме стоји само година 1654. и име Арсеније без никакве функције. Запис, бр. 1506. Могуће је, да се тај члан братства издавао на путу и у Русији за митрополита, да би тако имао више успјеха, можда у корист манастира, а можда и у своју.

²⁸ Руварац: *О хумским епископима*, стр. 19. О том архиепископу пише опширније: Ст. Димитријевић, *Односији њеђских патријарха с Русијом у XVII. веку* (Глас С. К. Академије, LVIII.), стр. 236.-238., 264.-265.

людьми аспири, него по три и по четири хиљада грошевъ въ монастыра възымахъ²⁵. Јер Фазли наша, везир босански, наметнуо је силне порезе, да може издржати војску под Клисом и Будимом и да у опште може оперисати спрам Млечића. Огорчење турско због тих намета и ратовања у Далмацији осјетили су не само наши људи и требињски манастир, него и католици. 1653. опљачкан је манастир у Рами и у њему убијено неколико франјеваца; а „остали босански самостани бјеже немилу похарани и оглобљени“²⁶.

Као један од оних, који је иштући милостињу за овај манастир дошао до руског цара и добио „обичное жалованье“ 17. марта 1654. спомиње се неки Арсеније митрополит херцеговачки. Наша врела не знају никако за тог митрополита²⁷ и он нам с тога изгледа сумњив као и многи други типови калуђера путника. Да је и у Русији постао сумњив види се по том, што је на захтјев патријарха Никона био затворен у павловски манастир, гдје је и умро²⁸.

Требињски се манастир нарочито истиче у доба митрополита Василија Јовановића (1639.-1671.), популарног острошког светитеља, под којим су се 1651. спојиле обје херцеговачке митрополије. Због политичких прилика Василије је заједно са босанским митрополитом Елифанијем и бањским епископом Исаијом покренуо поново питање о унији православне цркве с католичком. Он је, на име, у традицији патријарха Јована желио ослобођење Хришћана од Турака и видио је, да му је то могуће само помоћу католичких држава Аустрије и Млетака и упливом папиним. С тога, да би папу задобио за ту идеју, он жртвује своје досадање припадништво цариградском патријарху. Ту идеју њих тројица јавно истакоше 1648. године у доба кандијског рата.

1661. је Ђирил, игуман требињског манастира, одио папи Александру VII. Василијево писмо, којим овај увјеравајући папу о својој привржености моли свету столицу, да препоручи манастир пажњи дубровачке републике и да им помогне против Турака. 25. априла исте године одговорио је папа на то писмо обећавајући и благосивајући; исти дан писао је и дубровачкој републици. Он им у том писму вели како *Basilii, archiepiscopus Hercegovinae cum suo monasterio trebinensi post agnitam orthodoxae fidei veritatem et huic sancte sedi praestitam obedientiam vobis multo magis carus et acceptus futurus sit* и како они у интересу цркве треба да настоје, да се ови уздрже и ојачају предусретљивошћу католика.

3. Јануара 1671. писао је Василије и игуман Атанасије из „монастира светие госпе“ папи Клименту X., који је „кръстьянства кроуна и дика и похваала“ за велике „тѣге и неволе, кое отъ проклетиехъ Турака трпимо на обе страни за обе рати“. Биједа је њихова велика: „не оудамо се“, веле „у дроугога нѣго оу господина бога и оу тебе, свети оче“. Гоњени су, пате, трпе и готово очајавају; моле се у манастиру пред крстом, што им га је послао папа Александар. Шаљу два брата Филипа и Симеона, да се поклоне папи и искажу свој јад. Из тог писма дознајемо, да је папа слао манастиру и новчане помоћи, које се за задњих девет година ради рата нијесу могле подизати. Мисија Филипова и Симеонова и сад, у главном, иде за тим. Труло им се, веле, увинуло на великој цркви; од великог потреса 1667., од кога је страдао Дубровник, оштећени су им парасури око цркве; у турској земљи треба много харча. „А ми не имамо своенехъ много ващине, него цю просимо по земли, те се тиетъ помажемъ“²⁹. Помоћ им па то сигурно није изостала, и ако им стварна новчана биједа није била велика. Управо тих година куповао је владика Василије неке земље и обнављао манастир Острог. А број калуђера био је око 30, што ни мало не показује оскудицу манастира.

Усљед велике близине требињског манастира дубровачком и нарочито млетачком територију, утицајем политичких струја тамошњих, са извјесном сигурношћу у случају напасти и прогона и осим тога усљед сталних тежња нашега слемента да се ослободе Турака, била је политичка активност требињских владика и калуђера увијек велика. Ми смо имали прилике да видимо, како су они учествовали у Грдановом устанку, који је настао пред крај XVII. стољећа и како су имали политичких тежња и у вријеме кандијског рата. Али најаче и најодређеније устали су они против Турака у вријеме ратовања такозваног Светог Савеза, 1684.-1699. 1687. године 10. децембра владика Саватије, који је по свој прилици замијенио у Биоград премјештеног Симеона Љубибратића, био је присутан, кад је поп војвода Вукашин Гавриловић са Никшићима положио заклетву вјерности млетачкој републици и кад је војвода Исаија Батолић из Дробњака обрицао Млечићима, да ће с 200 четника чувати Грахово од Турака и не дати, да се проводи храна у Клобук³⁰. 1688. молио је игуман манастира с братством, да би их Аустрија узела у заштиту и драговољно су се потчињавали њеној власти³¹. Изгледа,

²⁹ A. Theiner: *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, II., Zagrabiae 1875., стр. 160.-161.; срп. 201.

³⁰ *Il Montenegro da relazioni*, стр. 12.

³¹ „Гласник земал. музеја“ 1890., стр. 12.

³² Да су Турци били заузели манастир слиједи из тог, што су га Млечићи разрушили, да се не би Турци у њему поново утврдили". (К. Јижеџ, *Das christliche Element*, стр. 34.) Заузимање то догодило се иза 24. новембра 1692., а прије септембра 1693. Јер 24. нов. 1692. био је сипао владика Саватије у Херцег Нови и јавно Јовану Вуровићу, да се Турци купе у Новом Пазару на зимовалиште, на што је овај јавно проведитору: *Mi dispiace questa venuta di nemici in Herzegovina, perché dubio che ne diamo da fare. (Il Montenegro*, стр. 104.). О опасности за манастир нема ту спомена. Прије 9. септембра 1693. напустио је Радуловић с калуђерима манастир, јер му тај дан већ издају млетачке власти писмену потврду за ово уступање кућа и земаља. Напад на манастир и његово заузеће могли су бити одмах почетком 1693., кад су Турци у Херцеговини почели да бивају активнији.

³³ *Записи*, бр. 1485. Ср. Младен Црногорчевић: *Манастир Савина*, Београд 1901.

³⁴ Јижеџ, *ibid.*

³⁵ Јов. Н. Томић: *Црна Гора за морејској рати*. Београд 1907., стр. 227. ff.

³⁶ Вук Стеф. Караџић: *Српске народне пјесме* (држ. изд.), VI., Београд 1899., стр. 305. до 314.

да је њима било стало само до тога да се ослободе, па ма то било од ма које хришћанске државе.

У борбама, које су иза тога настале, учествовали су са свима Хришћанима јужне Херцеговине и калуђери манастира требињског и стекли су не малих заслуга за успјехе млетачког оружја. То изрично признају млетачке власти и млетачки поданици, нарочито у писму од 12. Маја 1696., које саопштавамо у прилозима, истичући у том ревност владике Нектарија Зотовића.

Учествовање то раздражило је Турке нарочито и они су 1693. године заузели манастир³². Стога Теофил Радуловић са 34 калуђера прелази у млетачку област у Херцег Нови. Њему и друштву његову дају млетачке власти једну малу цркву Богородичину у Мељинама, којој је најстарији траг сачуван у запису на петохљебници из 1652. године³³. Осим тога дали су им у близини те цркве двије напулитенске турске куће са три ливаде, са дозволом да их могу оправити. Поред тога им дају и нешто земље у Подима и један пашњак у Репаљу.

1694. год. догодила се катастрофа манастира. Млечићи су у борбама преотели манастир, који је био добро утврђен „*cinto di mura quadruplicate e d' ogn' intorno da grossa e perfetta palificata*". Кад су одатле морали узмицати наредио је проведитор Марћело да се манастир лагума, да се не би Турци поново утврдили у њему³⁴. Учинили су, дакле, оно исто, што су и двије године раније учинили са цетињским манастиром³⁵. Дан пронасти манастирске није нам познат.

Народна традиција зна само, да је манастир похаран и разорен од Турака. У једној занимљивој пјесми „Разрушење манастира Тврдоша“³⁶ прича се, како је мостарски Осман паша са 30 делија дошао пред манастир, хулио на св. Василија и хтио да га спали. Али га сватац унакази, почеше громови и муње и он у страху замоли милост и обећа редовно слати манастиру годишњу помоћ по два товара зејтина и тамјана, товар воска и позлаћено кандило од 12 ока. Његов син Али паша није хтио да последије смрти очине ради исто тако, него скупи велику војску, да похара манастир. А имао је зашто како народ мисли:

У Тврдошу бјелу манастиру,
У њему је тридест калуђера,
И толико ђака књижевника;
У њему је до триста ђемија,

Манастирске рушевине
гледане с Требишњице

Сто читлука, двадесет спаилука,
Сто парпа коња седленика,
Двјеста крава, а триста полова,
Без јесапа коза и оваца.
Избе су им препуњене вином,
А амбари зоби и шенице.

Кад се војска примицала светац сам рече да бјеже у Острог, јер је од Бога суђено, да се разруши манастир. Калуђери покупише утвари и одежде и побјегоше, а Турци ослијенише и лагу-маше манастир.

Манастир се у гомилу стресе,
Ал' се не да манастирска црква.
Трипут у њу лагум постављаше,
Ни ћемера дигнут' не могоше,
Но и данас тако стоји пушта,
По њој Божји свеци написани.

И калуђери требињски, који 1695. год. из Херцег Новог мо-ле за помоћ да оправе манастир, веле у свом писму, како се нала-зе „*ва сна приморски теснота*“: по разорени и прегнаниј штѣ про-клетихъ чадѣ агаранскихъ³⁷.

³⁷ „*Starine*“, XVI., стр. 101.—102.

Калуђери требињски прешли су дијелом већ 1693. у област млетачку, а дефинитивно послје пада манастира одлучише, да ту и остану. Један само дио није могао да се растави од свог манастира, него се склони у првашњи метох манастирски у Дужи, гдје на скоро подигоше нов манастир, пошто су им турске власти потврдиле све првашње посједе требињскога. Требињски калуђери, осјоћајући оскудицу Савине, обратили се молбом православном свијету, да им помогне обновити манастир, подићи ћелије, начинити собу за путнике, ископати бунар. Гледали су, у исто вријеме, да од млетачких власти добију још који комад земље и да им се не пази много на порезе, како је у многим било под Турцима. 12. октобра 1695. добили су, кад је млетачка војска продрла дубоко у Херцеговину, оне земље и винограде, што су их имали раније и мислили су, да ће моћи обновити стари манастир. С тога се велик дио калуђера и вратио на рушевине. 4. августа 1696. потврдио је сенат спомнуту одлуку и опростио им порез за вријеме рата. 8. јануара 1702. дао им је господар угровлашки Ј. Константин Басараба помоћ од 45 талира сваке треће године, а калуђерима, који дођу по њу, по 13. Њему је дошао митрополит Нектарије, кога је писмом од 31. октобра 1701. топло препоручио митрополит славонски Стефан Љубибратић, да проси за обновљење требињског манастира. И то „не такмо за обновљење светле шкитане нѣ аште за ускрѣденіе и змааленіе вѣсмаа божественнѣ книгѣ и светлѣи икоњѣ и чѣстнѣи ѡдеждѣ“³⁸. Он је добио и од руског цара 1702. и 1710. по 100 рубаља за требињски манастир³⁹.

Оскудица у утварима не изгледа ипак, да је била велика. У Савину је пренесен њивот требињски, плаштаница, шест крстова, велике двери, које су рађене око 1683. (поиде Тврчинѣ на Бечѣ) и на којима стоји: и аще ви благоволишѣ бѣ и съградла се вѣлика црква в Требињу да се имають вѣместит в цркви трѣв⁴⁰ и доста књига. Сам владика Саватије имао је, колико се данас зна, осам разних рукописа, од којих су седам црквени. Чак не изгледа, да је било велике оскудице ни у новцу. Јер зна се, да је владика Саватије дао 1701. год. 1000 дуката за откуп владике Данила⁴¹.

Владика Саватије, коме је 19. јуна 1695. сенат млетачки одредио мјесечну плату од 50 либара из коморе херцеговске и 40 либрица сухога хљеба из депозита, био је с почетка у Чардаку, на по пута између Херцег Новог и Савине. Одатле је прешао

у Топлу, ту саградио једну црквицу и купиовао неке земље. Цркву у Топлој почету 1709. довршио је и освјештао 1713. поставивши јој за тудоре два Херцеговца: Симу Милутиновића Магацина из Требиња и Дуку Поповића из Полова⁴². Како му је ту, вели се, било тијесно за све калуђере, он их један дио врати у Херцеговину, други упути у Паштровиће у Дуљево, а он остане са 17 другова⁴³. Његов синовац Стефан добио је 21. септембра 1717. у Попову за савинске калуђере око 40 канапа земље дијелом ораница, а дијелом винограда, који су прије припадали Турцима. Он је 26. марта 1723. у Савини издао задњи дио новчаног завјештања владике Герасима Рупића пивском манастиру, и то је учинио у друштву са Леонтијом архимандритом „ѡ манастира требинскога“, али није старог тврдошког, него новог душког.

Калуђери манастира Савине и Дужи знајући, да су из истог браства, били су склопили овај уговор: „1. Слободно је калуђерима из манастира Савине и Дужи прелазити из једнога у други, као у свој, кад би год наступила така потреба. 2. Кад који од калуђера умре, да се шаље саландар из тога манастира другоме за спомен. 3. Манастир Савина да шаље сваке године пред Божић манастиру Дужима барјело уља, страну сухих смокава, лимунова и паранаца; а манастир Дужи уздарје Савини: товар пшенице, страну сира, масла и јегуље габеске“⁴⁴. Уговор је тај, вели Н. Дучић, држан до 1844., када је укинут због пограничних тешкоћа пријеноса⁴⁵. До почетка двадесетих година XIX. стољећа у Савини је увијек било требињских калуђера; требињски калуђер је био и Данило Рајовић, под којим је сазидана нова савинска црква 1777. године.

Н. Дучић спомиње, да је Тврдош, требињски манастир, опустео сасвим тек 1708. год. и да су га мином у ваздух дигли сами калуђери одлазећи из њега⁴⁶. Ја не знам ниједног аутентичног документа на основу кога Дучић говори, да је манастир опустео те године. Традиција, да је манастир из страха од Турака дигнут у ваздух динамитом, тачна је, само није тачно оно друго што се на то надовезује. Манастир је у главном напуштен, ја мислим, послје катастрофе, а рад на поправку његовом оступањем Млечана 1699. године. Турци, памтећи задње догађаје, нису сигурно дали, да се зида и оправља тврди и бунтовни стари манастир, него су за црквене потребе дозволили, да се подигне мали и незнатни манастир у Дужима.

³⁸ „Starine“ XVI., стр. 103.-104.

³⁹ Руварац, *св. гл.* стр. 25.

⁴⁰ Споменик С. К. Академије XXVIII. (1895.), стр. 30.; Зап. 2114.

⁴¹ М. Црногорчевић: *Манастир Савина*, стр. 68.

⁴² С. Д. Магацин, 1868., стр. 145.

⁴³ *Ibid.*; Т. К. Поповић: *Манастир Савина*, Котор 1909., стр. 12.

⁴⁴ *Књижевни радови* I., стр. 31.-32.

⁴⁵ Т. Поповић нема право, кад за прекид тих веза криви страх Макарија Грушића или можда његову злу вољу (*св. глело*, стр. 14.). Писмо у прилогу X. одбија то најбоље.

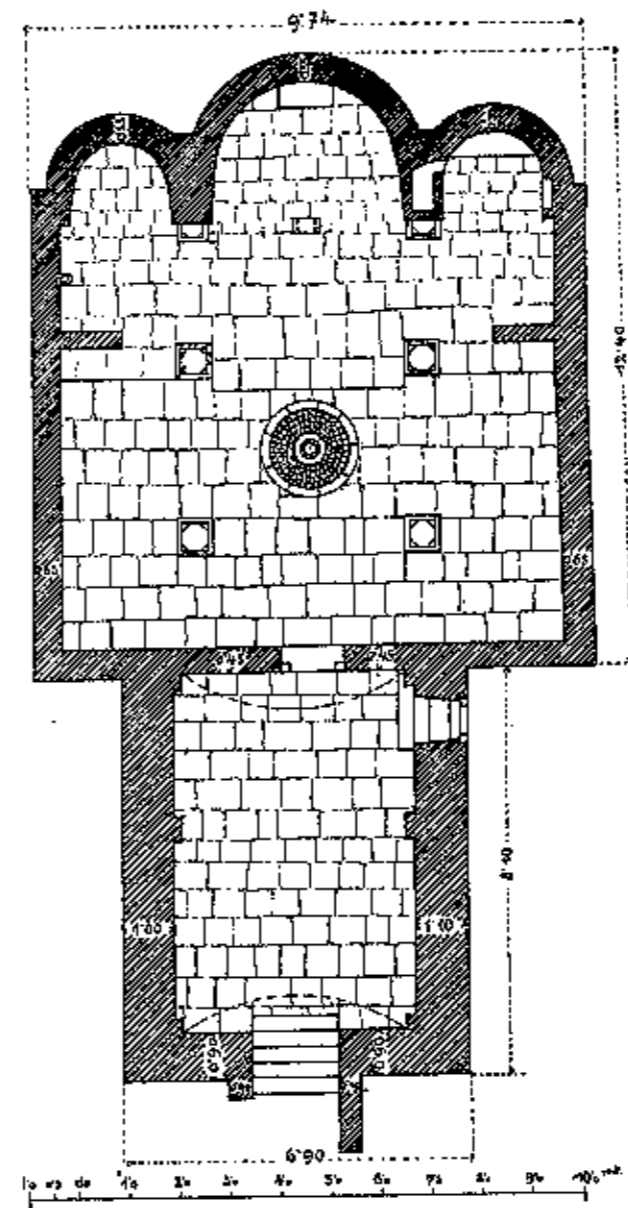
⁴⁶ *Св. глело*, стр. 29.

Име требињског манастира спомиње се, као што смо видјели, и у почетку XVIII. стољећа, кад је владика Нектарије ишао да купи милостињу за њ. Али то не доказује, да је манастир постојао; напротив, радило се о том да се подигне његов метох Дужи и нова Савина или евентуално да се и он обнови. Да није било изгледа, да ће се брзо обновити, види се по том што су његове двери 1703. стављене у савински манастир с оном примједбом. Дужи се спомињу први пут тим именом 1749. у једном запису, али је манастир постајао и раније исто под именом требињског манастира Богородичиног успенија. Он је наставио традицију старог манастира и замијенио његово мјесто.

II

Кратак опис рушевина манастирских из 1864. дао је Вук Врчевић. „На црквеном олтару“, вели он, „још је читав ћемер (свод) и по њему се виде доста прилично измоловани на около четири евангелиста, а над светом трапезом при своду свети дух, али од свете трапезе плоча нема јој ни трага. Свуда на около зидови црквени оборени су до темеља, као и све ћелије ће су калуђери живјели у грдним гомилама, по којима се уфатила огромна купјенова драча и маховина. Још се у првобитности налази једна четвороуголна равница, свуд на около ограђена клачним зидом над ријском Требишницом, ће су калуђери љсти по вечери сићели и уживали лад, и у тихој самоћи сматрали речену ријеку. Још се види једна подземна густијерна свуд на около тако оклачена да би рекао човјек да је лани од највјештијег европејског мајстора окартано... Види се ће су биле конубе, амбари, појате и гувна као и ондашњи уљаник у кому су по казивању народњем били најмање 500 улишта пчела. Види се у првобитној грађи у гомили камења ће је била манастирска трпезарија и пространо гробље свуда на около цркве ће су се калуђери копали, а на около авлије мноштво гробова ће се – по свој прилици – оближњи народ копао, но и прво и последње не види се од самораста свакојаки дрвета, купјене и љуте драче, већ само онда кад би чојек врх гробља дошао“⁴⁷.

Од тада се много промијенило. Сељаци су сами искрчили око улаза драчу и очистили један дио западних зграда; нешто су, нарочито у новије доба, крчили и војници, истина више на штету. Кад сам ја у марту ове године дошао тамо нашао сам улаз

Слика 3

чист, пут до храма искрчен од драче али засут камењем, трпезарију сву потпуно ишчишћену. И мјесто храма било је прочишћено. Оно, што је Врчевић држао за олтар, било је предворје храма; од фреска сачувало се само неколико остатака на зиду,

⁴⁷ *Летопис*, књ. 270., 1910., стр. 57.-58.

док је доњи дио руба, такозвани пасец, са орнаментима прилично одржан. Око глава не еванђелиста, пего апостола (могли су се наћи што вијенци око главе, што дијелови главе, од деветорице) нашао сам три ознаке: Θω (Θωμα) Ιω (Ιωανν) и Βρ (Β[α]ρ[α]-τολομαι). То је на источном дијелу зида (слика задња). На западном је тих трагова много мањс и руб је потпуно општећен. Под црквени од већих плоча паралелоипеда био је изрован у предворју на два мјеста, испод стеленица на уласку и на лијевој страни одмах испод зида, који је био преграда молилицу. То су, причају сељаци, откопавали војници (спомињу војнике регимента бр. 81. и 101.) да нађу каквих ствари. Источни дио молилицу био је затрпан камењем и засут земљом. Горњи дио олтарског зида дозидали су сељаци обичном сухозидицом, кад се почело на дан Св. Василије, 29. априла, да служи овдје. Остали дијелови манастира и данас су, исто онако, обрасли драчом и купином, као и у доба, кад их је Врчевић гледао. Гробље са југозападне стране употребљавају сељаци и данас; најстарији новији крстови су из 1877. године.

У априлу почео сам у друштву са музејским сликаром Г. Гермом и са шест радника претраживања и ископавања у том манастиру. Оно, што смо при том нашли и констатовали, прилично је занимљиво, и ако није онолико, колико смо се надали и очекивали.

Улаз у манастир је уз једну кратку косу покалдрмљену страну са југоистока. Врата, која су сад у пола зазидана, била су широка 1'60 м, а висока 1'80. Одмах иза улаза је и с једну и другу страну ниска софа (60 цм), која је на десној страни широка 90, а на лијевој 60 цм, јер пут води у косо. Свод изнад врата је од јаког камена, одлично грађен, и хвата и изнад софе. Висина му је 2'40 м. Уз обичне калдрмске стеленице долази се на лијевој страни на један отвор (висина 1'48 цм, ширина 64 цм), који је окренут према води. Испод тога отвора, који је служио, као и сада често у Херцеговини, за макаре (т. ј. жица, низ коју се спушта и диже суд с водом), зид се наслања на оштре голе литице и са једним доњим отвором чини, испод ћемера, главни подрум. Иза тога кроз два велика и широка сводовита отвора (ширина 3'80, а висина 2'40 м) улази се у манастирску малу авлију. Трећи такав отвор хвата у луку до руба зида и није, како изгледа, имао за што нарочито да служи. Одавде води пут равно у трпезарију, гдје се још добро види мјесто за прање (такозвана прољевача), а испод ње,

одмах до врата, силаз у подрум низ стеленице добро отесане. Други улаз из авлије на десно води у цркву из трпезарије. Улаз је био у предворје храма кроз једна мала врата (висина 1'80 м, ширина 70 цм). Главни улаз у предворје храма је са југозападне стране.

Храм (слика 3.) је добро очуван по границама. Успјело нам је, да на источној страни нађемо остатке зида са фрескама и да одгрнувши земљу тачно добијемо читав простор цркве. Ту смо, у главном, сконцентрисали сав наш рад и предузели највише откопавања.

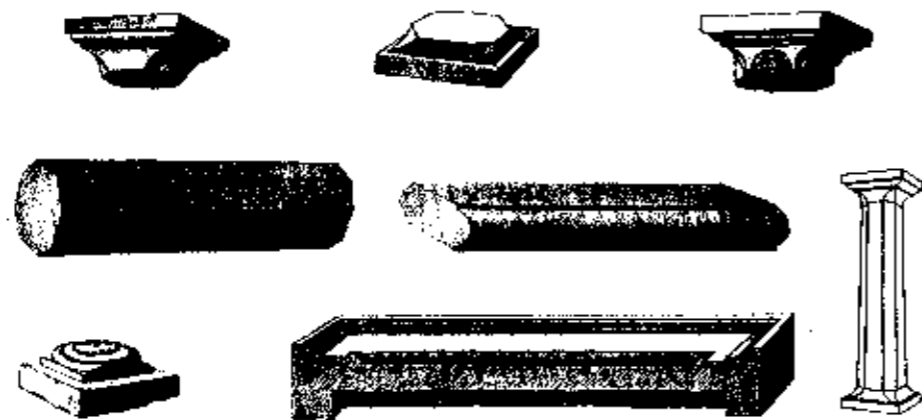
Облик храма је обичан. Предворје је знатно уже од молилицу и сасвим необично оно је и врло велико. Ширина је молилицу 9'80 м, а ширина предворја 4'80 м. Дужина је цркве 12'40+8'10 м свега 20'50 м; то је свакако била једна од највећих манастирских цркава у свој Босни и Херцеговини. Зидови предворја су знатно шири од зидова молилицу (1'10 : 0'65 м) и то с тога, што су старом зиду призидали и ослоне зидове за споредне зграде, које су се подизале уз предворје. Ансида са дијелом круга у основи има ту особину романског грађевног стила, која није била страна ни Византинцима. Осим постамената за четири главна стуба требала су, како ми је напоменуо г. Андра Стефановић, да буду по страни још два, који су имали да држе свод. Упозорен на то ја сам нашао у даљини 1'40 м од лијевог стуба у страну доиста траг једног нешто мањег постамента. Другоме нема никаква трага. Богородичино коло је полуњено камењем црвене, плавкасте и сивкасто бијеле боје, са основама правилних шестерокута. (Слика 4.)

Грађевина сама врло је солидна. Добро отесани вапненац у квадратастом и паралелоипедном облику, какво налазимо у толиким далматинским зградама у Трогиру, Дубровнику и Котору, само у нас нешто примитивније сложено, узидан је одличном карницом. Утисак кваре стубови око прозора сувише несразмјерни сиром грађевине и сувише уски. Орнаментата нема много. Стубови су црквени, као што се види на слици 5., без икаква накита, исто тако сви оквири прозора. Лијепо израђени су доврћеници врата из предворја у молилицу, орнаменти су с јасним особинама почетака ренесансе (слика 6.), док у вијенцу другог једног каменог украса изнад врата мотиви имају више старијег. (Слика 7.)

Ћивот храма, који се данас чува у Савини, са оним кубетима у облику тијара, у чисто готском стилу, није слика манасти-

Слика 4

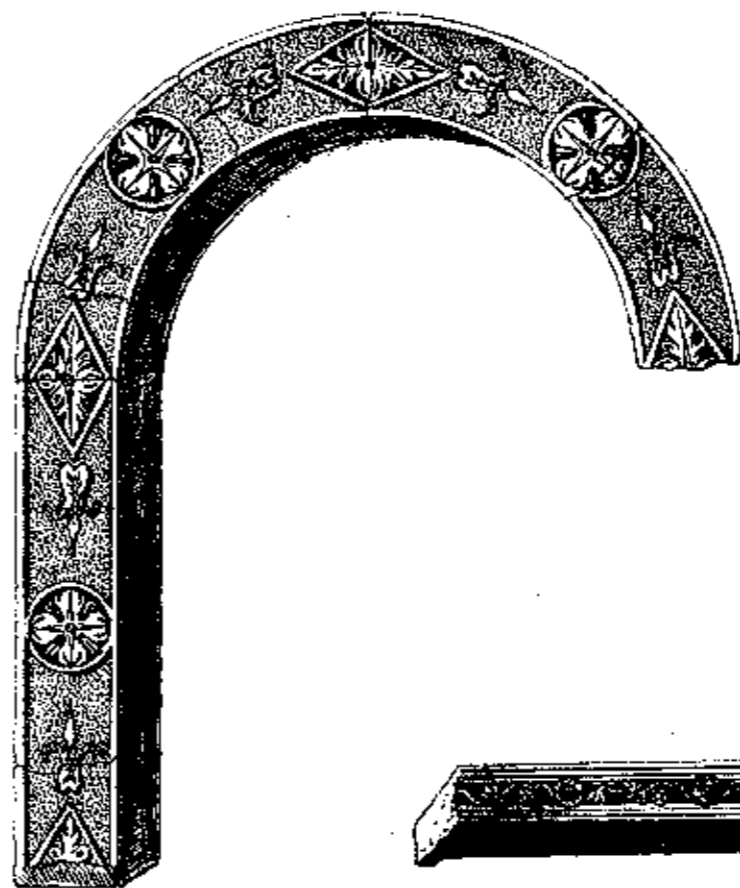

Слика 5

ра. (Слика 8.) Исти такав, само нешто мањи, ђивот налази се и у старој српској цркви у Сарајеву, а ми сви знамо, како је потпуно друкчији њен прави облик. Сличан ђивот по облику, али не и по стилу израде, налази се и у манастиру Завали. Мала врата за олтар, што се чувају у Савини (слика 9.), показују све карактеристичне особине византијске радње изрезивања у XVII. стољењу. Из тога времена, у главном, из доба патријарха Пајсија је и живопис у манастиру. Јер исти рад, с истом техником и истим карактеристичним орнаментима (ликови и сцене нијесу сачувани), парочито у пасцу, који има у неукуснијој мјери старије грчке мотиве, имамо и у манастиру Завали из 1619. год., у горњој цркви у Мостаћима код Требиња из 1630. год. и у манастиру Добрићеву, све у близини нашега манастира.

Око цркве су зграде свуда осим на десној страни. Иза благоваонице није било зграда ни на једну страну, него је слободан простор на лијево обухватао сав дио пред предворјем храма. На лијево од тога био је узак тријем, чије је подножје још сачувано, а испод њега, уз десну страну цркве било је гробље мало, ваљда за браство манастира. Иза храма према сјеверу и сјевероистоку подигнуте су биле ћелије и друге зграде, а иза њих се пружало велико гробље, у правцу према југозападу.

Да видим гробове, начин закопавања и да евентуално нађем нешто у њима, ја сам дао отворити у авлији три гроба, на којима су биле приваљене велике плоче. (Једна је од њих највиша била 1'58 м дуга, 36 цм висока а 52 цм широка.) Испод земље у дубини од 45-55 цм наилазио сам на поклопнице камене, какве

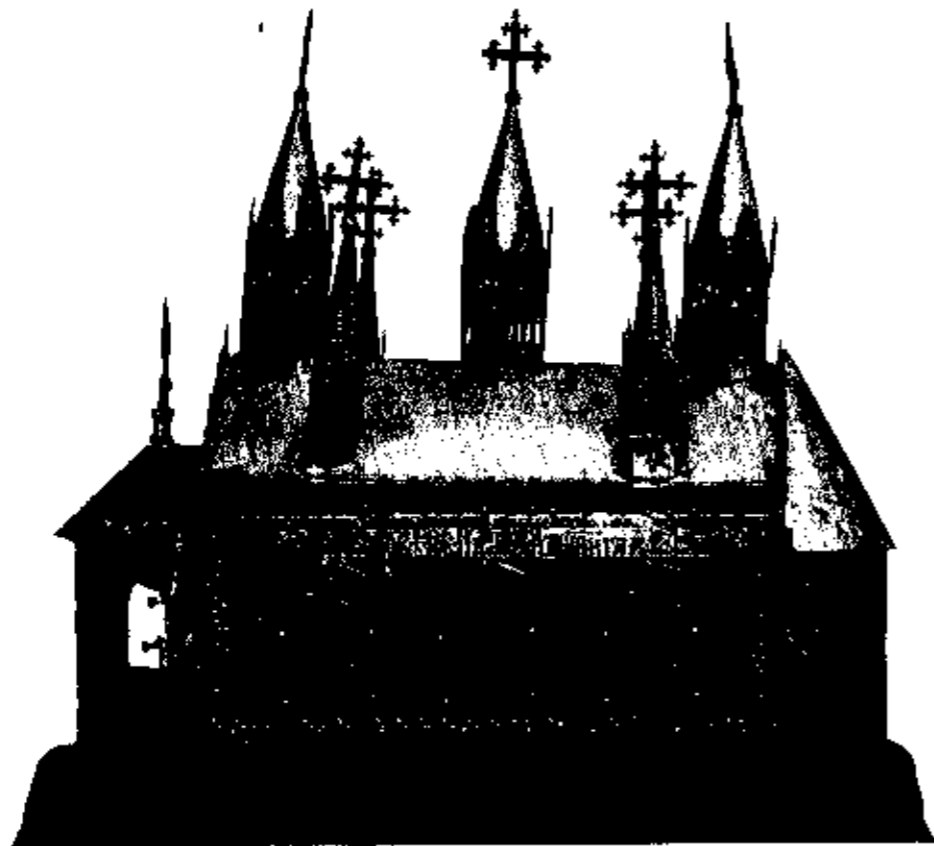

Слика 6

Слика 7

се и данас употребљавају у Херцеговини. Костури су били потпуни, главом окренути према истоку, али нити на њима, нити уза њих могосмо наћи иједне ствари⁴⁸. Као у већини наших цркава, тако су и овдје у читавом храму, осим олтара, закопавани угледнији људи, овдје, ваљда, митрополити херцеговачки. Али, на жалост, ови су гробови, као што раније споменусмо, раније откопавани и кости им испреметане. У четири гроба, која смо отворили у предворју храма, дочекале су нас кости измијешане са земљом одмах у дубини од 15-30 цм, исто тако у три гроба у самом молилишту. Једино два гроба, с лијеве стране олтара, одмах под њим, остала су раније недирнута. Оба су врло занимљива. У једнога је висина 83 цм, ширина 66 цм, а дужина само 1'10 м. Гробница је отесана и не може бити сумње, да није до краја откопана.

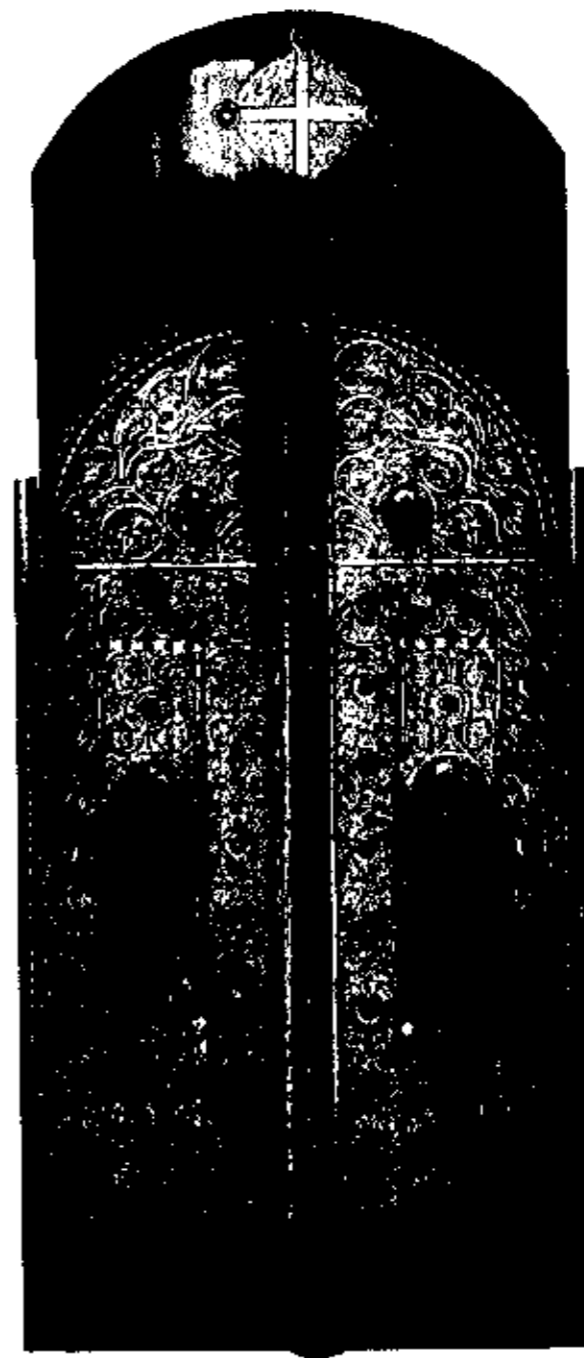
⁴⁸ То, што се употребљавају поклопнице и што ни у једном гробу нема трага дрвету, доводи ме до закључка, да су ту закопавани људи, као и данас по Херцеговини, без сандука, а да су ту доношени у заједничким посилцима.

Слика 8

Доњи дио костура је очуван потпуно, док је горњи у нереду. У другоме је гробу висина 80 цм, ширина 62 цм, а дужина 1'85 м. За први гроб ја бих поставио ову тврдњу, коју потврђује и народно вјеровање: у њему је мртац закопан сједши. Једино тако могу да протумачим онако кратак гроб и то, да су кости доњег дијела тијела очуване у реду, док су горње пале, па се саме разметнуле. У другом гробу ноге су окренуте према олтару, а у њему није било поклопница. Ниједне ствари нијесмо нашли у оба та гроба.

Народних предања о том манастиру и Св. Василији, који је ту био и чије је тијело ту дуго чувано има много. Тако се, међу осталим, прича и то, да је због пакости свога брства морао да бјежи у Острог и да се отуда вратио истом опца, кад је осјетио потребу да увјери калуђере о својој невиности и светости. То је свакако друкчије од оног предања, да је он као архимандрит тре-

Слика 9

⁴⁹ Вук Стеф. Караџић: *Скупиени граматички и полемички списи* III. 1., стр. 431. – 432. Врчевић вели, да је отишао под Острог из жеље за пустињаштвом, *Методис*, кн. 270., 1910., стр. 58.

⁵⁰ Вук, *ibid.*, стр. 430. – 431.

⁵¹ Д. Нинковић: *Споменици манастира Острога*. Цетињски „Дав“, 1911., стр. 86. – 87.

⁵² Врчевић, *ср. гл.*, стр. 57.

бињски ишао у Свету Гору и Русију и да је вративши се отуд затекао похаран и разорен манастир, па да је онда подигао себи двор на Рудом Пољу у Оногшту⁴⁹. У нашој традицији, наравно без оних легенда, које се вежу уза њу, има нешто истине. Јер се зна, да је 1667. Василије купио Вељи Дб од Саве Лаковића за 12½ гроша⁵⁰ и да је 1666. био у Острогу „оу пистинѣ“ и да је ту обновио манастир и приложио „оу срдно свон троуд и своје имение“⁵¹.

Осим њега народ не спомиње више ниједног митрополита, нити које друго лице. Сви су се спрам њега заборавили и ишчезли потпуно. Ја више нисам чуо ни оно, што се раније причало Врчевићу, да су ту крунисана три српска краља⁵², ни ма шта друго из националне традиције.

ПРИЛОЗИ

I

1615.

Попис манастирских земаља по званичном турском катастру.

Tradutt^e.

Copia autentica estrata dal registro del catastico Imple esistente in Constantinopoli, in cui vengono espresse le terre, che possedono li monacci della chiesa chiamata Santa Maria nella tenuta di Trebigne, soggetta sansaccato d' Ercegovina.

L' anno mille vinti... (истрто) sive di Nat. Sig. 1615.

Sono le terre della chiesa nominata... (истрто) Gospoia sive Santa Maria quelle de Vinachi, Budhomonica, di Siroca Luca, di Marcoline, di Sabottine, di Cavatine et vigne et quelli tutte nel tempo de partim¹⁰ sono state possedute delli monaci della soprad^a chiesa.

Tradotta da me Rinaldo Corli publico dragomano.

Copia tratta d' altra simile esistente ap^o il Monsig^{ro} Vescovo Savatia Vladica incontrata et sigillata da me Fran. Rossi coad^e pretorio. Castel Nuovo di 21. Agosto 1700.

(У Архиву манастира Савине. Долази званична потврда с печатом, да је копија вјерна).

15. јуна 1646.

Ј. Матеј Басараба, господар угровлахијски, даје манастиру сваке године по тисућу и осам стотина аспри, а духовницима, који по то дођу 200 аспри за трошак.

Въ законѣ⁵⁴ повелѣ⁷⁾ гъ бѣ сно^а ісаво^а на вѣскко⁸⁾ лѣто десѣствонати⁹⁾ елика аїре стежи^а. И свѣдѣци аплы¹⁰⁾ сти и бгно-
снн ѡци свѣца^а на помоцї и на благодѣтество дїа наше^а, и прѣ-
даше на послѣни чедо^а и ѡвї млатвож^а и вѣвнїе^а и пото, ѡвї млат-
ткѣмї и поканїе^а ѡгрѣвати⁵⁵ се ѡ вѣсккы злѣ, съ вѣсккої вѣ-
рою да готови вѣде^а велишати сла^а гл^а:²⁾ прїидѣте къ мнѣ вѣси
трѣжаирсѣ и вѣрѣменѣни и азъ зпокон вї,³⁾ прїидѣте благо-
словенїе ѡца моего наследжнїи зготованое ва^а цртво ѡ служенїе
мирѣ. вѣзак^а бо се дасте мн їастї, вѣжеж^а напости ме, стране-
нь вѣ и вѣведости ме⁴⁾, болень⁵⁾ и вѣ те нице вѣ прїидоте къ мнѣ.
Се⁶⁾ же и азъ благовѣрнї и благочитивїи хртолюбїивїи и самодръ-
жанїи Іѡ Матею Басарабъ воеводѣ, бжїею матїею бжїею дарованїе
ѡвладаещо ми и гпвоещо ми вѣсои земле оугрѣвлахїнкое ренке
послѣдовати сво дрѣвнї цре^а и гпарѣ и земаљна съ благодѣтест-
во и мирнїи проповодїше и немомѣ цртвїе сподовнїше се. паки вѣс-
помень гѣ ми слово Давї да пррка и цра гїаица: Блажень мѣ⁷⁾
мнѣн вѣ днѣ ако зсмотри словеса сво(а) на сѣ вѣ вѣсккы непожежи-
тсѣ. И паки нѣже ѡбразо^а желает^а елѣ на истоникы вонїи, сице же-
лает^а дїа мое къ тебе бѣ. Тѣ⁸⁾ же зво желанїе вѣжелѣ гѣ^а ми къ
стомѣ жтвнѣмѣ монастїрѣ гїани Тревнїе, хра^а зспенїе прѣстѣнї
вѣлце нїши бѣе прїодѣвї Марїа ѡ срскою земле, повкрѣпнїти и
зтврѣднїи зчннїи и приложи гѣ ми стѣмѣ монастїрѣ вишепи на

⁵³ У другој повели, која слиједи, дапој од Константина Басарабе исти је овај увод, само са малим измјенама. Језик је у другој бољи и више словенски; у првој је неук. Отступања другог увода дају се овдје у напоменама.

въсако лѣто по тысяща ѡсмн сътъ апри и приходѣши братіе спее
 двѣстѣ априи, да буде стому мнатиру въ вкрѣплєніи и втвни
 ѿноко въ пищѣ, а гвд ми вѣчное въспоминіе. И по шшѣтвю гвд
 ми е е въ си мирна смѣртъ, аще кому въровчи гъ бѣ начини
 скитрѣ бити блале влакое землє или ѡ срчнаго плода гѣ ми или
 по грѣсѣ наше или ѡ инонаѣмени мѣлени съ нмени бжн како
 втврѣти съи хрисовъ гвд ми, да по милости стга монатирѣ ѡ бга
 данаго ва стежаніе съ чивѣ дѣхъ сти настаби, ѡко са хс спъ нашъ
 заповѣда и ре: будете мѣтви ѡко да имати раздрѣшеніе грѣхѣ въ
 страшное и второе пришетвю и мѣтва же и покро прѣчтѣа мѣтере
 наше бѣце и вѣсѣ сти да прѣварити и сподобити и ѡ хѣ сѣдѣ стати
 и зрѣщѣ дрѣ дрѣга велими лицѣ въ цѣтви невѣми въ вѣки вѣко
 ѡми. Се же оубо и свѣтелю подожѣ гвд ми па Гѣрѣма вѣ ва кра-
 лѣскій и па Драгоми вѣ дво и па Радѣ вѣ ло и па Строе вѣ ви и па
 Дѣнкѣ вѣ спата и па Преда вѣ каю и па Барѣ вѣ сто и па Радѣ вѣ
 ко и па Дрѣгъши вѣ пѣ и па Костати вѣ по и спрани па. Удрище
 Нѣтѣре вторѣи ло. И писа азъ Годаре въ насто граоѣ в Трѣговице,
 мѣца ю, еи дни ѡ Падма въ лѣтѣ зрѣндѣ.

⁵⁴ Мѣсѣцѣ; ⁷¹ заповѣда; ⁸¹ в се; ⁹¹ дѣти служителейъ жертвенникъ гдѣю десѣтины
 ѡ вѣсѣхъ лѣтнихъ подавъ земныхъ и ѡ иныхъ прѣтѣжѣннѣ; ¹⁰¹ сѣ оубо повѣленіе
 вѣдѣще и стѣи мѣни и бѣгоснѣи ѡци оубѣавѣша на пол'зѣ и сѣсеніе дѣнимъ нашимъ.
⁵⁵ да оубо оубо сѣ вѣсакаго ла и да въ онѣ оубо оубо сѣ ко ѣже слышати прѣсаад-
 нѣи; ²¹ сѣснѣлѣвъ, ѣже ѣсть; ³¹ и дво; ⁴¹ нагъ и ѡдѣлѣсте ма; ⁵¹ и посѣтѣте мѣнѣ; ⁶¹ Ови
 лѣповѣди и алы хрѣтолюбивѣи Іѡ Коу'стан'дин' Басараѣ Воевѣда, мѣтѣи и даромъ
 вседер'житѣла бѣга гдѣтвнѣцѣи в'сѣю землѣю оубо гвдѣлѣхъ желѣю поревновати и
 цѣремъ и гдѣремъ дрѣв'нымъ подражѣти, ѣже земнымъ въ вѣгодѣтѣл'ствѣ насла-
 дѣшасѣ и немыхъ вѣгъ доврѣдѣтелѣи ради во мѣрѣ причастники быша; ⁷¹ щедрѣи и да-
 (мѣ расмѣтрѣт словеса своя; ⁸¹ нов текст.

(Оригинална повеља с печатом у архиви манастира Савине.
 Извод из ње дао је С. Новаковић, *Starine XVI*, стр. 100. По њему
 М. Црногорчевић: Манастир Савина, Београд 1901., стр. 47.).

III

9. септембра 1693.

Млетачке власти одређују требињским калуђерима, који су
 им прешли, мјесто на Мељинама, у цркви Богородичној и дају
 им право да обнове за себе старе турске куће и направе мана-
 стир.

*Noi Daniel Dolfin p^{te} kan^o per la Ser^{ma} Rep^{ca} di Ven^a, Prou. Gen^{le}
 in Dalm^a et Alb^a.*

*Hauendo per riddursi alla pub^{ca} divoz^{ne} il Pre Teofilo Radulowich
 con trenta quattro altri di suo seguito tra Calogeri del rito Greco con altri
 seruenti abbandonato il monastero della B. V. di là dell' aqua di Trebi-
 gne, colle abbondanti rendite che godea in paese ottomano quel luoco
 pio, ed essendo necessario prouedere essi religiosi di chiesa e casali,
 onde possano nelle uicinanze di questa piazza formar il loro domicilio,
 coll' assegnare nella ristrettezza de' terreni già a tanti nuoui sudditi dis-
 tribuiti qualche porzione che serua in parte ad alimentare tanto numero
 de sacerdoti, noi però fatto riflesso alle presenti loro occorrenze, ter-
 miniamo, e coll' autorità ord. da più Ducali dell' Ec^{mo} Senato a questa ca-
 rica impartita, decretiamo quanto segue.*

*Sia in primo loco a medesimi calogeri assignata la chiesa della
 Beata Vergine posta in Megline nelle uicinanze di questa piazza, che esse-
 ndo appunto tempio del rito greco, potranno iui celebrare i loro sacrifici
 et officii diuini, supplicando l' altissimo per la prosperità del Serenissimo
 Dominio e delle armi cristiane.*

*Attouandosi uicine alla chiesa stessa due muracche ouuer casali
 diroccati furono l' uno del Cap. Daut Solimanaghich e l' altro de Turchi in-
 cogniti con tre campi di terra inculta a quelli annessa, permettiamo à me-
 desimi che possano fabbricare e ristaurare detti casali e seruano loro di mo-
 nastero e di riceuere formandoui anco l' horto necessario à loro bisogni.*

*Concediamo d' auantaggio in locazione pura à medesimi campi sei
 posti nella uilla di Podi, furono già assegnati del Reu^{mo} Pred. suo Corna-
 ro all' armiraglio Nicolo de Cattaro, obbligati à farlo per dar modo di
 uiuere à sudditi che di nuouo capitano alla pubblica diuozione, permessa-
 ci la facoltà in ducali di 17. Maggio 1692. di leuarli a quelli che non habi-
 tano in questa piazza, come non si è fin hora curato di farlo esso Armi-*

raglio, al quale però non dovranno esser tolte l' uue pendenti di quest' anno da qualche campo d' essi sei, che s' attroua vignato, quali tutti dovranno de cetero intendersi assegnati ad essi calogeri e farsene in cattsatico il necessario traslato, acciò possa anco da stessi essigersi il canone limitato in recognizione del dominio diretto.

Attrouandosi primo in quella prossimità un luoco comunale detto Repagl atto per pastura d' animali, de quali non hanno condotta qualche porzione essi calogeri, però lo stesso à medesimi assegniamo prouiz^{ca}, perchè per tal effetto se ne seruano e facino anco coltiuare quella parte ch' è aratoria, di cui pure s' intenderanno obbligati pagar l' ordinario canone alla camera esclusi dalla grande assegnazione campi due tenuti de Mitar Chuch e campi un e mezzo di Lazo Zorouich ambi da Crusseuizze di quali ne sono al' posto.

Le presenti rilasciamo a' medesimi calogeri in atto puro prouisionale e fino ad altra pubblica deliberazione salue sempre qualsista altra ragione del Serenissimo Dominio commettendone il registro non solo in questa lag^{ta}, ma nella camera fiscale a lume de Ministri Comunali. In quorum fidem.

Castelnuovo, il 9. settembre 1693.

(Originale u архиви ман. Савине. Српски пријевод тог писма дао је Младен Црногорчевић у „Шематизму православно епархије бококоторске за год. 1900“. Дубровник 1900., стр. 37.–39.).

IV

12. октобра 1695.

Млстачке власти дају пребјеглим калуђерима требињским напуштена мјеста, да се у њима поново настану, с уговором за извјестан порез.

Noi Daniel Dolfin p^{te} kr per la Ser^{ma} Rep^{ca} di Ven^a, Prov. Gnāle in Dalm^a et Alb^a.

Essendosi col favore del Sig^r Iddio doppo la caduta di Citluc dilata- to il confine e portandosi diversi popoli ad habitare la Prov^a di Trebigne e di qua e di la dall' aqua, per il che risolviamo col beneplacito pub^{co} restituirsì nel luoco stesso li 30 calogeri, sacerdoti e laici, che vennero alla divastazione l' anno 1693. supplicando per chè si concedesse loca- tione a medesimi de' terreni e vigne ch' essi godeano in quella pertinen- za e che servivano per alimento d' essi religiosi e loro serventi. Però con- correndo tutti i buoni riguardi di rimetter essi religiosi sul luoco loro e render consolati anco i sudditi del rito loro che li desiderano, coll' auto-

rità imparita dell' Ec^{mo} Senato à questa carica concediamo ad essi calogeri in tit^o di semplice donazione li pezzi di terra che furono di loro pri- vata ragione sotto il Turco, senza però estendersi ad alcun altro loco ne posto sia dagli' Ottomani, nè da loro sudditi. Con obligo di corrisponder annualmente à S. Scr^{ta} T. 3:10 per art. campo niseato e T. 2:10 per l' ar^l in questa camera fiscale. Permettendo à medesimi l' uso della loro chiesa, monastero e horti ch' havessero e relasciando le presenti salve qualsi sia altre ragioni del serenissimo dominio. E in quorum fidem.

Castelnuovo, li 12. ottobre 1695.

Aloise Marchetini.

(Оригинал с печатом у архиви ман. Савине. Српски прије- вод ове повеле дао је М. Црногорчевић: „Шематизам правосла- вне епархије бококоторске за 1900“. Дубровник 1900., стр. 39.).

V

12. маја 1696.

Млечани се заузимају за калуђере манастирске, који су много учинили за републику.

Ser^{mo} Priņpe.

La nobil provincia di Trebigne che vanta Vescovato e che fà memo- rabile nei passati secoli si è finalmente à gloria delle armi di V. S. ridot- ta in potere di questo Augusto Dominio. Gli ec̄c̄mi generali di Dalmazia hanno longamente conspirato all' acquisto et Dio Sig^{re} hà permesso all' ec̄c̄mo Pr K^r General Dolfin doppo l' acquisto di Citluc di soggettarla al suo Cristianissimo Dominio auendo non poco operato in simil propitio esito il Monsig^r Nectario Vescovo di Ercegovina et li d. d. del monastero della Beata Vergine Assunta, situato di là dell' acque di Trebigne, eccit- tati da più lettere di esso ec̄c̄mo generale. Con li loro uffizii andavano insinuando à quei popoli del loro rito greco riccoverarsi alla Reggia e Pia Divozione di Vostra Sublimità, con quali ancor essi abbandonando li commodi, che in quel ricco monastero godevano si umiliarono al sud^o ec̄c̄mo comandante avendo sofferto con somma amarezza vedere il loro monastero rovinato e dissipato da barbari con tutte le loro sostanze e beni. Riducendosi pure essi à Castel Novo è provisti nell' interino da sua ec̄c̄ Generale d' alcuni pesi di biscotto, nel qual soggiorno non hanno preterito instruire sempre li nuovi sudditi del loro rito alla venerabile

osservanza e leal vassallaggio ad un Dio e religioso Prñpe, com' è la S. V. Ampliatosi però con la caduta di Citluc il publico confine espulsi li Turchi di quà et di là dalle acque di Trebigne e passate le armi dell' C. C. V. V. fino à monti che segregano quel distretto da Gliobellia si è popolata di nouvo quella provincia e resta sotto li auspizii del venero glorioso nome assicurato il possesso. Et li D. D. di detto monastero della santissima Assunta della dietà dello stesso ec̄c̄mo General rimandati alle antiche loro sedi facendo li rihavere li beni patrimoniali, che il monastero med^{mo} sotto l' Ottomano godeva al quale quantunque non si contribuiva alcuna gravezza essendo esenti di quelle sua ecc^a ad ogni modo non servendo li l' autorità come disse conceder dette immunità con terminazione 12. 8bre 1695. Hà obbligati detti D. D. de suoi beni pagare lire 3:10 per campo e vigna come in quella che si umilia à piedi della S. V. per il placeat et approvazione implorando genuflessi dalla publica munificenza col praticato sotto l' infedeli l' esenzione di dette gravezze almeno durante bello. Convenendo ristaurare detto tempio e beni resi inculti e devastati e ne correnti motti essendo necessitari stare vigilantissimi al divertimento delle aggressioni de confini. Grazia che li obligarà à mantenere sempre più in fede detti popoli et porger incessanti preghiere all' Altissimo per la prosperità delle armi publiche et augmentare alli stati di questa cristianissima reppublica, come certamente si impegnano.

1696. 12. Maggio.

Che sia rimessa à savi dell' una e l' altra mano. Consigⁿⁱ.

Bolo Bernardo,	Piero Emo,
Anzolo Morosini,	Zvanne Corner.
Z. Bassa Foscarini,	Allessandro Bon.

(Препис у архиву манастира Савине.)

VI

4. августѣа 1696.

Млетачке власти дају требињским калуђорима земље и винограде, њихово раније власништво.

Silvester Valerio Dei Gratia Dux Venetiarum etc.

Nobili et sap. viro Danieli Delphino, equ., Prou^o Nostro Generali in Dalmatia et Albania fideli, dilecto et dilectionis affectum. Con l' acquisto importante della piazza di Citluch effetosì pun. pub^o dominio anco nelle provincie de Trebigne, et avuta grande ristesso nelle pontuali vostre di primo luglio caduto efferì restituiti molte popolazione dalle antiche loro

abitazioni e nel luoco stesso e loro monasterio ridotti li trenta calogeri, sacerdoti e laici, che già si diedero alla devotione della Signoria Nostra l' anno 1693. Mentre però con l' oggetto prudente di moversi costanti nella rassegnatione verso il pub^o nome se propriamente diretta la virtu vostra con la facolta compartita dal Sen(a)to di conceder a medesimi calogeri con vostra terminatione di 12. ottobre 1695. in titolo... (истрло ce) atione di terreni e di vignati, che possedevano in quelle pertinenze sotto il Turco, e ch' erano loro patrimoniali, con obligo dell' ordinario canone. Come venimo in deliberatione col Senato di approvare la locatione stessa e l' assegnamento che se l' e fatto de modemi campi, così concorderemo volontieri ad' essentare essi religiosi, tanto benemeriti nell' acquisto di quella provincia durante la presente guerra. Dalla contributione de canone, onde con questo atto della publica munificenza infervorino le preci loro à dio signore per le maggiori prosperita della republica nostra. E dove occorresse delle presente na farete seguire il registri neccessarii.

Datae in Nostro Ducali Palatio die quarta Augusti, indictione quarta, MDCLXXXVI.

Agostin Radaldini Seg^o.

La presente fù intercessa da Monsignor Illmo Arcivescovo Nectarie superiore delli trenta calogeri infrascritti di Trebigne e Arcigovena.

(Копија у архиву српске општине у Требињу.)

Савремен пријевод овог писма налази се у архиви ман. Савине и гласи:

Силвѣстро Валериѡ по ма^{ти} бж^{је}ей дѣждѣ млетачк^ой и прочаа.

Племенитоме и мудроме чловеку Даниѣлу Делфину витезу, провидѣру нашему, генералу в Далмацију и Илбанију; вѣрно и любезно и любезно вѣрностѣ: С довиѣтемъ корнетнѣмъ ѡ пице Читлачка прѣжило се гдско владанѣ ѣ державе ѡ Требинѣ, долазимо ѣ познаниу с нашомъ ма^{ти} по твоѣма перваго излѣа прошастога, да се повратио многиѣ пакѣ на нѣхова старѣ темѣла и на исто мѣсто ѣ нѣховѣ монастрѣ прикѣпили се се тридесѣтъ калуѣра,

цѣнникъ и нѣхъ слѣгахъ, кой се се предади ѿмнѣно гдѣств
нашемъ годища 1693. Тако за ѿзрокъ разабранїи за ѿдержат и хъ
вѣрнїехъ ѿ нѣхъ поклонствѣ прѣма гдѣскога имена, тако се
управъ упятила твоа мѣдрость с иакости, коѣ ти се заповѣкала
ѿ сената, те си подарїѿ истїемъ кааѿкерима ѣ твоїемъ ѿлачен-
ѣмъ 12. ѿктомбра 1695. на титѣ ѿ самого ѿдержана земаѣ и
винограде, шѣ се ѿживѣли ѿ ѿне стране подъ Тѣрчиномъ, цю е
вїло ѿтечѣство, по дѣжности по нарѣдномъ канонѣ. Тако дол-
зимо ѣ ѿлаченїю сената потвѣрдити наемъ истїемъ и нарѣченѣ
исто, што се нима ѿчинило ѿ земалахъ, тако мїи прїстаемо до-
бровѣлно ѿпростити истїема цѣнницима толико доброзаслужи-
теля ѿ добїѣхъ ѿдѣ ѿне державе, докленѣ е дѣрала садашна ра-
тѣ. ѿставленѣ канонѣ дакле за ѿво дѣло ѿ гдѣске мласти за згри-
ати се с нѣхъ ѿемъ матѣлами гдѣ Богъ за вѣѣхъ среѣхъ владана на-
шега. И кѣ ви требовало ѿ ове наредїѣшъ прїписанїе.

Дата иѣзъ нашега дѣждевскога палата августа 4. 1696.

Ивгѣстинъ Радалдини секретаръ.

Иѣзваѣена ѿ канцеларїе сакрѣте с допѣщенѣмъ ѿ прѣведре
госпѣде.

Шѣвацнано Контарїни подаръ дѣкалскїи.

VII

8. јануара 1702.

Војвода и господар угровлашки Ј. Константин Басараба даје требињском манастиру сваке трѣће године 45 талира, а калуѣерима, који дођу по милостињу 13, по примјеру Јана Мат. Басарабе.

Иза увода, који је исти као у Матејевој повели (бр. II), до-
лази овај наставак.

Тогѣ ради на сїе мое желанїе сїце кой давшеи ми са виѣѣ
ѣкѣ прїде прѣвѣщенїи... (истрло се) ..тель и митрополитъ Нек-
тарїе... к намъ приносѣ и хрїсовзѣ дѣда моѣгѣ ѿ бѣѣ почи-
вшагѣ ѿ Мадїа Басараба Воѣводи сотворшагѣ мѣѣ и пожало-
ванїе ѣтомѣ и бѣжтѣвномѣ манастирю именовемъ Тревиню ѿ сер-
ѣскиа земаи, идеже ѣсть храмъ оѣспѣнїе прѣстыа вѣца ншеа вѣца
и прїснѣ двѣ Мадїа, иже хрїсовзѣ. Тогда во днѣ ѣго вѣствѣ
прїхождахъ бѣговѣрнїи и ... прїимахъ мѣтиню на ѣсе лѣѣто. Бы-
вшемъ же ѣвомѣ ѣтомѣ манастирю на мѣстѣ ѿдалѣномѣ и не
могѣщѣ инокѣмъ растѣанїа ради мѣста прїити ѿ тогѣ врѣмене
искати тоа... чиненыа мѣтына оѣ ини вывѣшї гдѣрей прѣжде на.
Оѣвнѣѣшъ же и ѣзъ бѣжїимъ сѣизволенїемъ наслѣствїющїи емѣ
вышѣречѣномѣ гдѣрю прѣдѣдѣ моѣмъ сїе бѣговѣное дѣло и хрїсо-
взѣ егѣ гдѣства ѿ мѣтини ѿ тогѣжде прѣвѣщенїагѣ вышѣрече-
нѣгѣ митрополита намъ прѣстѣвленїи ревнѣа по гдѣ бѣѣ и по
тои вышѣречѣнои ѣтой ѿвѣтели и не хотѣщѣ ѿставити томѣ
бѣговѣномѣ дѣлѣ егѣ гдѣтва моѣгѣ вышѣречѣннѣгѣ прѣдѣда ѿ
бѣѣ оѣпокоеннѣгѣ презнѣаемъ быти, сѣизволенїѣмъ изъ свѣтлѣгѣ срѣ-
ца и ѿвнѣви и ѣзъ ѣвыи ветхїи хрїсовзѣ егѣ гдѣтва и вѣчнїи да прї-
идѣ бѣгоговѣннїи иноци ѿ ѣвагѣ манастиря ко исполнѣнїи
трѣтїагѣ лѣѣта по мѣтынїю, да прїидѣ и ѿ на по можности нашеи
мѣтыни ѿваче по пѣнеземъ ѣ, еже чинї талерѣмѣ. Да вѣдѣ тоѣ
на оѣтвѣрженїе ѣтомѣ манастирю и бѣгоговѣннїи инокѣмъ на пїцѣ,
моѣмъ же гдѣствѣ и оѣпокоеннїи родителемъ моїи на вѣчнїю
памѣть. Оѣстави дати и вратїемъ прїходѣщїи мѣтына ради
на и потрѣвѣ и иждивѣнїе по пѣнеземъ ѣѣ, еже чинї талерѣмѣ п. И
оѣстави и оѣтвѣрди гдѣтво мое, да вѣдет сїа вчинѣна мѣтына

непобѣдима и непоколебима и презираема доидеже мене гдѣ бгъ
подержи во жити семъ. И по преставленіи нашемъ въ міра сегъ,
егже гдѣ бгъ избере и оудостой выти гдемъ и владателемъ сей
земли оугрохійской (!) моли́тельными гласомъ оусерднѣмъ овамъ же-
лаемъ да воспріиметъ сіе нше бгъогодно дѣло явленое к сей стои
шентели благоволи́тели срдцемъ и мативни́мъ на ово зрѣніемъ
оцесь, и да не презритъ сегъ и да благоволи́ не оставити да прійде
сіе вышенписаное и сочиненое и оутвержденое подлѣни мативни
ко ѡскздѣнію и оумаленію или какы ѡвразомъ во всеконечное ли-
шенію или завненію. Но по оуставленію из моегъ благоволи́телигъ
срца и сочиненію ссмы оглавленіа или множае да оумилосерд-
ствитса щедро подателнью свою овы благоговѣни́и инокъ прости-
рати десницъ. Бгъ же во трци славыми мативнью подающаго въ
смерти избавляющій и животъ вѣчный сице комы ѡвѣщавый не
остави егъ рвыи ѡскздѣти въ все бгъгъ оходщы съ высоты съ
миръны превываніемъ во своемъ гдѣствованіи и во вѣщѣ вѣдѣще
ко жизни непрестающей во мѣсто зѣмны щедроданій воздасть
ѣмъ и(з) овилъ и мзда потраснью и преисполненъ и дшъ егъ на-
сыти видѣніемъ своего лица съ всеми мативными въ повечерномъ
дні вѣчнагъ своего црствіа. И оутверди́ сій всечѣстныи и бгъ-
ононы хрусовъ е пописами все блгоронихъ и вѣрнихъ воаринѡв
могъ гдѣства, иже пописуютса по именемъ: гдинъ Корнѣ вел.
вѣи. и Стрѡе вел. двѡрникъ и Дѣнкъ вел. логофѣ, Михайл Кан-
такъзено вел. спатарю, Шерван вел. вистѣлр и Вѣргоу вел. ключарь
и Дмитрашкъ вел. постѣлникъ и Шерван Кантакъзино вел. пѣ-
харни и Радъа вел. стѡлнй Бъ... вел. комъ и Тома Кантакъзино

вел. савѣрю и Костанди вел. питарю и строителъ Стефанъ Кан-
такъзино вторыи логофѣ.

И написася сей хрусовъ во гдѣрствующемъ градѣ Бъкъ-
реци въ четыри на десатый годъ моего гдѣствованіа въ Исара.

Іанваріа днѣ и во лѣто въ созданіа міръ 731.

Печат: Ив. Костанд. Басаравъ воевода бжю властью
гсп.... оугровлахиск...

(Оригинал у архива ман. Савине. Извод дао С. Новаковић;
Starine, XVI., стр. 100.—101.).

VIII

21. сѣнтембра 1717.

Млетачке власти дају калуђерима из Савине напуштене
турске земље, са условом да од њиховихъ прихода дају десетину
држави.

Мы явиже Мъчениго Трѣтїи за преведръ республикъ вене-
ціанскъ проведиторъ генералъ въ врѣжїа въ Далмаціи и во Ява-
ни и прочаа.

На име преведре госпуде венеціанске и с властїю коа е дана
овои карики в дъкалма превзвишенога сената давамо прови-
зионално и е титѡломъ просте донациони гднъ ѡцъ ирѣменъ гре-
ческаго закона Стефанъ Любивратикъ, кои везпрестайно все св-
више заслужива съ своимъ прилѣжаніемъ и вниманіемъ плодо-
носнимъ в многе должности госпцке службе канапахъ землѣ
ѡколо двадесетъ, днѡ кои е за шранѣ, а други днѡ за винограде
в Поповъ, в селъ Драчево съ мѣравомъ, коа е земля прїе вила
Търчина Рустемъ вѣга Охналаганка, а в селъ Звалине другїехъ ка-
напа двадесетъ, исто днѡ шть шранѡ, а днѡ в виноградима с
къкомъ, коа е вила Търчина Мъстафе Азика, имаюти пользо-

вати се с овома њи веци дома њи бити учасници сви остали чести-
ые монахи саввинскіе. Бити же дужни чинити њих ѡратъ њи копа-
тъ њи давати сваке године з познанѣ високога правога господст-
ва превадрога принципа истинитъ њи праведнъ децима ѡ свакога
плода, кои би се родѣо на ѡнои земли њи то безъ вреда и съ наваљу-
деніемъ свакога дрзгога госпоцкога разлога њи ли кога дрзгога,
кому би была дана ѡна земля прѣе. В' вѣрз чегѡ.

У Которъ на 21. Септемвриа 1717.

(Пријевод из тог времена у архиви ман. Савине.)

IX

26. мартѡа 1723.

Игуман манастира Пиве Аксентије узима поклад владике Герасима Рупића за њихов манастир од владике Стевана Љуби-
братића и Леонтија, архимандрита требињског манастира. Први
дио поклада узео је од њих раније.

Мца мрта вѣ бѣ на рѣфѣтѣ з Ново^м, з мѡнатира Сави^н.

Нека се зна по ѡвома пима аанти полиц, кое да бѣде веро-
вано вазда и на вакома метъ прѣдъ дховни њи цветѡвни (!) чино^м
како ја ѡтаць Иѡзѡвѣ Гаврилови порекло^м Мларгити, нинѣ игѡма
ѡ мѡнатира Пиве, прими ѡ рѣкѣ гѡа вѣ ке Стева Любѡврати њи ѡ
ѡца Левѡтна, архимандрита ѡ мѡнатира требињскога, прими з
мѡе рѣке цекина аанти вѣгара р, вели стотинъ. А прѣво прошаши
години^м примѡ ѡ исти вишеречени ѡтаць ѡ мѡнатира Савине ја
исти игѡма са моимъ братѡмъ ѡ мѡнатира Пиве примѡ цекина т
ѡ, вели триста и педесет. А ѡво е све прѣво њи садашне ѡ поконно-
га прѣтавалшаго се вѣ ке Герасима Рѣпића, цѡ е ѡтавиш на своен
самрѣти за свою дшѣ з нашѣ мѡнатира пивки. За то ја исти игѡ-
ма Иѡзѡвѣ ѡ вишеречена Пиве мѡнатира чини ѡво пимо своимъ

рѣко^м зверениа рѣн и положи свои печѣ и попиа своєю рѣкою за бо-
лше вероване и ѡвѣраю се полати ѡ мѡнатира наше пимо съ печѣ-
тѡма мѡнатирскиѣ : како смо примѡли ми сва братниа њи ѡци на-
шего мѡнатира примѡсмо цекина ѡ вишеречени ѡтаць са Савине
цекни бѣ ѡ, вели четири стотине и педесет. А игѡма Иѡзѡвѣ авер-
лава горне писмо свѡѡ исто рѣкомъ.

Печат: Аксентиѣ ѡеромѡнахъ Пиваць.

(У архиви манастира Савине.)

X

22. мартѡа 1829.

Одломак из писма савинског игумана Макарија Грушића, у
ком моли викаријалну курију, да изради слободан сход савин-
ским и душким калуђерима јер су оба брѣства од старине иста по
тврдошком манастиру.

Оиѣ ѡ православне курѣ вукариалне.

Мѡнастѡиръ Дѡжи у Требинѣ, в ѡредѣлѣ ѡдурѣци, естѣ на-
селѡвѣ оиѣ овоѡа мѡнастѡира саввинскоѡа, када е сѡари мо-
настѡиръ Твердошѣ разоренъ оиѣ Турѡка. Будѡши била изашла
воиска ѡринѡиѡва у Требинѣ ѡ у исти мѡнастѡиръ Твердошѣ,
да осѡе ѡнаи ѡребински кадилѡкѣ ѡ ѡако мѡжесѡиво Турѡка
навали и одолѣше ѡринѡиѡвои воиски ѡ воиски ѡринѡиѡва
сѡаде бѣжайѡи. Владика, кои се ѡада нахоѡаше у мѡнастѡиръ су
ѡридесейѣ калуђера зѡвори Баѡовѣру генералу млейѡчкомѣ:
Чѡо ѡемо сада ми? Оиѣ зѡвѡри: Аиѡе са мѡмѣ. И ѡако доѡе
владика сѡ ѡридесейѣ калуђера у Нови и гаде мѣ ѡринѡиѣ ово
мѣсѡо ѡ ѡако ѡчеше оваи мѡнастѡиръ зѡраѡиѡи.

Виѡеѡи се вѡка, да не мѡѡу ѡвѡенѣ живѡейѡи ѡолико ниѣ
разѡели браѡисѡиво ѡола ниѣ съ вѡкомѣ ѡсѡаде ѡвѡенѣ, а ѡоло-
вина вѡзвѡрати се у Трѡбинѣ, зѡѣ имѣ е била како една кѡйѡла ѡ
ѡу нанѡво заѡеше зѡраѡиѡи мѡнастѡиръ, зѡве се Дѡжи. Како чѡо
изѡвѡраю наше ѡровѡеѡе ми смо и данасѣ едно браѡисѡиво. Дана-

сѣ у овому монастирѣ Дужи има десетѣакъ священника. Оваи наши саввински монастирѣ вазда е ѿмаѿ ѿребинские священника; ѿкоини архимандритѣ Данилѣ Раиовиѣ, кои е градио ову нову церкву, онѣ е Требиняцѣ био. Све су оденѣ калуѣери из Турске били.

Сага изѣ Дужи монастира дошла би два священника у оваи свои монастирѣ саввински, али бое се оѿѣ владаня ѿурецкоѣа и не смю, да имѣ не буде разоренѣ ниховѣ монастирѣ ѿ да не би сѣрадали. Моли се ѿречесѣнѣшма кѣрѣа еѣскойска, ако е сага врѣеме, ако ли не, а оно со врѣеномѣ, да би ѿречесѣвила ко ѿреувшѣеномѣ довернѣ за наши монастирѣ: ми се можемо ѿослѣжити изѣ монастирѣ Дужу сѣ доушѣенѣмѣ нашеѣа кѣѣѣѣанѣѣа ѿколишноѣа и нашии Хрѣѣиана, ѿздамо се, да бисмо ми одержали у зайовиедника оѿѣ Требиня Асанѣ беѣа за два священника.

Саввина 22. марча 1829.

(Архив конзисторије когорске, бр. 89. од 1829.)

XI

Печат манастира чува се данас у архиви српске црквене општине у Требињу. Пречник му је 63 цм, а натпис му гласи: сѣ печат монастира тревинскога храма оуспение светла богородици. У печату је израђена сцена успенија.

Обновљење манастира Тврдоша

Недалеко од Требиња, у селу Тврдошу, где је пекада био чувени манастир св. Успенија Пресвете Богородице, центар и расадник писмености, у коме су били „тридесет калуѣера и толико ѣака књижевника“, на дан св. Василија Острошког Чудотворца 29. априла (12. маја) освећен је нови храм посвећен св. Успенију. Овај храм подигао је из својих средстава на старим темељима г. Никола Руњавац. Велики ктитор г. Руњавац родом је из ових крајева. Он је давно отишао у Америку и тамо својим честитим радом стекао леп иметак. Али и као богат није забо-

равио на своју сиромашну Херцеговину. Многа хумана дела учинила су чувеним име г. Руњеваца.

Манастир Тврдош порушен је последњи пут 1694. год. То је било онда када су Млечани одступали пред Турцима. Калуѣери са важнијим утварима разбегли су се у друге манастире. Већи део знаменитости овог манастира сачуван је у манастиру Савини код Херцег-Новог.

Звук звона новог храма одјекиваће сурим литицама херцеговачким и јасно говорити свакоме, да је у души Србиновој дубоко урезана св. православна вера.

Нека је слава великом обновиоцу манастира Тврдоша г. Николи Руњавацу.

„Весник Српске Цркве“, април 1928., ст. 338.

Манастир Лавостин

Вид Вулетић Вукасовић објавио је у Гласнику Зем. Музеја, III, 1891., 213 (= Wissenschaftliche Mittheilungen II, 1894., 192-3)¹ један стари печат неког манастира Лавостина код Дувна, који гласи: † Манастирь Лавостинъ храмъ ваведение престие бце. О том манастиру, коме иначе, у свим досад очуваним споменицима, нема никаква трага, у народу дувањског краја остало је нешто предања; бар се, по речима једног Вулетићевог извештача, знало за његово име у облику Хлабостин и Лавостин. Датирање печата у XIII век, на основу писма и „босанско-византијског стила“ печатних аркада, како то чини Вулетић, апсолутно је неосновапо.

Ми смо дуго трагали за ма каквим поменом овог манастира на којој другој страни, али потпуно узалуд. Мислили смо чак – што ни Вулетићу није измакло – да печат није у каквој вези с манастиром Љубостињом, али нас је од те комбинације одбијала чињеница, да је Љубостиња посвећена Успенију, а овај манастир Вавденију Богородичином. Једино, што смо досад могли наћи, то је ово. У *Описишаку* манастира Завале, из прве половине XVIII века, где се налазе имена манастирских прилагача, помињу се и приложници из Дувна. Међу њима, у низу неколико упадљивих влашких имена као Дракул, Радул, Клара, Маргарита, Секула и др., наводе се и неки монах Пајсеј и монахиња Анастасија. Из тог податка ми, међутим, још не би смели извући неки непосреднији доказ за постојање овог манастира тамо, пошто је у то време у нашим местима био чест обичај, да се и мушки и женске као приватна лица, и у својим домовима, посвете монашким обавезама.

¹ По свом обичају да исте ствари објављује више пута В. Вулетић је овај прилог саопштио и у „Vjestniku hrv. arheol. društva“, XIII, 1891, 19-20.

ПЕТРОВ МОНАСТИР КОД ТРЕБИЊА

Чувени стари Петров Манастир у Чичеву код Требиња описан је пре десетак година, у главном, добро и подробно од Стевана Делића (Гласник Зем. Музеја, XXIV, 1912., 275–282, XXV, 1913., 129–132). Хисториске вести о њему прикупио је К. Јиречек у свом делу *Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer*, Wien 1897., 33., који је поновио В. Марковић у књизи *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Карловци 1920., 35. Ми ћемо овде додати само неке напомене као резултате наших ископавања, која смо тамо вршили у јесен 1911. године.

Већ је Делић напоменуо, како су сељаци при зидању нове цркве 1906. године разбијали гробне стећке и плоче, чак и неке са записима, да би само што јевтиније дошли до грађевног материјала. Несумњиво је, да су том приликом страдали онајвећи комади; управо, дакле, они који би за нас били данас од најширег интереса. Од богате старе некрополе разношено је камење у читаву околину, а од њега је направљена и црква и софа око нове цркве. То се надгробно камење употребљава још и данас као поклопнице и бедрењаче за нове гробове. С тога није чудо, да је од свега старог материјала остао само 121 гроб с плочом и само један једини стећак. На свима тим очуваним гробовима нема ни једног јединог натписа.

Ми смо отварали читав низ гробова најпре у рушевинама Павлове цркве, која је одмах поред Петрове и у којој се једино и могло радити, и у црквеној порти. Сва Павлова црква имала је под патосом гробове. Сваки гроб био је засебно ограђен дебелим каменим плочама. Ширина им је била између 42–48 cm, а дужина од 1.92–2.04 m. Унутра су имали, као и данашњи, постранце бедрењаче, а изнад леша поклопнице. Дубина им није увек једнака, што долази деломично и отуд, колико је камења, плоча или земље однесено с њих; најчешћа је мера од 0.70–1.05 m. Један занимљив специјалитет ове некрополе чине гробови од више лица стављених једно изнад другог. Нашао сам таква три гроба. Први, у самој цркви Св. Павла, дуг 1.94 m., дубок 1.04 m и широк само 40 cm, имао је измешане кости и три сасвим добро очуване лубање. Између костура није било никаквих плоча или слоја земље, који би их раздвајао. Други, пред црквеним зидом код уласка, имао је дужину 2.08 m, дубину 88 cm и ширину 62 cm; са исто тако три лубање. Трећи гроб, у авлији црквеној, са стећком имао је исто тако три лубање; висина плоче постоља

била је 38 cm, дужина 2 m, ширина 95 cm; сам стећак био је 108 cm висок, 66 cm широк и 196 m дуг. Ширина гробница, која никад није досизала један метар, очевидно показује да лешеве нису полагани, врти могли бити полагани један поред другог. Могуће је с тога, да су стављани један на други или да су кости пренесене са неког другог места и ту сахрањене. У свима тим гробовима ја нисам нашао ништа осим костију, исто као и у оближњем манастиру Тврдошу. То долази деломично отуд, што су неки гробови били отворани и пре, али то је, у ствари, мали проценат. Од 23 гроба, која сам отворио, само је 6 било раније претресаних; остали су остали са потпуно нетакнутим поклопцима и целим костурима у добром реду. Гробове у самој цркви Петрова манастира нисам могао отворати, јер су они, на велику штету науке, били делом разбијени при зидању нове цркве, а делом су дошли пода њу. Ту су несумњиво имали бити најважнији. Овде су се једино и налазиле ствари, које помиње Делић а за које је и мени причао стари свештеник Марко Даниловић.

У Петровом манастиру код Требиња нашао је Ст. Делић једну узидану плочу, на којој је с муком прочитао речи: „Поле-та, Другањ, Дражета чине ракъ надъ материю в дъни славно кнеза Срамька“. Тај натпис Делић ставља у XII век и налази извесне аналогије у писму између њега и познатог Кулинова натписа. Ја тај камен нисам видео; њега је Делић нашао закречена у проскомидији после мог претраживања Петрова Манастира, и то у зиму 1912. или почетком 1913. године. Како је Делић иначе прилично добар читач старих натписа човек би донекле смео да се ослони на њ, али нам он сам каже, да су при стругању креча с натписа „при слабој свјетлости воштанице“ „почетна слова последног реда нешто изгребана“. А за нас је тај ред баш најважнији, јер доноси име тог „славног“ кнеза.

О кнезу Срамку у свима нашим изворима XII и XIII века нема никаква помена. Али има један други захумски поглавар, чије је име слично овоме а било познато и послужило чак и за један фалзификат. У познатим бенедиктинским фалзификатима за поседе на отоку Мљету, којима се хтело утврдити, да су босански и захумски владари чинили поклоне том реду, употребљена су, за већу веродостојност, многа наша позната лица из средине XII века: велики жупан Деса, бан Борић, жупан Грд и међу њима неки захумски поглавица Хранко. У једној даровној повељи, која носи његово име „Sigillum Chrance cum omnibus suis iuranis Chol-

mie“,¹ говори се, да је он поклонио локрумском манастиру цркву св. Панкратија са земљом у Бабином Пољу на отоку Мљету. Очевидно је, да су његово име и његов значај били познати фалзификаторима и околини и да су употребљени, да послуже као јак доказ за противнике. Повеља та, из опрезности, није датирана годином, него индикцијом VII, а та је, како је упозорио Смичиклас, у XII веку падала у више година: 1114, 29, 44, 59, 74 и 89. Наишавши у поменутом натпису на кнеза Срамка мени је одмах пало на ум, да то није овај Хранко. Како је задњи ред, по саопштењу Делићевом, при стругању оштећен, врло је лако, да је тако отпала прва половина х. Иначе разлика и у читању или евентуално у писању, па чак и изговарању између м и н не би била необична.

ИСКОПАВАЊА У ПЕТРОВУ МАНАСТИРУ КОД ТРЕБИЊА

У Петрову манастиру код Требиња, једном од најстаријих у целој Херцеговини, који се помиње у Дукљанској хроници, вршена су ископавања, приватна и научна, већ одавно. По казивању обавштених људи из Требиња, први је ту почео да копа аустриски генерал Бабић 1883. год., али о тим својим ископавањима није дао никаква извештаја. После је у том манастиру дуже радио требињски учитељ Стеван Делић и резултате свог рада објавио је у Гласнику Зем. Музеја XXIV, 1912. Једно време пре рата вршио сам ту и ја извесна ископавања и саопштио о том неколико напомена у Старинару II, 1925. Иза рата прекопавали су црквицу поред манастира и гробове у њој два-три наставника требињске гимназије, а међу њима и садашњи директор г. М. Курилић. Ми смо се овог лета вратили поново на тај посао, да га изведемо систематски и у већим линијама.

Копали смо на два места. Најпре смо пошли да утврдимо потпун тлорис старе Петрове цркве и њене везе са другом мањом црквом до ње, која се приписује Св. Павлу. Тај смо посао извели до краја и пошло нам је за руком да откопамо све зидове, главне и побочне, и да нађемо неколико одељења. Копали смо затим, у даљини од 600–800 m., зидине друге једне грађевине, која се у народу зове Мирилов или Мири манастир. И ту смо отко-

¹ Т. Smičiklas, *Diplomatički Zbornik*, II, Zagreb 1904, стр. 88. Од те повеље немам и снимак, из кога се види, да је писано Cholmic, а не Cholnie, како је унео Смичиклас.

пали све зидове и utvrdili da je to prostrana građevina, sa vrlo velikim dimenzijama. Po svoј prilici, pošto su tehnika zidaња и matеrial građe istovetni, ovo ће бити mаnаstirska zgrada Petrove crkve. Nema sumње, da je ovo stari benediktinski mаnаstir, u kom je nekad bilo sedište trebiњske еpiskoпије. Pri kopaњу nismo našli niјednog novog natpisa и, što je vsoma zanimљivo, niјednog орnаmеntа. Нашli smo, међутим, нешто novca, и то vrlo starog, римског и византиског, и од нашег само дубровачке комаде. Bило je и нешто предмета од оружја и накита, али u vrlo оскудној мери. Kopaјући те зидове ми smo nailаzili na mnogo starih гробова; а око crkve налазила se једна велика nekрополa са тешким stаrim плочама и steћцима, u којој smo, isto tako, radili. Резултате ових испитивања, са фотографским снимцима и цртежима, објавићемо u Споменику С. К. Академије, о чијем смо трошку и вршили то откопавање.

Манастир Кузмана и Дамјана

Год. 1913. објавили смо г. Љубомир Стојановић и ја одломак једног натписа из XIII века са поменом Немањина имена.¹ Натпис је нађен у Благају код Мостара у тамошњем католичком гробљу. Том приликом навео сам и народно предање, да је у близини Благаја постојао некад манастир популарних „бесребрених врача“, Кузмана и Дамјана. Сава Н. Семиз саопштио је већ раније, да је у Подграђу био манастир, чије развалине народ још и данас зове просто Врач,² а од кога данас нема видних трагова.

Недалеко одатле, код Драчевица, уздиже се једна осамљена округла хумка, са нешто прехисториских громила, која носи назив Криж.³ Карло Пач објавио је у Гласнику Зем. Музеја, XVI, 1904, 42-3, један врло укусан и занимљив фрагмент из једне црквене рушевине, који је нађен каквих 1000 метара код самог Стјепанова града у Благају, и покушај реконструкције тога фрагмента, чије аналогије имају неки наши црквени налази X-XII века.

Ј. Дедијер забележио је још једно предање. На путу између Мостара и Благаја, негде у половини, налази се по виноградима чувено село Гнојнице. „Прича се“, вели он, „да је био некад манастир Св. Архангела у Гнојницама, па су га Муслимани разорили и од његова камена начинили Шарића памију у Мостару. Мисли се да је од њега и један лијеп рељеф, узидан у чесми Врби“.⁴ Да је манастира давно нестало несумњиво је најбољи доказ у том, што му се изгубила ближа локализација, али да је постојао о том поред предања постоје и архитектонски црквени споменици.

¹ „Јужнословенски Филолог“, I, 109; „Гласник Зем. Музеја“, XXV, 342-3. Ср. *Zajise i naiisse*, IV, бр. 5986.

² „Зора“, III, 1898., 325.

³ В. Радимски, „Гласник Зем. Музеја“, II, 1891., с. о., 29-30.

⁴ *Нисеља VI (С. Еџн. Зборник, XII)*, 1909., 245.

Манастир Дужи

Манастир Дужи
код Требиња

У прослављеној Шуми требињској, на лијевој страни Требишњице, између Љубова и Талеже, дижу се Дужи, најмлађи манастир херцеговачки. О њему нема спомена прије XVIII. стољећа, и ако је, како изгледа, постојао и нешто раније. Основан је после пада славног Требињског Манастира, звана Тврдоша¹ од његових калуђера и са извјесним дијелом његова материјала. Ми смо већ раније споменули², да се један дио братства, који се није одлучио за прелазак под млетачку власт и који није хтио да напусти за увијек свој стари манастир склонио у Дужи, у његов метох и ту можда хтио да чека на згодне прилике, да обнови своје прво обитавалиште. По трагу старог манастира и Дужи су најзад постале посвећене Успенију Богородичином и у њему су почели да станују херцеговачки митрополити чувајући стару традицију и из политичких и личних разлога. Јер су Дужи биле недалско од дубровачке границе и блиске млетачком територију. А осим тога, изгледа, да је манастир само тако могао од турских власти добити дозволу, да прими све земље и приходе старог манастира.

У Дужима је до пада Тврдоша, прича Н. Дучић вјероватно по манастирској традицији, била мала проста пастирска црквица без свода. Била је, вели се, одређена за пастире манастирске (отуд и причање, да су Дужи били прије торине тврдошке)³, с којима су се налазила, ваљда ради надзора, и по неколика калуђера. Чак се наводи, да је за њих ту било шест ћелија поземљуша покривених сламом⁴. У те ћелије склонили су се, дакле, они калуђери, који су хтјели да остану у близини свог старог манастира и ту се, несумњиво, настанио и митрополит Нектарије, о ком смо раније говорили, како се трудио за обновљење разрушеног манастира и купио милостињу за њ⁵. Владика Саватије је остао у Топлој, код Херцег Новог, гдје је и умро. Надајући се обнови свог старог манастира он је она добра Мустафаге Ђатовића, која му је у једном комичном гесту граматом уступио год. 1711. Михајло Милорадовић, изасланик Петра Великог, после смрти своје и свог синовца дао завјештати манастиру „на рѣце требинској“⁶.

Н. Дучић спомиње у Дужима 1709. проигумана Симсона и 1721. игумана Висариона⁷, којима ја нијесам могао наћи трага. Међу тим, 1719., спомиње се архимандрит Георгије, који је предао патријарху Мојсију оставштину преминулог херцеговачког

¹ Катастрофа манастира Тврдоша била је, како се досад знало, 1694. године. На основу једног новог податка из дубровачког архива ми сад приближно можемо знати и вријеме тог догађаја. 17. августа 1694. јављају из кнежевине канцеларије Владиславу Буђићу, сенатору и посланику дубровачком у Једрете „che i Venetiani si siano impossessati di Trebigne tutto avendo passato l'acqua et espugnato si il monasterio come l'altre torri e retiratosi il bassa con la militia, che seco aveva uerso Gliubigne. (Lettere e commissioni di Levante 1694, № 65, fol. 18.). Значи, дакле, да се катастрофа манастира, у отицању његовом од Турака, који су га заузели међу 24. нов. 1692. и прије септембра 1693., догодила првих дана августа.

² „Гласник земалског музеја“, XXIII., 1911., стр. 514. ff.

³ *Насеља српских земља*, II., Београд 1903., стр. 1205.-6.

⁴ *Књижевни радови I.*, Београд 1891., стр. 32.

⁵ Ср. „Гласник зем. музеја“, XXIII., 1911., стр. 515. Осим тога донио је 1705. двије иконе „прекрасне живописи“ (И. Руварца: *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима*, Мостар 1901., стр. 25.). У Милеју за Јули у Дужима има овај запис: *Мѣта „сѣд свѣтѣмвриа въ днь сѣм кнѣга прѣвѣсѣннаго*

Ибраѣмѣ митрополѣта
 разанскаго и мѣромск-
 аго. аѣвѣ года иѣла въ
 бѣ д. в Дамскѣ ентѣ в
 сервскѣю землѣ в
 пречеснѣю обитѣ
 всѣннѣ прѣстѣлѣ пѣцѣ
 нарицаемѣ Тревинѣ,
 при сервскѣ митропол-
 ите Нектарѣи и прѣ
 иѣменѣ том обитѣи...

за дѣшевнѣю своѣ болат
 и по своѣ родителѣ въ
 вѣчноѣ поминавѣннѣ.
 Ибраѣмѣ, митрополи
 тинскѣи.

6 „Starine“, XVI., 1884., стр.
 105.

7 Сѣ. гл. 34.

8 То се потврђује и овим
 записом на цирацима:
 1777. in Venezia. Сѣи
 свѣдѣнѣи мѣра

Тревинѣ, храма покровѣ
 прѣстѣлѣ бѣи соврѣженѣи.

9 Сѣ. гл. стр. 2.-3.

10 Љ. Стојановић: Сѣи
 срѣпски записи и найѣннѣи
 II., Београд 1903., бр.
 2707., 2896.

митрополита Герасима и 1723. архимандрит Леонтије, исто „М
 монатира тревинскога“, који је исплатио са владиком Стефаном
 Љубибратићем један заклад истог владике Герасима. Значи, да-
 кле, да је тај митрополит, и ако му је дијецеза, како изгледа, би-
 ла у источној половини Херцеговине, провео задње дане у овом
 манастиру и ту и умро.

Занимљиво је, што Дучић наводи, да је стара црква дупка
 била посвећена најприје св. Пантелејмону, послѣје покрову Бо-
 городичину⁸ али да су традиција тврдошка и народна воља одлу-
 чили за Успеније Богородичино⁹. Али први спомени мана-
 стира од његових приложника гласе стално „тревинскѣи мѣгирѣ
 вѣспенѣи прѣстѣлѣ вѣцѣ“¹⁰ (1737., 1745.). Тако се он зове и у овом
 запису из 1749. год. на манастирској књизи Камен вјере, у пр-
 вом запису, гдје се спомиње народно име манастира: Сѣио дѣшепо-
 лѣзнѣю кнѣгѣ нарицаемѣю Каменъ вѣрѣи приложѣше хртѣ равѣи
 гнѣ влѣдѣи Миросавлеви ѣ гнѣ Миханѣлѣ Богичеви во стѣю ѣвнѣ-
 телѣ тревинскѣю Дѣжѣ зовомѣ, храмѣ вѣспенѣи прѣстѣлѣ вѣцѣ
 вѣчнѣи споменѣ себе ѣ родителѣи своѣи Миросавѣ ѣ Роѣи ѣ Бо-
 гичѣ ѣ Стѣни лѣта гдѣа 1749. гѣ иѣни 13 гѣ в' кралевѣи сво-
 бѣноѣ вѣроши Ново Сѣдѣ при Петроварадинѣ сѣцѣи. Тако се,
 најзад, као што ћемо одмах видјети, спомиње и у писмима њего-
 вих митрополита.

У манастиру Дужима била је столица херцеговачких митро-
 полита, и ако се иначе стално пише „въ Тревинѣ“ што је дало по-
 вода В. Врчевићу да устврди једну крупну неистину: „при Херце-
 гу Шћепану па све до времена кад је Херцеговина потпанула под
 цариградску патријаршију, Требиње је вазда било главно мјесто
 цијеле Херцеговине“¹¹. У једном писму писаном 1751. вели се:
 вѣ херцеговскоѣ митрополискоѣ резиденциѣ вѣ Тревинѣ (у гра-
 мати босанског митрополита Гаврила о завладичењу далматин-
 ског епископа Симеона Кончаревића,¹² а у писму митрополита
 херцеговачког Аксентија из исте године стоји само: оѣ монасти-
 рѣ Тревинѣ¹³. Да је то један исти манастир о том нема сумње, а

који је то казују ријечи из истогодишњег наименовања Аксен-
 тијева од патријарха Атанасија у ком се вели, да је Аксентије по-
 стрижник „во свѣтовѣспенскоѣ обитѣли Тревинѣ“¹⁴, дакле Дужи,
 јединог одржаног манастира у свој тој околини. Ту су и гробови
 помрлих митрополита, којих овдје није било много. Столица
 митрополитска остала је у Дужима све до 1777. год., кад је први
 фанариотски владика Антим пренио у Мостар, у главно мјесто
 Херцеговине и средиште управних власти. Прије њега била је,
 како вели Дучић, провизорно пренесена резиденција исто тамо
 од митрополита Аксентија Паликуће († 1760.)¹⁵

Дуго су се калуђери дупки морали задовољавати старом
 малом црквом а тек им је иза 1748., послѣје доласка Осман-па-
 ше, нешто либералнијег у вјерским стварима, успјело добити до-
 зволу, да сламнате кровове замијене плочом и да смију градити
 нове ћелије. Требињски Турци кроз читав XVIII. вијек заједно са
 властитим, сјећајући се бунтовног старог манастира, нијесу хтје-
 ли дозволити, да се манастир прошири и повећа. Том нерасполо-
 жењу био је и један узрок више у понашању самих калуђера. У
 херцеговачком покрету 1738. год., кад се Херцеговина сама ну-
 дила Аустрији, учествовали су, по старом наслѣдству и калуђе-
 ри овог манастира, од којих се нарочито спомиње јеромонах Ма-
 ксим, и онет се све радило и спрмало у Требињу.¹⁶ Истом у сре-
 дини XIX. стољећа, митом и заузимањем игумана Јевстатија Ду-
 чића, пошло је за руком манастирској управи, да добије ферман
 за зидање нове цркве и нових ћелија. 4. априла 1855. започета је
 градња новог храма под управом неимара Ђуре Шушића, а довр-
 шена је 4. новембра исте године¹⁷; помоћу многих добрих хриш-
 ћана, нарочито Невесињаца. Осим тога подигао се читав ред
 двокатних ћелија. Александра Гиљфердинга изненадила су у
 тим зградама мала ниска врата и прозори, те особине наших гра-
 ђевина из турског времена. Црква је сама, вели, била прилично
 добра, довољно висока, озидана од бијела камена. Освећени су
 јој, пошто је за олтар ударена проста дрвена преграда, сами голи
 зидови, јер за даљу градњу није било новаца. На олтарској пре-
 гради биле су само двије слике, које је радио неки живописац из
 Биограда. Зграда је била проста и без куполе, што је све, са ње-
 ном голином, остављало утисак сиромаштине¹⁸. Међу тим, та
 зграда би на скоро турским плијеном. У зиму, у очи св. Николе
 1857. ту је почео устанак Луке Вукаловића, а у фебруару наред-
 не године Турци су заузели и опљачкали манастир, пошто су ка-

¹⁴ Дучић, сѣ. гл., стр. 16.
 Ср. ово из писма 1849.:
 „Ан се Христѣи
 сѣстѣи в Тревинѣ
 монастирѣ Дѣжѣ.
 („Гласник зем. музеја“,
 XXIV., 1912., стр.
 435.-436.)

¹⁵ Ibid., стр. 19.; И.
 Руварац, сѣ. гл., стр. 30.,
 32.-33.

¹⁶ Лейбоис, књ. 184., стр.
 152, 159-161.

¹⁷ Натпис на црквеним
 вратима објавио Љ.
 Врчевић, сѣ. гл., стр. 25.

¹⁸ Босниѣ, Херцеговинѣ и
 Сѣиранѣ Срѣбиѣ, СПетер-
 бурѣ 1859., стр. 10.-12.

луђери пребјегли у Дубровник. Послије свршеног устанка руски конзул и велики пријатељ нашег народа, овај исти Гилфердинг изради од руске царице Марије Александровне 1500 рубаља помоћи за поправку манастира и од књегинје Татијане Васиљкове једно звоно, које је у оно доба значило више и проузроковало већу радост, него да им је поклоњено нешто много знатније¹⁹. Него одмах иза те буне, 1861., манастирски се калуђери као и они стари тврдошки што су се дизали, удруже поново с осталим херцеговачким усташима, а сам манастир допаде и опет у турске руке. Оправљен по интервенцији руског, аустријског и француског конзула, он је и при третем устанку, 1875., по трећи пут био освојен и опустошен од Турака. Кад се, најзад, последије окупације мислило, да се дефинитивно уреди, изгори он 6. септембра 1886. готово потпуно. На то земаљска влада даде 20.000 форинти помоћи, да се манастирске рушевине поправе и подигну.

Није, према томе, чудо, што се овдје од старијих ствари, од оних из ранијег манастира и од других душких сачувало врло мало. Нешто због ових честих побуна и пљачкања, кад се спасавамо само оно, што се дало у хитњи понијети, а нешто ипак и због тог, што су све скупочјеније ствари пренесене у Савину, гдје су на мљетачком земљишту биле много сигурније. Ја сам од старијег нашао само два еванђељја (једно сребром оковано), један ломеник и петохљебницу из 1650. године. Еутимијевог Житија св. Пстке, које је ту гледао Гилфердинг²⁰ нема више.

Већину својих ствари у XVIII. вијеку добио је манастир од разних приложника као поклон. У првом реду заслужује да се спомене наш земљак редовни помагач наших манастира, гроф Сава Владиславић,²¹ који је 1737. приложио неколико књига. Од њих су сачуване до данас: једно еванђеље и два минеја (за фебруар и март). Од књига има даље прилог духовника кир Аврамија (еванђеље); Мојсија Лукића, прота вуковарског 1767. (катавасија);²² јеромонаха хаџи Василија 1776. (требник); Димитрија Рајовића 1776. (Архијерејски чин). Ова задња књига и шест других купљене су, како вели један запис, у вријеме херцеговачке буне 1875. од Турака. То је учинио Станко Мијановић, који их је 7. септембра 1880. све опет поклатио манастиру.

И друго се добијало већином на тај начин, што смо узгред имали прилике већ да видимо и што ћемо још мало да допунимо. Симеон Куртовић, јеромонах манастирски, био је брат чувеног

тршћанског трговца Јована Куртовића. Од њега је он добијао обилате новчаче помоћи за манастир, које је паметно употребљавао: 1777. год. начинио је чатрњу за манастир, засадио је један виноград и начинио млиницу на Требишњици код села Биоча, која је давала лијеп приход.²³ По свој прилици, да су његов прилог и они свијећњаци манастирски рађени у Млецима 1777. Дамјан Паријез са сином Јовицом оковао је 1785. живот у цркви; изгледа, да је прилог и она ђезвица за „теплоту“, што је „прине-се“ јеромонах Петроније.²⁴

Н. Дучић у својој монографији о манастиру Дужима даје пун низ настојатеља његових. Иду овим редом:

Арсеније Вујовић (1744.–1750.), „докупио манастиру доста земље и обновио старе ћелије“.

Стефан Милутиновић (1750.–1760.).

Максим Паликућа (1760.–1782.).

Пајсије Јокановић (1782.–1785.).

Иларион Требињац (1785.–1791.)²⁵

Тодосије Ногулић (1791.–1812.) био прије тога као јеромонах седам година парох у Трсту и Дубровнику. Увсво у Дужима карловачко црквено појање. Био реван и угледан свештеник и као такав имао врло много неугодности с Турцима. Сазидо је у манастиру велику трпезарију на свод.

Партеније Перовић (1812.–1844.) „докупио је манастиру земаља, засадио винограде и сазидо три ћелије“. Тужен, да звони у једно мало и слабо звоно, био је осуђен манастир од Али-паше Ризванбеговића на глобу од 15.000 гроша.

Христифор Зотовић (1844.–1849.).

Јевстатије Дучић (1849.–1864.). О њему је било говора раније. За његова су времена турци два пут узимали манастир. Саградио цркву 1855. год.

Мелентије Перовић (1864.–1887.).

Иза њега дошао је Прокопије Јанковић, а последије тога Герасим Јовановић, сад архимандрит, који управља манастиром све до данас. У једној паузи замјењивао га је данашњи завалски настојатељ Никанор Дутина.

Осим са турским властима манастир је имао да се носи, последије укинућа српске патријаршије, и са фанариотским владика-

¹⁹ Дучић, *сб. гл.*, стр. 46. и д. О руској помоћи ср. „Гласник зем. музеја“, 1912., XXIV., стр. 440.–441.

²⁰ *Сб. гл.*, стр. 12.

²¹ Ср. о њему К. Либек: *Poselství republiky dubrovnické k srbštině Kateřině, II. V Praze 1893.*

²² Руварац, *сб. гл.*, стр. 30., спомиње Мојсија Лукића „жителя вароши Новог Сада“ родом Херцеговца, који је за манастир Пиву дао израдити „изображеније“ год. 1766.

Запис на катавасији маси: Сѣю книжицѣ въ дѣрѣ поснаѣю въ мѣстѣ Трѣвинѣ прѣзъ гдѣна протосингела Мелентѣа ѿ Всковарѣ мѣца ѡктов. 31. 1767.

Мосейи Авкичъ протоправитеръ всковарскій.

²³ Дучић, *сб. гл.*, стр. 35.

²⁴ Стојановић, *сб. гл.*, бр. 2949.

²⁵ Овога нема у листи Дучићевој. Ја га уврштавам према овом запису: † Ген животъ ѿвѣтѣи стоѡспѣнскихъ мон. Трѣвинѣ окова вѣгословенѣи Дѣманѣ Паризѣ и его синѣ Іовѣца і въ настоѣтелѣ Иларионѣ Трѣвинѣ на 1785. м. и.

ма, који су, како се зна, били незајажљиви у својим тражењима. Карактеристично је за ондашње прилике, да су се калуђери 1. септембра 1811., преко једне личности, обраћали турским властима за заштиту ради експлоатације од својих, православних митрополита²⁶. Поред тога, нова промјена тешко је падала нарочито калуђерима овога манастира. Како је он био насљедник тврдошки и митрополитска резиденција, то је некако ушло у обичај, да се из његових калуђера бирају митрополити херцеговачки, као што је био случај са Аксентијем II и Стеваном Радовијевићем-Милутиновићем. Доласком фанариота тај је обичај престао, што није прошло, како се види из другог прилога, без њихова протеста. Занимљиво је напоменути, да су прва два херцеговачка митрополита, који су замијенили фанариоте, Леоптије Радуловић (1888.–1889.) и Серафим Перовић (1889.–1903.), били исто пострижници душког манастира.

Калуђери његови били су активни и, како изгледа, прилично експанзивни. Два душка калуђера Јоаникије и Јосип обновили су 1775. манастир Озрен²⁷. Јеромонаси манастира Дужи вршили су често дужности пароха у Мостару, Сарајеву, Трсту и Дубровнику, с којим су, пошто ту раније није било православне цркве, имали тјепче везе. Познато је, да су многи православни Дубровчани сахрањени у манастирском гробљу²⁸, јер је управа републике врло дуго била вјерски строга и искључива. Потсетимо још, да је и у Савини до почетка двадесетих година XIX. стољећа било увијек требињских калуђера и да је и заслужни Данило Рајовић, под чијом је управом сазидана нова савинска црква 1777. год., био душки пострижник.

По повратку своје из биоградске богословије Нићифор Дучић и Серафим Перовић – то је била прва генерација наших калуђера, која се образовала ван манастира – основаше у Дужима, 1856. год., основну школу. Била је одређена за ђаке манастирске старога кова и за младеж из Требиња и околине. Навала ученика није била велика; 1857. год. било је у школи тек осам ђака²⁹. Али је, ипак, корист била бар у том, што је започет манастирски рад и у том правцу боље него прије. Школа та одржала се, наравно са оним паузама бунтовног времена, све до наших дана. Данас је уређена, као и све друге српске школе, по нарочитом наставном плану, а учитељи су јој свјетовна лица са прописаним квалификацијама.

Данашњи манастир, подигнут одмах иза пожара, има општи изглед маловарошких херцеговачких цркава. Сазидан у облику лађе, са пресличастим звоником, нема апсолутно никаквих нарочитих или бољих архитектонских особина. Материјал му је солидан и врло добро употребљен. У унутрашњости цркве упада у очи велика празнина и оскудица; зидови су голи и прости, а олтар је рађен без нарочите умјетности. У свему храму нема ничег, што би привукло већу пажњу или што би јаче могло заинтересовати. За разлику од светогорских и фрушкогорских манастира, чија се црква налази у средини зграда, опасана од њих; последице, за разлику и од старог требињског манастира, овдје је црква на двије стране, ако изузмемо зидну ограду потпуно отворена. У авлији само, на њеној десној страни налази се школа с учитељским станом и одијелено друге просторије за привреду. С pročелја манастира, али за неколико степеница изнад њега, стоји двоспратна, обичнија зграда, у којој су ћелије монашке, једна велика сала за примање и трпезарија.

Инвентар манастирски оскудан је исто тако. Као у другим херцеговачким манастирима тако и овдје не само да нема ничега у изобиљу, него често нема ни онога, што би било врло потребно. Библиотека има, осим двије-три десетине руских и новијих сарајевских црквених књига, само неколико кола Српске Књижевне Задруге, серију Знаменитих Срба XIX. вијека и свих других књига 69 комада у вриједности од 210 круна! Много боље не стоји ни са црквеним утварима.

То све долази отуд, што су приходи манастира врло мали и што никад не прелазе суму од 7000 круна на годину. То ће изгледати мало чудновато, кад се види овај број манастирских земаља и добара, који нам је с љубазношћу уступио намјесник јеромонах Леонтије Поповац, али треба увијек имати на уму, да су то већим дијелом земље с кметовским правом и да су њихови приходи увијек мањи, него код такозваних земаља ходалица. Манастир има на број 267 парцела; на њима су 44 кмста и 41 приорац; 28 су чисто власништво манастира. Од свих кметова манастир прима 6285 ока усјева, а од свих приорача 1210; то је свега 7495 ока, или по нашем рачуну 75 твара. То значи, да тај приход у новцу преставља (ако товар просјечно рачунамо по 20 круна) око 1500 круна. Од свега другог манастир једва има два пута толико прихода. Кад се узме у обзир, да од тог прихода треба да живи браство (сада тројица) с послугом и да се плаћа учитељ,

²⁶ „Гласник зем. музеја“ IX., 1897., стр. 225.

²⁷ Дучић, *сб. гл.*, стр. 85.

²⁸ *Населба српских земаља* II., стр. 1207.

²⁹ Гилфердинг, *сб. гл.*, стр. 22.; Дучић, *сб. гл.*, стр. 89.

онда отпада свака замјерка недовољности инвентара. У таквој оскудици не може се тражити ништа више.

У свом релативно кратком опстанку Дужи су достојно наставиле традицију старог требињског манастира и у нашој новијој историји оставиле себи частан и свијетао спомен. Хисторија Херцеговинс и његова краја живо је спојена с његовом; сваки покрет народни носио је собом и непомичне зидине оскудног манастира и давао им жив гест. Тако је овај дом, мимо све друге у читавој Херцеговини, постао више него кућа народна и него његов храм.

Кад се данас прође возом од Хума према Требињу виде се у извјесној даљини, кроз ријетку и закржљалу шуму, црвени кровови питомог манастира, чија скромна спољашњост мало одаје узбуркану прошлост његову. До недавног времена ту је била жељезничка станица с манастирским именом; у скорој прошлости замијенила је жељезничка управа, у живој оскудици паметних идеја, име Дужи са безначајним и једва познатим именом једног сеоцета. Као да се традиција мјеста даде брисати таким начином и као да манастир није поднио и тежних недаћа.

ПРИЛОЗИ

I

26. јануара 1719.

Патријарх Мојсије потврђује, да је примио од требињског архимандрита Георгија један дио оставштине владике Герасима и тражи остало.

Моѷсеи мѷтїю вжїюу вѷсе Срѷаїе ѿ Блгарѷ патрїар.

Смѷнїе наше пише како по блаженѷ прѷстаїени прѷѷсценна митрїмита захѷмиска Герасима, емѷже боѷ вѷчна памѷ, ѿго ѿмѷнїю изѷсташѷ вѷ рѷка чтїенїша архимандрита тревинскога гна Геѷгїа, ми же по старобрѷмено навнчаю, како е ѿмела наша стѷла вѷлїкаа црѷѷ патрїарѷа срѷскаа Пе по самрѷти архїерѷѷ, кої стѷ по срѷски прѷстолѷ ѷрѷтаю, ѿх ѿменїе ѷ патрїарѷїю срѷскаю да воѷе, како ѷо сѷ ѿ посвещенїи на ѷнѷ црѷѷ ѿ на нїю ѷ праволѷвнї Хртїа матїню есѷ при-малї. ѿ ѷо вѷшѷ на на самрѷти ѷтавїѷ вѷка Герасї рѷ злати ѿ то оѷ своѷ рѷке примїмо. ѿце к томѷ вѷлїцїи црѷѷ ѿскамо дѷ ѷ его стѷжанїа; ѿ па оѷсѷхѷ ѷ роѷ архимандрита кѷ Геѷгїа злати чїлѷ две стотїне ѿ пѷдѷсетѷ, ѿ то чїни сѷ вїет писанї три стотїне ѿ пѷдѷсеѷ цѷкїна, ѷо смо примїалї оѷ свою рѷку. ѷ стѷжанїа вѷкѷ Герасїма ѿце к томѷ ѿцѷмо; то ра-даемо ѷво нїмо ва рѷце чтїенїша архимандрита кѷ Геѷгїа, ѿко да мѷ воѷѷтѷ на васако мѷсто, свакоѷ за верованїе ѿ да немаю к томѷ ѷ его нїгѷ тражи. Сеже вїтѷ мѷца гїе кѷс оѷ Мѷхїню лѷта даѷдї.

Истом руком додато: И еце ѿ тога примимо ѿ роу чтне-
иша архимандрита ку Гевгѣа и саха вѣке Герасима и рать
срернъ и кртъ и вроенице и ѿмофо и петрахи

Оригинал у архиву манастира Савине.

II

11. јуна 1795.

Свештеници дубровачке бискупије, који су у требињској дијецези, пребацују Дубровчанима, да су их потпуно занемарили и да они од њих траже енергичнију акцију или ће се сами обратити на другу страну.

Illmi ed Ec̄c̄mi St. Sigⁿⁱ P̄ni S^c. Colmi.

La protezione che ha auuto l' onore di godere il clero ed il pouero popolo della misera Diocesi di Mercana e Trebigne spinge l' ambe le parti ad umiliare umiliss^e e feruenti suppliche alle Illme ed Ec̄c̄me SS^{se} loro accio si degnassero graziosam^e. farli auere il prelato nella propria Diocesi di farli per mezzo della gran porta ottomana auere il permesso per potere ristaurare le dirutte chiese, uedendo con sommo loro scorno e ropore, che i Scismatici edificano le chiese di pianta nella istessa n̄ra Diocesi e rimprouerandocisi dai medⁱ, che la loro prottez^e nulla ci serue giacche non procurano l' insturatura delle chiese, cosa assai, che da inocchio alle ambi religiosi. Così pure l' implorano ambe le parti, che in auuenire o sia decorato della vescouile dignità uno dell' loro nobiliss^o Collegio, oppure noi quali siamo figlii della patria sostenendo pondus diei et aestus, dichiarando ci altrimenti di non riceuere ueruno del altro ordine, essendo cosa ingiusta, che noi figlii domestici siamo posposti essendo illuminati nelle uerità dell' S. Vangelo nelle uniuersità della s^a dizione di sua santità ed auendo sostenuti tutti i gradi di onore nelle dette uniuersità. In caso poi, che le Eccelenze V^{re} non uorrebbono exaudire le n̄re giuste suppliche, tanto per la residenza del Ordinario nella propria Diocesi, quanto per la necess^a restaurazione delle nomate chiese ci protestiamo, che saremo costretti di implorare e cercare altroue, perche in fatti uediamò, che la loro protet^e. non consiste in altro, che nella nomina dell' vescouo, quale cade sempre in un soggetto ò loro contadino ò loro

seruit^e condonino alla espress^e, ma l' esperienza ci ha fatto prouare in efetto quanto abbiamo ardito di scriuere. Innoltre cappiamo che tutti i parrochi dello stato loro sono soccorsi per non auere il modo di uiuere conueniente allo stato loro e noi inuece di essere soccorsi uediamo, che ci si diminuisce non auendo soccorso dahe E. V. come da protettori n̄ri dai sacri lasciti, che sapiamo certam^e trouarsi sotto la loro graziosa moderaz^e e non potendo essere ammessi nella ueñeb^e. Congreg^e dei preti di Ragusa, ne auendo uerun sussidio dal opulento prelato n̄ro; e percio siamo costretti a porg re incessanti suppliche alle loro S. che si degnassero graziosam^e. di farci risedere il nro prelato nella sua Diocesi, quanto di farci partecipare di quei frutti, che nei luoghi pii cappiamo di essere lasciati in n̄ro p̄ro e trouarsi nelle loro mani come dissimo e che ci faccino godere il priuilegio dei parrochi, che godono nell' Eccelso Dominio loro, i quali doppo dieci anni del loro seruizio nelle rispettiue cure deuono essere ammessi nell' suddetto Venerab^e. C. Speriamo adunque nella innata bontà delle C. V., che non si graueranno di commisere le n̄re miserie, ma si degneranno, di consolarci quanto p̄ma con la loro benigna e graziosa risoluz^e. Finalm^e prontissimi ai loro rispettabilissⁱ cenni ci rassegnassimo D. D. F. F. et C. C. S. S. V. V.

Um̄i deuo^t. et oblig^t. seruidori capplani.

Dalla Diocesi di Trebigne li 11. Giug. 1795.

Matteo Bogoeuich, paroco di Groda,

Giuseppe Zuietcouich, M. Ap^{co} e Paroco di Trebigne.

Gregorio Maruscouich, par. di Rasno.

Gioⁿⁱ Christich, par. di Rauno.

Дубровачки држ. архив, F. CLXXV., Sec. XVIII.

Манастир Завала

Манастир Завала, црква
Ваведенија Богородице

Изнад једноликог Попова Поља, на хридинама невисоког, оголелог и нарочито стрмог Острога, на крају једног дугог кланца, који иде од морске обале од Сланог све до Попова, подигнут је мали скроман манастир, управо усечен и исечен од оштрих, сивих литица. Име Завала добио је од оног суморног пепељавог села, које је старије од њега, и то по свом склонитом, „завалитом“, природном положају на падини кланца и на стецишту једне старе комуникације.

Манастир је, вели народна традиција, подигнут у давно, тамно доба од цара Константина, који је ту био са царицом Јеленом на путу из Рима у Цариград (преко Стона и Сланог!) и лепо српски говорио: „ово је мјесто завалито!“ Традиција та, врло честа у хришћанским земљама Балканскога Полуострва, приписује цару зидање готово свих важнијих манастира херцеговачких: Завале, Тврдоша, Добрићева и Косијерева све према карактеристици терена, дана по народној етимологији тих мјеста².

Озбиљних вести о поставку овог манастира немамо данас. И ако Јиречек наводи, да се у дубровачким књигама до XIV столећа не налази спомена манастиру, него само селу Завали (Papa de Çaualla)³, ја ипак мислим, да манастир није из каснијег времена. И то држим нешто због начина његове градње, нешто због његова положаја у средишту једне старе и значајне православне области и најзад и највише по том, што му је у XVI веку дата дозвола, да може оправљати своју трошну цркву. Натпис на печату манастирском⁴, који има 1271. годину, није поуздан ни сигуран доказ за старину његову, јер је из каснијег времена и са сумњивим писањем године (W x соа) и јер се у ту годину ставља почетак и Требињског Манастира⁵ (асо; – није немогуће, да је мајстор завалског печата невештином преместио слово *a*). Да није тих великих подозривости сам податак не би био невероватан, тим пре, што има једна ствар у његову корист. У *Ојинијаку Завалском*⁶, у поменику архиепископа, нема у то време говора о каквом митрополиту Василију, као што је случај у требињском, него се тачно нижу архиепископи до Јанићија закључно. Јанићије је, као што се зна, живео баш у то време, а напустио је своје место после пораза краља Уроша⁷. А зна се, да су и краљ Урош и краљ Драгутин, за чијих је времена он живео, много радили на ширењу православља по нашим областима.

¹ Ј. Памучина у Гилфердингову зборнику, *Боснија, Херцеговина и Стара Србија*, С. Петербург, 1859., стр. 487. Н. Дучић: *Књижевни радови I*, Биоград 1891., стр. 6–7.; Х. Михајловић: *Манастир Завала*, Босанска Вила 1888., стр. 263; „Гласник Зем. Музеја“ 1890., стр. 134.

² Л. Никовић: *Српски сјоменици из југословенске околине*, Биоград 1910., стр. 50.

³ *Властелин хумска на највише у Величанима*, „Гласник Зем. Музеја“, 1892., стр. 285.

⁴ V. Vuletić: *Starobosanski pečati u Hercegovini*, „Vjesnik hrv. ark. društva“ 1886., стр. 36–37 с исправкама И. Чрнчића, *ib.*, стр. 114–115. Ср. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, 1893., стр. 366. К. Јиречек мисли, да би место 1271 имало бити 7271, што би одговарало години 1763 (т. ј. Зсоа). Претпоставка би могла бити тачна, *Archiv für slavische Philologie*, XXI (1899), стр. 619.

⁵ Ср. „Гласник Земал. Музеја“, 1911., стр. 507.

⁶ Издао од В. Вулетић – Вукасовића у „Гласнику Зем. Музеја“ 1889., 4., стр. 84–78.

⁷ Ђ. Даничић: *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866., стр. 289.

Најстарији докуменат о манастиру, несумњив и потпуно сигуран, имамо истом из 1514., од зилкадета 919 год. Неки Божо, син Радославов од Орахова Дола, потврђује, да је продао један виноград Серафијону, игуману манастирском. Кадија је на то одредио манастиру порез од 100 акчи годишње за тај виноград⁸. Даље су вести прилично честе и разноврсне и на основу њих се да створити доста прегледна слика о животу и активности манастира.

Ту се, пре свега, пишу књиге за манастирску потребу. 1566. писао је јерођакон Мардарије по наредби јеромонаха Григорија *Богородичник* али врло слабо и невешто. Он, који се у поговору чуди: како ме земља поносиће на себе, како ли блнце сикметъ на ме, како ли ме не ѡпалаетъ м'љниѡ, писао је, вели, ову књигу: *при храмоу вѡвѣдѣниѡ прѣстис влѣце наше бие ѡ прѣсно дви Мрие вѡ Завали вѡ покрилне Вѣлѣжа планине, ѡже би вѡ с'гра-нахъ македониискихъ*⁹. Као већина наших писара онога доба и он се тужи на злу владу цара Сулејмана. Год. 1560. преписан је *Минеј за месец фебруар*. Имају осим тога три друга оштећена рукописа из XVI века (*Панеѣирик*, *Минеј за јануар* и *Псалтир са синаксаром*). Ту се, даље, налазе и четири комада књига из српских штампарија XVI века: *Окѡиох* и *Службеник* Божидача Вуковића (1536. и 1554. год.); *Триод* Стефана Скадранина и *Еванѣлије* из Мркшине цркве; и, што је много важније, и ранији од тога доба, непотпуни *Цетињски Псалтир* Ђурђа Црнојевића. И ако књига нема поговора познају се ипак њезини лепа иницијали, чиста штампа и насловни грб¹⁰.

Рецепта месеца 995 год. (1587.) дат је ферман манастиру, да се оправи трошна црква његова, али да не сме бити никако већа од првашње¹¹. Потпуно онако, како је гласио царски ферман и за друге наше и католичке цркве издао 1553. године. (У прилогу.)

Из тих се вести може закључивати, да је манастир старији од XVI века. Ако се 1587. добио ферман за оправку трошне цркве онда значи, да је црква требала дуже времена док се оштетила, нарочито црква као завалска, која је половином у самој стени. После, куповина винограда у 1514. год. претпоставља, да је манастир морао постојати раније, да би могао имати уштеђених новаца или нужног кредита. *Завала је*, према томе, стари-

ја од XVI stoleћа; она је, у општс, *најстарији одржани ѡправо-славни манастир у Херцеговини*. Требињски Манастир (Тврдош) и Житомишљих потичу из XVI века, Добрићево из XVII, а Дужи из XVIII; сви су, дакле, каснији од Завале¹².

Крајем месеца јануара 1600. (средином Рецепта 1008. год.) купио је манастир за 3500 акчи највећи део својих посета у Ораховом Долу. Ту је још крајем јуна 1618. (почетком Рецепта 1027.) прикупио од неке Маргарите виноград Груду за округлих 1000 акчи. Тако је манастирско имање у Ораховом Долу, које и данас постоји, захватило велик комплекс на једном месту¹³.

За год. 1616. и 1621. бележи манастирски хроничар два чуда у његовој околини. Прве године дошла је у Попову вода велика мимо обично, те је однела многе куће, подушила нешто чељади и наваљала велико камње. То је било 3. новембра, за игумановања Серафимова. Друге године било је за Херцеговину чудо још веће. 30. јануара 1621. заледило се Попово тако, да су људи ишли по води као по суку и да су с оне стране из Величана дошли до готово под сам манастир¹⁴.

Године 1619. живописана је црква у доба заузимљивога и у том погледу нарочито заслужног патријарха Пајсија и за времена херцеговачког митрополита кир Симеона¹⁵. Живопис тај очуван је и до данас, у главном, добро и заслужује да му се обрати нарочита пажња. Живописац „изограф“ није нам познат. Његово име, записано изнад врата, отпало је и од свега записа, који се односи на њ, остало је само ово: писа и сѡврѡши ...] Та з днѡ. А на другом стубу налазе се опет само ове речи: +[ск]он чахъ сѡ бра-тиама, бѡ да ѡ проти.

Манастир развија и извесну активност у писању књига. Игуман Герасим, за ког се вели, да је имао „вѣл'ми оѡсрѣдѣ бѡ црковнихъ кнѡга (а ѡ ѡ дрягы црков'ни сасѣдѣ ѡ оѡкрашенѣмъ ѡже ѡ на потрѣбѡ в вантарѡ стои цркви) дао је 1602. преписати *минеје* за месеце март и новембар (овај други можда и нешто доцније). 1610. преписано је ту једно *Еванѣлије с ѡоукама* по наредби игумана Саве а 1630. *Минеј за мај*. Осим тога, ту има још доста рукописа из XVII stoleћа (*минеји* за јануар, фебруар, јули, септембар, октобар, децембар, *еванѣслије*, апостол, законик), од којих је несумњиво један део преписан у манастиру Проигу-

⁸ Мал. архив, док. бр. 31.

⁹ За то одређивање ср. Јв. Стојановић: *Стари српски записи и напѡиски*, бр. 621 и 655.

¹⁰ Ср. „Босанска Вила“ 1888., стр. 347, 364, 328 ff.

¹¹ Мал. архив., инвентарисано.

¹² 1593. спомиње се панагија проигумана Завалца Разарија, а крст Азарија Завалца у манастиру Савини нема године. Ср. Стојановић, бр. 855, 4678.

¹³ Архив манастира, бр. 13.

¹⁴ „Бос. Вила“, 1888., стр. 362.

¹⁵ Стојановић, *ст. г.*, бр. 1069.

ман Петроније преписао је за Завалу Теодосијево *Житије Св. Саве* са похвалама њему и Симеуну и *Хилендарски Титик*¹⁶.

Осим тога Завала има веза и са другим манастирима. Ту је у првом реду Света Гора, главни извор православне мудрости код нас и у то и у раније време. У њој је 1622. завалски постриженик поп Максим преписао за свој манастир један типик; одакле је 1627. јеромонах Јоаникије приложио Завали један пролог за прву половину године; ту је 1628. добрунски јеромонах Венијамин преписао другу полу пролога, а откупио је за 3000 аспри и послао је с првим заједно можда исти Јоаникије, у свој постриг, у манастир Завалу „близ града Доубров'ника“.

У Завали се, поред тога, налази рукописа и са других страна, који су ту дошли куповином или поклоном. Један посни триод покљонио јој је поп Теофил из Студенице; у једном знатно оштћеном еванђелију чита се с једног записа само име Ствденича[нина]. *Лесивоца* Јована Схоластика, без почетка и свршетка, припада бугарској рецензији и несумњиво је однекуд донесена. Из наших манастира има *мајски минеј* писан у Косијереву 1605. год. под тепким утисцима турских прогона; *Минеј за август* писан по свој прилици у Требињском Манастиру 1612. и један *Минеј за јуни*, који је купљен 1742. године од Дужи, наследника тог тада већ разрушеног манастира. Ту је и *Трговички Триод* из 1648. године. Гаврил даскал Завалац продао је опет 1684. неким Милошу (по свој прилици у Сарајеву) један псалтир¹⁷.

Манастир је имао и неприлика. По свој прилици односи се на завалске калуђере ова вест, што је забележио фра Шилобадовић под 3. мартом 1663.: „Пава Орљаш, само 12 јунака, доведе изнад Попова 6 калуђера и учинише сваки по двести гроша, али залуду“¹⁸. Ту се јасно види, и ако је белешка врло штура, да се радило о неком насиљу, сигурно не једином те врсте у мутно доба четовања за време Кандијског Рата. Мало доцније, 11. априла, јавља се, да „Габелани отеше брод хајдуком и у броду два калуђера озгора речена, и још доста робе свакојаке.“ 1675. год. тужили су се калуђери на спахије, који у великом броју, по четрдесет и педесет, долазе у манастир и ту се уз бесплатну храну бане и башкаре¹⁹. Заштита је у турских власти била мала, а она, коју су им могли дати ускоци и хајдуци, врло опасна. За једног хајдучког вођу из тог краја знамо по овом податку. Сердар Дамјан Кадиевић из Завале претио је Дубровчанима, да ће једном одељењу њихових турских штићеника направити великих неприли-

ка, осим „ако прође прео облака“, ако не даду „добра кибика“ њему и његовим „харамбашама“²⁰. Такви пријатељи и заштитници манастира, ако су то били по ондашњем обичају, били су врло опасни, и по себи самима и по том, што би ражљућени Турци постајали због њих кивни и на сам манастир.

У борбама Светог Савеза против Турака манастир је, по причању браства²¹, много страдао од Млечана. Ови су, као што је познато, у том рату продирали врло дубоко у Херцеговину, чак до Стоца и Невесиња, па су заузели и Полово с манастиром. Како Завала није била много удаљена од мора и млетачке границе природно је, да је раније заузета и дуже држана. У непосредној близини манастира, у Равном, била је 1695. јака борба између Турака и Млечана, од којих је пало 317 људи²². После Карловачког Мира (1699.) Завала је остала у турској власти. Али неколико година иза тога, 1714., букнуо је поново рат између Млечана и Турака и манастир је и овога пута имао неприлика. Христифор Михајловић казује, да је био „вас осим цркве срушен“ 1722., „кад су Млечићи сасвијем из Херцеговине у Далмацију протјерани“²³. Међутим, Млечићи су напустили Херцеговину после Пожаревачког Мира, 1718. године.

Добри хришћани гледали су да манастиру помогну на сваки начин. Влашки спахија из Стенице Ивоје са синовима Радулом и Секулом, неки Дапола и Василије уписао се још 1691., да ће дати манастиру на годину по уборак шенице или по сребрен грош. Године 1718., одмах после рата, прекривена је црква прилозима добрих људи; међу прилагачима, уз игумана Василија, налазимо Кнеза Милоша, војводу Јову Тадића, војводу Алексу Кадиевића, војводу Михајла Михојевића и многе друге чланове најугледнијих поповских породица и часнике у млетачкој војсци²⁴. Год. 1732. приложио је Никола Радонић манастиру једну петохлебницу сковану у Сарајеву²⁵.

Кад је за време руско-аустријског ратовања против Турске изгледало ослобођење хришћана врло могућно, упутили су херцеговачки главари 30. маја 1738. једну молбу Карлу VI и у њој му се понудили на верну службу, наравно с претпоставком, да им вера отаца остане зајамчена. Међу потписницима на тој молби налази се и Дашило Завалац²⁶, несумњиво један члан манастирског браства, ако не игуман сам. Како је Аустрија у том рато-

¹⁶ О том рукопису писао Павле Поповић у „Наставнику“ XIV, 1904., стр. 33-5 и ја у „Јужнословенском Филологу“, II, 1921., стр. 120-1.

¹⁷ Стојановић, *сј. г.*, бр. 1833.

¹⁸ „Starine“, XXI, 1889., стр. 90.

¹⁹ Манастир. архив, неизв.

²⁰ Дубровачки држ. архив. *Lettere e relazioni*, I, X, Nr. 1673-84., бр. 3. (XVII. sec.).

²¹ „Гласник Зем. Музеја“, 1890., стр. 136.

²² S. Bužagić-Redžepajić: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1900. стр. 85.

²³ *Гласник* 1890., *ibid.*

²⁴ Белешке из Општака лонде и непотпуно издане од В. Вулетича Вукасовића „Гласник Зем. Музеја“ 1889., (4), стр. 88, 91-2.

²⁵ Стојановић, *сј. г.*, бр. 2589.

²⁶ *Летопис*, књ. 184, стр. 151.

вању лоше прошла, није од ове понуде било никаквих стварних последица.

Манастирска управа настојала је свима начинима, да повећа приходе и поправи штете, које су претрпели. Она шаље своје људе у све наше крајеве, да купе милостињу. Занимљиво је, уопште, видети куда су све допирали и налазили одзива ти убоги калуђери из малих и далеких места. Завалски *Опшињак* бележи приложнике из све Херцеговине, па из Сарајева, после из леванског поља („Хлиемно“), па из бањалучког краја („жоупа Змијана“); иза тог има имена из Бачке (изрично наводе „Свинборь“); после из Срема (Рума); касније из Хрватске (од „Хрватата“) и из крчког санџака и Бјелајског Поља. Као многи просци калуђери тих времена, нарочито као њихови другови из Требиња, знали су и за Влашку и ишли и тамо²⁷. У Русију, међутим, колико се данас зна, нису ишли. Иза времена архиепископа, игумана и монаха долазе имена побожних хришћана. Као први спомињу се славни Храбрени оснивачи манастира Житомишљана, и то овим редом: Радоје, Вукосав, Богавац, Вукосав, Раде, Иван, Никола, Петар, Магијаш, Вук, Радивој. У писму српских калуђера папи Клименту VIII из 1597. всли се изрично, да су у Доњим Власима (у области око Стоца и Жабљака) „главе Храбрени“²⁸. Један Радивој Храбрени, син Милисављев, спомиње се 1638. као приложник Житомишљана, а Радоје, први на списку, биће можда онај, што је 1534. обновио цркву Св. Николе у Тријебњу²⁹. Овде је, по свој прилици, према општем обичају нанизана читуља чланова породице. Иза Храбрена долазе породице Додојевића, Милорадовића, Мириловића, Глушаца.

Манастир је 1741. (зилкадста 1154.) добио дозволу од турских власти, да уз годишњу кирију од 500 аспри може пасти своју стоку у планини Бјелавама³⁰.

Инвентар манастирски знатно се богати, понајвише приложима. 1743. поклонили је Михајло Сямић од породице Кадијевића из Величана полијелеј цркви „за телесно здравље и душевну ползу“. 1746. освештан је антими³¹, који је имао да замењује један папирни из 1733. Јован Вукић приложио је 1753. једну пафту. Лазо Вучетић Сарајлија, родом из Нецвијећа код Требиња, даровао је 1763. читав свештенички округ, „све свилено и каница србњак“. Теодор Милинковић Дабић обнови исте године све иконе и двери, „по цркви исправи цо се бѣше швало, исправи

и сарани својем трјдом потрјди“³². 1768., на путу у Јерусалим, Манојло Лучић посети Завалу и записа парусију, а после упуги у манастир фелон, 2 петрахиља „око двери“, 10 сахана, ђугум, 2 һасе и 40 гроша у готовом, и поново покров за часну трапезу „ѿ свиле дамашка“³³. Алекса Миросављевић за спомен свој и свог синовца Еутимија поклатио је 1776. нову петохлебницу, а 1778. игуман Максим фин орар, рађен на кадифи, окићен сребром и позлаћен. Никола Маријашевић кујунџија приложио је једну „леввица“ од 600 аспри³⁴.

У XVIII веку саградио је јеромонах Азарија „себи задѣжбинѣ Бованъ водѣ живи“; то јест подиже две чатрње у сслу, покрај пута. Подигавши их он заклатије браство, да их поправе, ако би се порушиле, „ради свога душевнога спасенија“³⁵. Жеља му је остала неиспуњена, јер су обе данас готово сасвим затрпане.

Манастир је током XVIII века добио и доста књига. На смрти оставио је сарајевски митрополит Мелентије Милосковић († 1740.) познату руску *Трубу* Лазара Барановића Завали „на прочитаніе і ползу инокомъ“. 1754. купио је један пролог за манастир Драгутин Нипковић из Полица „за своје здравље и напредакъ и вечни поментъ“. Михајло Николић из Сарајева поклатио је 1785. једно руско штампано еванђелије. Јеромонах Леоптије донео је 1792. велико руско издање живота светаца. Ристо Петровић Гатало поклатио је *Исјоведанье вере*. Руских књига, издања XVIII века, има у манастиру врло много. Ту је *Осјирошिका Библија*, два еванђелија московска из 1754. и 1760., *Камен Вере* (1730.), Гедеонова *Негелна слова* (1760.); неколико обредних књига; служба Св. Николи (кијевско издање 1747.); шест месечних минеја издања 1741. и *Акиѣисіи* 1731. Јеромонах Саватије купио је за два цскина *Чин архијерејске службе* (издање од 1721.).

Манастирски игуман Максим, који се спомиње у том чину у записима од 1742. до 1778. тужио се дубровачкој републици, како су њихови кметови Трновљани нанели штете манастиру секући им дрва у шуми без хака („посекоше толике закресе око долаца, посекоше лазине в нашој гори и трави“). Он је с калуђерима довео ради тога судску комисију, 21 Турчина са 20 сведока и слуга, који су три дана остали у манастиру, да утврде штету. Манастир је тражио од Дубровчана да штету накнаде³⁶.

²⁷ Списак имена у том Општаку врло је важан. Он даје богат материјал за многа питања црквене историје (на пример, име манастира Добрићева – Дубочани; за монаштво женских и др.); исто тако много за питања наших насеља и стичког елемента у њима (н. пр. у Дувну (Доумњо, Брѣшникъ) имена приложника: Радул, Дракул, Клара, Маргарита, Скула и др.); најзад врло много занимљивих података, језичких и других. Ево, примера ради, једне мале листе личних имена, која се тамо наводе: Субота, Паун, Комненија, Бајчеста, Шимрака, Малета, Чана, Цвија, Драгобрат, Лиљан, Ђеран, Жива, Богавац, Вуковој, Балит, Прибиша, Вукмир, Грлета, Баук, Дмиграсин, Мимахта, Гвоздана, Германка, Дафина, Гвозден, Огњана, Казимир, Продана, Трњина, Радога, Јањат, Сладоје, Бороје, Јагљика, Наранча, Русан, Хубава, Славуј и сл.

²⁸ Dr. K. Novak, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja Sarajeva*, 1909., стр. 58. Ср. „Гласник Зем. Музеја“ XXX, 1918., стр. 305.

²⁹ Стојановић, *сб. г.*, бр. 1309, 473.

³⁰ Архив манастира, бр. 52.

³¹ Стојановић, *сб. г.*, бр. 2875.

³² *Ibid.*, бр. 3232–3.

³³ *Ibid.*, бр. 2317–9.

³⁴ *Ibid.*, бр. 3452, 3475, 4654.

³⁵ *Ibid.*, стр. 4576.

³⁶ Дубр. држ. архив, Fasc. CLXXV, кес. XVIII.

Током XIX. века манастир се није много развио. Оскудан и у крају ван великих комуникационих линија он је остао прилично заборављен, исто као и Добрићско, и без нарочито штедрих приложника. У двадесетим годинама, па готово све до наших дана, у њему обично живе само по два калуђера, јер је за више живот одвише тежак. 1811. године манастир је имао свега оволико кметовске земље: 42 рала под Чваљином, 20 под Равним, 25 под Галичићима и Величанима, 17 под Грмљанима, 3 под Пољицем и 6¹/₂ рала међе и винограда у Подубљанима. Један врло занимљив катастиг манастирски из 1817. године, писан српским језиком а грчким словима, вероватно од неког човека из полугрчке околине херцеговачких владика фанариота, даје у неколико изменен посед: под самом Завалом наводе се само 32, а под Чваљином и Равним 20 рала. Приходи су били доста оскудни и тај исти катастиг белже више лица, која нису платила свој ћесим и то од назад 12–14 година. Нарочито су знатне штете нанели манастиру неки Грубјешићи, који су притисли неке земље под Вишњицом и кваре виноград у Ораховици. Из једне недовољно јасне белешке излази, да су они и похарали манастир, свезали игумана Хрисанта и с околним кнезовима узели тамо 75 бакрених суда, а и остало „συνεκοκ λήλι η διέλιλι“, т. ј. с њима разграбили³⁷. Кад је умро манастирски игуман Исаија Шојић († 1839.), манастир није имао да исплати посмртнице мостарском владци Аксентију и он је с тога дигао сребрени крст с часне трпезе и однео га у залог. После га је од њега откупила мостарска општина за 250 гроша.

Књиге, које манастир добива у ово доба, и опет су већином руске. Врло ретко у нашим крајевима тога времена, у Завали је почетком XIX века умро један калуђер из Полова, Саватије Мркоњић, који се једанаест година школовао у Кијеву³⁸. Велик део својих руских књига, пова издања од четрдесетих и педесетих година, добио је манастир од мостарског јеромонаха Прокопија Чокорила, који је у Русији просио за оскудне цркве херцеговачке. Исто је тако и руски конзул у Мостару В. Безобразов поклонил манастиру, односно његовом игуману Софропију Вуковићу, нешто књига, па међу њима и Амвросијев *Увод у Нови и Стари Завет* (1826.). Из Карловаца има само једна књига, а из Београда неколике, и то остале од јеромонаха Никодима Вуловића, који се ваљда тамо школовао шездесетих година.

Један од најактивнијих радника у манастиру, унесен у списак његових приложника, био је игуман Исаија Шојић, родом Гачанин. Он је поправио манастир, прекрио цркву, оградио авлију, подигао споредне просторије и обновио ћелије. У Ораховом Дољу засадио је леп виноград. После њега је најзнатнији Христифор Михајловић Кораћ, пореклом из саме Завале. Он је примио управу манастира за време херцеговачког устанка, 1876., па је одмах, иза Окупације, почео са поправкама и допунама. Сазидао је велику нову зграду манастирску, подзидао и проширио авлију, украсио цркву иконама. Све четири главне иконе у манастиру његов су поклон. Али највећа му је и најчаснија заслуга, да је 1886. отворио српску школу у Завали издржавајући је у главном од скромних манастирских средстава.

У Завали се све до XIX века чувала стара народна традиција, која је име Попова доводила у везу с неким попом Стеваном прародитељем Немањиним. Око чувене и тајанствене пећине Ветренице били су, саопштава Памучина, двори тог „грчког попа“ и одатле управо вуче лозу династија Немањића³⁹. Ми данас не можемо сасвим сигурно утврдити у колико је та традиција у истину народска, а у колико потиче из старије књижевности почињући са Орбинијем⁴⁰. Али је, и ако не одговара истини, карактеристична за националну свест тог далеког западног дела наше старе државе, као и за немањићску традицију у њој с једне стране, а за утицај старе књижевности и формирање народних предања по њој с друге стране.

Ред настојатеља установили смо према белешкама и распитивањима овако:

1514. Серафијон. Купио виноград у Ораховом Дољу.

1566. Григорије јеромонах (по његовој заповеди писан је те године *Богородичник*).

1593. Азарије, проигуман.

1602. Герасим Књигољубац.

1610. Сава (дао писати *Еванђелије с ѿгумачењем*).

1616. Серафим. За његова времена велика поплава.

1630. Никифор (платио један минеј).

Без датума, у XVII веку проигуман Петроније.

1718. Василије. За његова времена прекривана црква.

1738. (?) Данило. Потписник молбе цару Карлу VI.

³⁷ В. Скарлић, „Гласник Зем. Музеја“, 1920., стр. 207–8.

³⁸ Памучина, *сб. г.*, стр. 480.

³⁹ *Сб. г.*, стр. 486.

⁴⁰ О тој традицији расправља Љ. Ковачевић, „Глас“ LVIII, 1900., стр. 33–50. Ту се покушало с доста вероватности на неким местима одредити, колико у том предању има домишљања и брхања, а колико старије народске традиције.

1742–1778. Максим. За његово време доста прилога; сам дао један орар. Гужбе на Дубровчане.

1783. Саватије. Умро те године.

Око 1810. Хрисант. За његова времена харан манастир.

1816. Данило Пјаца. Умро од куге око те године.

1816.–1839. Исаија Шојић, један од највреднијих чланова браства.

1839.–1841. Мелентије Ковач.

1841.–1874. Никодим Вуловић Добрићевац. Због пића свргнут с управе 1874. Умро 1884.

1874.–1876. Софроније Вуковић из Житомишља.

1876.–1903. Христифор Михајловић, најзаслужнији члан. Био игуман од 1876.–1883. Онда ишао у Карловце, да учи богословију. Поново игуман 1885.–1891. Тад постаје парох у Мостару и бива затворен, с добрим друштвом грађана и калуђера, ради фалзификовања тестаментa Стефана Черовића у корист српске школе у Требињу. Од 1900. до 1903. поново игуман. Од 1903. игуман и после архимандрит Житомишља († 1920). Он је дао и први, од нас чешће навођени, опис манастира 1888. године.

1903.–1908. Никифор Вујиновић. Он чешће замењивао Христифора у наведеним паузама.

Од 1908. је игуман Никанор Дутина.

Игумани у Завали бирају се уз учешће народа. На избор долази 12 татора из 12 главних општина и они онда, с браством, изабру старешину. Пред тим таторима прима игуман кључ и инвентар манастирски.

II

Као ниједан други манастир у Херцеговини Завала, читавим својим положајем и градњом, чини општи утисак старих испосничких, дубоко мистичких, анахоретских пребивалишта. Сав у камену, повучен у брег, половином узидан у једну пећину, он нема ничег што би опомињало на светску сујету.

Манастирска црква својом северисточном половином улази потпуно у једну карсну пећину, где су, да не би цурила киша у унутрашњост и да се не би ронио камен, подзидани њени делови.

Сл. 1. – Манастирска црква

Други делови су сасвим озидани, са југа и запада, али светлост пада тако косо, да црква стална остаје у некој полутмини и даје утисак пећине. Изгледа, да се пробијањем малих уских прозора и намерно ишло за тим. Црква је мала; хвата свега 12-50 м. дужине, а ширина јој је, ради пећине, неједнака. Олтарска ширина, највећа, има 6-10 м.; на средини између стубова 5-90 м., а доњи део хвата 3-90.

Изнад манастира подигнуте су у камену три старе ћелије, данас трошне и једва на окупу. Дрвени уски трем спаја их изнад камених пећина, а с њих се одмах улази у само брдо. Кад удари суви оштри ветар кроз Вратла или кад почне силна јесенска киша отворени трем не даје никакве заштите и у тој беспомоћности мора да су врло језиве мрачне октобарске вечери са овом пустињом. Све ово, ти старински иструлели станови, пећинска црква, пустош камне околине изазивају осећање нечег посветског, прадавног и у ствари оданог Богу и није никакво чудо, што прича манастирски калуђер Јоаникије Памучина, да је најкрвавији зликовац Херцеговине, Хаџи-бег Ризванбеговић, био дубоко дирнут, кад је дошао у тај манастир, и полазећи препоручио калуђерима, да наставе тај живот.

У брду, изнад манастира и ћелија, као у Студеници, постоји испосница, у коју се одвајао по један члан браства, да буде још осамљенији. Исто тако у брду, изнад манастира, одакле је отворен поглед на читаво Попово Поље, стоји манастирско гробље. Стари један зид око манастира чувао је, да се земља и камен с тога брда не рони у сам манастир. На брегу, да се види, подигнут

је, место старог дрвеног, 1899., нови пресличасти манастирски звоник, најобичнији у Херцеговини, какав у непосредној близини имају и католичке цркве у Ораховом Долу и у Равном.

Мало пред мој долазак у манастир (1911. и 1913.) проширивана је манастирска авлија, срушен је стари прилаз кроз доњи свод и ударен је нов прозор изнад црквених врата, која су, исто тако, „модернисана“ и проширена. Општи утисак изгубио је тако нешто од првобитне мистике и слика манастира има сад нешто друкчији изглед, него што је био 1904., кад сам први пут долазио овамо.

Манастирска црква је живописана 1619., у доба опште обнове изографске уметности, парочито осетно у свим нашим земљама турског подручја. У доба од почетка па до средине XVII века живописане су, „пописане“, како веле савремени натписи, ове цркве и манастири: 1605. и 1626. Пива, 1606. Бељаковац, 1607. Слимнички Манастир, 1609. Ломница, Озрен, Житомишљин, 1610. Добриловина, 1616. Морача, 1619. Завала, 1620. Градиште, 1621. Хиландарска Трпезарија, Крива Река, 1622. Пустиња, 1624. Св. Јован Хиландарски, 1626. Поповљани, 1627. Слепче, Чукојевићи, 1630. Треска и Мостаћи, 1632. Благовештење, 1634. патријаршија у Пећи, 1637. Никоља, 1639. Никољска црква (Морача), 1643. Стеванова црква (Морача), 1646. Плоча. Не зна се које су године тога доба живописани Штав, Требињски Манастир и Добрићево. Од манастира ван турског подручја пописано је 1608. Хоново. „Ако је судити по подвизима, који су за цркве учињени“, вели с разлогом г. Влад. Р. Петковић, „морала је свест народна у то доба бити на достојној висини“⁴¹.

Живопис није свуда очуван, нарочито не по доњим деловима, а оштећен је понајвише и на другим местима, посебно при пробијању прозора. Изнад стубова, с десне стране, а не изнад улаза, како је обично, налази се натпис о „пописивању“. Извесни ликови и сцене познају се ипак врло добро. Као обично на ступцу западног и јужног лука стоји архангел Михаило с мачем, поред њега Св. Јеврем, а изнад њега у углу, еванђелист Матеј; изнад њега Христово крштење. Изнад певнице оштећене фреске приказују Христа на престоу. Олтарске слике новијег су порекла, руског типа. У олтару је позната слика *причешћа апостола* са карактеристичним орнаментима шаховског поља и крстовних комбинација на одјеждама⁴². Од ликова јавља се Св. Кирил, без

ознаке да је александријски, али са познатом капом на глави исто у материји ткања шаховског поља. У његовом свитку налазе се речи: *Гѣ бс нашъ, спѣ свое и блвы достоѣнѣе твое*. Необичнија је појава да се у том низу налази и Св. Сава, с јасном ознаком *сты Сава срѣбкы*. Његов свитак има речи, које се понекад пишу уз Св. Макарија Јерусалимског: *иже общенѣ сѣе и съгланѣе нам даровавъ млитвы*. Друге слике су: ваведеније богородичино, на левој страни код олтара, велика слика полагања Христовог у гроб; Св. Ђорђа, како пробада аждају. Изнад пасца са великим орнаментом налази се низ светаца мученика, од којих се могу прочитати Св. Евгеније, Авксентије, Мардарије и Орестије, у доста једноликом реду, сви са крстом у десној руци. Од српских светаца поред олтарских врата има још Св. Арсеније, чије је тело чувано у манастиру Косијереву и чији је култ у источној Херцеговини био врло велик. Један светитељ, на зиду према вратима, са трогрим шеширом с пером, у борбеном ставу, са широким плаштем, биће Св. Меркурије, који ономиње читавом фигуром на неког западног витеза. Испод њега је, без наслова и у пола оштећена, сцена како Св. Димитрије пробада свог на земљу срушеног противника, чија се кана у паду отко-трљала. Слика коња ту и код Св. Ђорђа има врло много живости и уметности боље врсте; уопште, те су сцене рађене с извесном световном примесом. Иначе, читав живопис и техником рађа и општим утиском својих тамних боја пема ничег што би било ван савремене традиције тог посла. Напротив, подударана са досад познатим живописима цркава, специјално у Мостаћима и Добрићеву, дају више него просте аналогije⁴³.

У овом убогом манастиру нема апсолутно никакве скулптуре. Зидан без икаквих претензија, у удубини пећине, он није требао никаква украса, нити се на њ

⁴² Ср. те слике код нас у Жичи, приказ д-ра В. Петковића, „Старинар“ 1909., стр. 65-9; у Раваници, В. Петковић, *Манастир Раваница*, Београд 1922., стр. 62-3; у Богородичиној цркви у Бијелој у Боци, слаб приказ П. Д. Шеровића, „Гласник Зем. Музеја“, 1920., стр. 274-8; у Петковици у Срему, приказ д-ра Л. Мирковића, *Црква Петковица*, Карловци 1922., стр. 17-25.

⁴³ Орнамент пасца испод слика потпуно одговара очуваном орнаменту старог Требињског Манастира. Ср. *Wissenschaftliche Mitteilungen*, XIII, 1915., таб. I. По својштену колеге г. Влад. Петковића сличан пасец има и у пећској цркви Патријаршије.

Сл. 2. — Св. Сава у *причешћу апостола*.

⁴¹ „Нова Искра“, 1906., стр. 302.

мислило. Живопис је рађен знатно доцније, два-три века иза оснивања, и дошао је тек онда, кад се манастир био развио и до-био извештан локалан значај.

III

Одмах испод манастира, близу железничке станице, налазе се рушевине једне старе цркве. Мештани те рушевине зову Петковицом, и ако знаду, да је ту била црква посвећена Св. Петру. Чак је, како казује бивши игуман завалски Христифор Михајловић⁴⁴, народни дернек о празнику Св. Петра, који се и данас одржава код Завале, и ако је она посвећена ваведенију богородичину, традиција светковина око те цркве. Он нам саопштава, да су се до 1867. у гробље код те рушевине сахрањивали и католици и да су држали, „да је ова црквиштина њихова“. Те године они покушају, да ту цркву поправе и узму за себе и то доведе до парнице између њих и православних. Најзад суд досуди, по облику цркве (куд је окренута) и по неким документима, да је то православна рушевина и предаде је у власништво манастиру.

Из докумената, које Михајловић наводи, види се, да је црква постојала још 1591. и 1599. и да је имала неких добара у Ораховом Дољу. Има, даље, једна молба поднесена турским властима од манастира и те цркве, да им се опрости десетина са добара, која су обоје имали у Ораховом Дољу. Још 1652. долазио је турски муфетиш, да се увери, да није штогод у цркви Св. Петра направљано без потребне дозволе турских власти. После је, не зна се када, та црква срушена. Из тих докумената не излази, међутим, никако, да је црква морала бити православна и овисна о манастиру. Да су обе цркве упутиле турским властима заједничку молбу ради опроста десетине у једном месту, где су обе биле подједнако заинтересоване, није нимало необична ствар. Тако раде и данас у сличним стварима разне корпорације и приватне особе.

Црква Св. Петра у Завали није била православна, него католичка. То излази из овог податка у дубровачкој хроници Николе Рањине⁴⁵. 1525. год. открили су Дубровчани једну заверу, која је ишла за тим, да се Стоп изда Турцима и трагали су за саучесницима у тој ствари. Један франјевац, фра Кристо, помогао им је знатно у том послу на овај начин. Он је пошао из Сланог,

из манастира Св. Јеронима, да оде у Поново цркви и свечаности Св. Петра у Завали, јер се, вели се тамо, на ту свечаност слегне много света (... per andar in Popovo alla chiesa e festa di S. Pietro in loco Savalla, alla qual chiesa molto popolo si congregava). У разговору, после свршене мисе (finita la messa⁴⁶), он је ту дознао од једног младића за опасне нити завере и за везе једног оптуженика с највише компромитованим људима. О том би одмах обавештена влада и она предузе енергично суђење. Од тога времена било је наређено, да се у Стопу о Петровдану чине свечане процесиије за вечиту успомену, да се тога дана открила та издаја.

Из рушевина те цркве очувана је једна плоча у манастиру, која са своје стране даје нешто потврде за западно порекло њене архитектуре. (Види сл. бр. 3). Опај мотив плетера у горњем делу плоче карактеристичан је за далматинске грађевине и то чак из доста раног средњег века, из VIII-X. столѣћа⁴⁷. Чак у најближој околици Завале, у Јањини на пример, има остатака тог познатог и честог орнамента⁴⁸. У баптистерију септског дома, у крстионици, постоје плоче, чији је горњи део код једне са истим орнаментом плетера као и овај завалски, а у друге са симболичким фигурама тица, као и код нас, само с далеко више уместности⁴⁹. Међутим, за овакву преставу двају тица, какву имамо овде, ја досад нисам нашао никакве аналогије. Свакако иде у ред, ако не потпуно осамљених, оно несумњиво у низ врло ретких споменика оваквог положаја. Овакве фигуре у православним црквама по Херцеговини апсолутно не постоје. Утицаји с источне стране, н. пр. каленићског типа, далеко су од вероватности, нарочито кад се узме, да је тако близу и непосредан и са сто веза утврђен утицај далматинске уместности.

⁴⁶ У додатку Гондулиној хроници види се, да је био позван фра Кристо а dire la messa in un casale vicino, detto Natovo e fu convitato a desinare in casa d'un huomo, док у Рањининој стоји, да је иза свршене мисе био позван на ручак. Први податак умањавало би доводило сигурност тврђење о католицизму цркве Св. Петра. (Зашто да служи мису у кући, кад има црква? Међутим, може се мислити, да је он на ову другу мису био позван из нарочитих разлога као болестни или нечег другог.)

⁴⁷ Ср. Ф. Булић, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*. Zagreb 1888., таб. XI, сл. 33, 34, 41, 43. Др. Л. Јелић, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb 1911., таб. III, сл. 4, XVI, сл. 29, 30.

⁴⁸ Вјеловућић, *сб. г.*, таб. III.

⁴⁹ М. М. Васил, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*. Београд 1922., стр. 166-7, сл. 125, 126.

Сл. 3. — Плоча из Петковице

⁴⁴ Црква Св. Петра у Завали. „Гласник Зем. Музеја“ II, 1899., стр. 271-3.

⁴⁵ S. Nodilo: *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragulina (Monumenta spect. historiam XIV) Zagrabiae* 1883., стр. 278-9. Друга, не много различна верзија налази се и у додатку Гондулиној хроници. Nodilo: *Chronica Ragulina Junii Restii item Joannis Gundulae*. (Monumenta XXV), Zagrabiae 1893., стр. 438. О том Др. Н. З. Вјеловућић, *Povijest poluotoka Rata*, Split 1921., стр. 142-3.

ПРИЛОЗИ

1.

Средином маја 1553.

Царска дозвола, да се у Попову смију обновити све католичке цркве, које су оронуле.

Comand^{to} diretto al Sangiaccio di Hercegovina ed al cadi di C. Novo.

Algiungervi di questo Imp^{le} mio segno sappiate, che i bei di Ragusa mandarono alla F(elic) mia P(orta) una lettera facendo mi inteso, qualmente dal tempo antico avevano nelle cortee di Popovo alcune chiese, in cui i preti in certe ore andando leggono il vangelo, mà siccome sono prossime à cascare e rovinarsi hanno ricercato il mio nobile Comand^{to} per ripararle. Se ciò è così ho comandato, che all' aviso del d^{to} mio comandamento da ubbidirsi vediate, che, si le d^{te} chiese siano in procinto di cascare e di rovinarsi, le riparino e riaccomodino secondo la stessa loro pristina positura. Non fate che alcuno operi contro giustizia alcuna cosa, sappiate così ed à vista di q^{to} Imp^{le} mio comando lo conformarete nelle loro mani prestando fede al nobile segno. Scritto sulla metà del mese Gemaziul cwel 960 (1540)⁵⁰.

У дубровачком државном архиву у фасциклу: Traduzioni di capitolarioni e di firmari, Nr. 2, fol. 168-9.

*

2.

1566.

Слава сввршитѣлно боу њ прѣвѣтон ѡго матери въ вѣки вѣкѣ амь. Повѣлѣнїемъ ѡер'мона Грїгорїа азъ грѣш'ни ѡ ск'врѣн'ни и ман'ши ѡ ѡкаан'ни и хоуди въ ѡноцѣ ѡеродїаконь Мар'дарїе ѡ сръбьскїе землѣ съписа сїю стоую бжатв'ноюю ѡ дшеспаную к'нигоу глїмоую млбникъ прѣстїе бце, та бо непрѣстан'но мол'би т'ворить сїоу своему ѡ боу нашему за хрїстиан'ски ро. Та бо кестъ зас'тоуп'ница наша ѡ прѣстат-

ѣл'ница на васаконь местѣ дшамъ ѡ тѣломъ нашимъ. ѡ аце к'то дрѣз'пѣтъ ѡнимити ю ѡ храма сего, да пойдѣтъ пос'рамленъ ѡ соудоу и да примить честь съ Ариемъ ѡ Несторїемъ и съ ѡнеми рѣк'шими: въз'ми, въз'ми, расп'ни его. Тем'же молю ви, ѡци сти и братїо, чатуоше или прѣписоуюоше ѡли ѡглѣдаоуоше Ге цо ѡбрѣцете погрѣше[но] люб'вве ра хви ѡсправ'лаите ѡ мене грѣш'наго не к'льните, оум' бо мои выпаль бивъ раз'боиники м'ноги ѡ оуказ'влєно бї срце мое ѡ нихъ. ѡ паки азъ грѣш'ни чюждоу се како ме земля поноситъ на себе, како ли слнцє сияетъ на ме, како ли ме пѣ ѡпалкєтъ м'льникъ сѣдѣв'ши м'нога злаа ѡ боу неоугодна, доб'раа николиже. ѡ паки в'тороє млѣ се вшои стни, ѡци чтни, не рап'ците на ме ѡкаан'наго ѡ оунилаго ѡ ѡм'рачен'наго дѣли непоб'ними ѡ боу мрє'кими ѡ не к'льни ме. Апѣль с Пав'ль глїеть: к'льноуюошеи же прок'лѣти, блвѣщеи же блвени; ѡ паки прржъ въ ѡпал'ме глїеть: ѡ млтва мою въ не'раа моа въз'вратит се. ѡ сїе неки ѡ ѡць глїеть: к'лѣвѣт'никъ гор'ши кє члкооубице; члкооубица оубивъ ишѣ кає се, клѣвѣт'ни по все дни члчєскоу к'рвь пролѣва єзикоу. Коуп'но съ вашими стнїами ѡ азъ грѣш'ни да оуслишоу ѡнъ блги глѣ ѡзїдоуошеи на праведниє ѡ блгаго влїки: придете блвени с ѡца моего, наслѣдоуїте оуготованокъ вѣмъ цртво небное ѡ сложєнно (!) мира.

Съписа се сїа ста ѡ божастав'на к'нига ѡ битїа въ лѣто зод, а ѡ рожаства хва афнє ле мїа априла ка днѣ Сврѣши се при к'рамоу вѣвѣдѣнїа прѣстїе влчце наше бце ѡ прино с двї Мрис въ Завали, въ покрїлє Вѣлѣжа планине, ѡже бї въ с'транахъ македонїискїхъ. Тога бї кроугъ слнца нї, а моуне ѡ, ѡпахта ѡ, злато чїсло ѡ, темелионъ ѡ. Сїа вїше писан'наа план[и]на бї цѣ в'ластию вѣликаго Кон'стан'тинъ (!), тогда въ немъ въ то в'рѣме ѡбдрѣжецоуоу прѣстѣль стаго ѡ с'лавнаго Кон'стан'тинъ цра ѡ ѡбладаоуоцоуоу вѣсточ'нимъ с'транамъ ѡ инимъ многимъ ѡконобор'ноуоу цроу тоурскоуоу соул'танъ Соулѣи-

⁵⁰ Према рачунању са подацима у књизи Dr. F. Wüstenfeld, *Vergleichungs-Tabellen der Mohammedanischen und Christlichen Zeitrechnung*, Leipzig 1854., стр. 40-41., год. 960 ѡмазул евел одговара не 1540. него 1553. години.

манъ. Тога би ѿ неѣа вѣлика тоуга на земли ѣ велико гонѣнѣ на Х'рїстїанехъ ѣ поп'рѣнїе ѿ Ис'маил'тень, ꙗкоже би въ дни пра Ирода ѣюд'вискаа. Тога по странахъ магедонїскї събравъ чюда члч'ска ѣ тога се мнози ѿменоуше стго кръцїснѣ ѣ вѣри хрїстїанскїе ѣ похоулише на стоую ѣ нера[з]дѣлїмоую тройцоу. Не исповѣдоуеи ѣ невѣроуеи въ ню да примытъ ѣ ѿнъ честь съ ѿнеми рск'шїми: възми, въз'ми, расп'ни его. Доѣа си ѿ тѣшс.

Друга белешка: Сїю к'нїгъ приложи гѣспожа Кѣта воеводѣ Мїлѣша Попранѣвиѣа храмъ вѣвѣ'дѣнїкѣ прѣстїе бѣе оу Завали. Бѣ да ю прѣстїи.

Треѣа белешка: На аѣмѣ в Сараевѣ. Нека се зна како е ю исти Митаръ Ђетковиѣ ѿбретоу в тврскїемъ рѣкама и ѿдкзпї е и приѣа е храмъ семѣ за свои помѣ, само да ми сатворе единоу вѣснїе ѿбще домѣ моемѣ и приѣа е гѣв д игѣмѣ Максимѣ. И простїте, ѿци свети, немоите насъ заборавети на молитвау. И молимо васъ, ѿче игѣмѣ, када примите кнїгъ, пошлите ми кнїгъ³¹, како ви е дошла. И то ми тако савршїтеу.

Записи у Богородичнику манастира Завале. Обѣавно их у лошој транскрипцији Х. Михајловиѣ у „Босанској Вили“ 1888., стр. 364–5.

*

3.

1602.

Съписа се сїа кнїга повѣлѣнїемъ ѣ трюудѣ ѿца игѣмѣна Ђермонаха Герасїма са братїамъ ѣ ѣмаше вѣл'ми оусрѣдїе ѿ црковнїхъ кнїгъ, да не ѿсклѣсїтъ црков'но правїло, а ѣ ѿ дрѣгѣ црков'нїхъ сасѣдѣ ѣ оукрашенїемъ ѣже ѣепа потрѣбѣ в вапстарь стои црквї. На вѣл'ми мѣч'но беше въ то врѣме кръмити стїе црквї ѿ звѣроѿобразнїхъ ѣ немилостивїхъ на стїе црквї ѣ на

хрїстїанскїхъ рѣлѣ ѣзмайтельскїхъ чедѣ. ѣ мене мѣч'но бѣше писав'нїи сїю кнїгъ ѣ самѣценъ оумъ ѣмѣ слышае насилїе тврско на стїе црквї ѣ на митрополїте ѣ на игѣмене ѣ на калѣге[ре] ѣ на Хрїтїане ѿвога капичѣе, ѿвога чакїе, ѿвога кнїчаре дочекзюѣи ꙗкоже звѣроѿобразне лѣве. Тѣм'же млю ви ѿци стѣ ѣ братїѣ чѣтѣце ѣли прѣписзюѣе ѣли ѿглѣдаюѣе гѣв цїѣ ѿбрѣцете погрѣшено люб'ве рѣ хвї вашїмъ добрїмъ оумомъ ѣсправлѣйте ѣ мене грѣднаго не кльните, оумъ мои выпаль бѣ въ разбойнїкы многи ѣ оуказвлїено бѣ срѣце мое ѣ змѣ сметенъ. Азъ грѣшнїи ѣ ман'ши въ ѣноцехъ калѣгеръ Лѣка писѣ сїю кнїгъ въ лѣто з и р и г. вавѣнїа прѣстїе бѣе рекоми манастирь Завала.

Запис у мартовском минеју манастира Завале. У транскрипцији обѣавно Х. Михајловиѣ у „Босанској Вили“ 1888., стр. 347. Задѣе две рѣчи чита „при црквї“.

*

4.

Слава сѣтѣврѣшїтелю бгѣ ѣ прѣчтѣи ег мтры въ вѣкы ѣмїн. Съписа сѣ минеи повѣленїемъ ѣср'монѣ игѣмена Герасїма са братїами азъ грѣшнїи ѣ ман'ши ѣ ѿкаанїи ѣ хвї въ иноцѣ стараць Лѣка. Тем'же млю ви ѿцы стѣ ѣ братїѣ чѣтѣце ѣли прѣписзюѣе ѣли ѿглѣдаюѣе гѣв цїѣ ѿбрѣцете погрѣшено люб'ве рѣ хвї ѣсправлѣйте и мене грѣшнїи ни кльните. Писѣ ѣже оумѣ ѣ могѣ ѣ сїю кнїгъ вписяхъ ѣ повѣзѣа на блѣснїе храмъ прѣстїе бѣе рекоми Завала. ѣ пакѣв'торицею млю се ѿци чтїи не рап'цїте на мене ѿкаа[ннаго]. Съписа се сїа стѣ ѣ бжтв'на кнїга ѿ битїа въ лѣто з и р и г.

Запис у новембарском минеју истог манастира. У транскрипцији ibid., стр. 361.

³¹ Народски израз за писмо.

1605.

† Изволеніе ѿца и поспешеніе сна и съдѣйствіе в' сестго дха съписа се сѧ ста книга мінеи повѣленіемъ ми и потряженіе блжен'наго и приоб'наго ѿца ігъмена кѸ Висаріона въ монастире рекоми Косіерево и настоѣніемъ проігъмена Діонісія и еклисіар'ха Пайсеа съ ч'нимъ ѿци и братіами. Въ та лета правеця стльски прѣстоло сръб'скимъ и блъгар'ски страна и все на патріар'хъ кѸ Леѡнтію, въ лета нвжѧ и оусил'наа ѿ йзмаил'тескога езика, их'же нѣ моц'но йзречи бѣди и гонѣніа и скръби народъ хоймѣнитѧ лю, наипа на црква и на сценничьскомъ чинъ, понѣ прїидѣ днь гнѧ гла: вѣстанѣ, ре, бра на бра и ѿцъ на чедо и боуѣ рати и брани и глади и в'семъ знамен'ми въ послѣднѧ днь. Нѣ да трѣпи, братіе, Ха ра, ѣда бисмо оугонез'яли вѣчнаго мѣченіа въ днь сѣд'ни. И пакѧ млю вѧ, ч'тни ѿци и братіе, аще бѣе что пописано и несправлено йсправ'ляйте и мене грѣшнѧ не клѣните, нѣ блвѧте ба ра. И писа Гѣѡргіе іер'мона, такѧ ймѣнс званъ, а дело никакѡ. Въ лѣ з и рдѧ, мѧ дѣ кд днь нѣ навѣрїе рождѣства Хва. Тѡгда бѣ паша Татаринѧ и погуби Йванѧ воѣводѧ Дроб'нюка оу Плев'ля сѣ мѧ. Вѧ на мѧ памѣ.

На крају рукописа тајни запис: Мвѣв Млѣѡѡвцѣ плшяре-вниѡ (= минеи монастыра Косиерева).

Запис у мајском минеју монастыра Завале. У непотпуној транскрипцији објављен од Х. Михајловића у „Босанској Вили“ 1888., стр. 347. Он није споменуо тајног записа, који се чита по обичном кључу замене слова, са исобичнијом изменом д = е, е = н.

*

1622.

Везе Завале са Светом Гором.

I. † Сѧ книга писа се въ покрѧлїе Стые Гѡры Аѡна глѣми типикъ сѧ рѣчь правитель цр'ков'ни, съ оуспѣдемъ и мѣзою срдачны жѣланіемъ своему постригоу и братѧ смѣрени йже въ йноцѣ попь Маѣимъ свои ѣмоу монастирь глѣми Завала, храмъ въведѣніе прѣстые бѣе. И сѣ писа се въ лѣ зрл и да за ню а ѧспри и завѣцаніе положи: аще сѧ книгу кто ѡними ѡ мѣста ѣже ѣ наречѣное глѣ зѣ да естѣ проклѣтъ ѡ ба и ѡ прѣчтые ѣго бѡмтри и ѡ всѣ сти ѣго Амѧнѧ.

Запис у типикѸ монастыра Завале. У транскрипцији објавио Х. Михајловић у „Босанској Вили“ 1888., стр. 363.

*

7.

1627.

II. Изволеніе ѿца, поспѣшеніе сна и съвршеніемъ стгѡ дха съписа се сѧ бжтвна с книга реми к прогъ, въ нѣмже ѣ ѡ. мѧ се до фѣфа. Изволи мнѣ послѣдовати сѧ а ѡбо мѣнши въ йнохѣ Іѡанїкїе іер'мо, настоѣ, потряженіемъ мой съставити ю и приложѧ е въ стоюю ѡбитѣ зовоміе Завале, йдѣ ѣ хра въведѣніе прѣте бѣе стаа въ стѣ, да бѣдѣ въ споминаніе мнѣ грѣшнѧ и мой рѡтедѣ. Да аще кто дрзѧне йзѣти ю йли прѡтѧ ю йз дома прѣте бѣе бѣ блгвѣніа ігъмѧ и събѡна да мѧ е съльница прѣта въ страннѧ днь и да причѣте съ вѣйюци: вѣзми, вѣзми рѧспни ѣ и да е проклѣтъ ти стѣ ѡци. Съписа вѣ текуще лѣ зрлѣ въ Стѣи Гѡрѣ

АѠѠн'стѡи въ Кареѧ въ келію хиландарскіе; ѡ се ꙗписа въ лавре Хиландара бившомъ мнѣ ѡногда съслажабных ѡбители тои.

Запис у прологу истог манастира. У транскрипцији *ibid.*, стр. 363.

*

8.

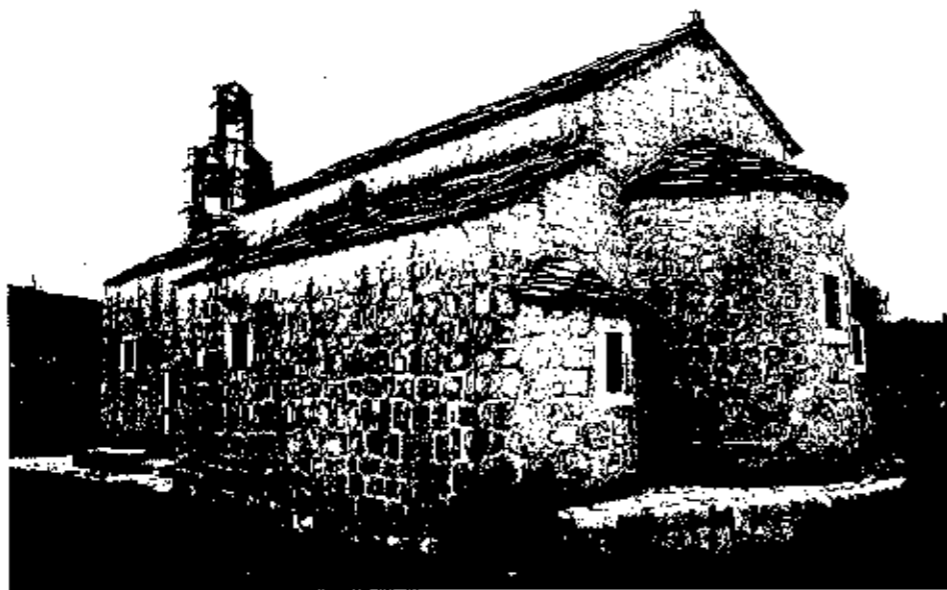
1628.

III. Изволеніе ѡца, съпоспѣшеніе сна ѡ съвршеніе стго.... (оштеѣсно) ѡ небытіа привѣдѡи въсачьскаа, съ поможеніе бжїи троудне изволеніе боу на слава стїи же на чтѣ ѡ на нам'же желяюци ꙗсладѡити се спїи ѡ бжтвни ѡ что сіе ѡ ѡно, паче же въ кратце глїю ѣзїци пошрани ѡ порабоѡени паче] тени мръзость ѡ ненависть велїю ѡ на Хртїани ѣже оумалити стадо Хво ... [съпи] сати сіе кнїгы глїеміе прѡлози ѡбѡдрѣжеце все годице мѡи вї ѡ ценою срѣбра ѡскоупї за трї хїлїаде ѡспри тамо прѡбїваюци ми въ покрїлю стїе Горя АѠона, саписа се въ Кареѧ на келїи Хиландара манастира, храма рожѣствоу прѡстїе бѡе глїеміе Кожина. Въ ѡстиноу велїкотроудне ѡбѡдрѣжеци въсоубѡдѡ ѡ скрѣбѡмь, паче же хртїанскы рѡ велми пошрань ѡгарен'скими чеди, ѣгоже бѡ надежѡ ѡ помошъ на. ѡ млїх се всеблгомоу влѡцѡ Хсо с моемоу, да ми поспѣши къ желанїю моемоу, ѡ прислѡ сіе кнїгы въ свои мѡнастїрь ѡ постригь срѣбскыи земле въ хрѡ вѡвѣденїа прѡстїе бѡе глїеміе Завала, бли гра Доубров'ника. ѡ млїю ѡце ѡ братїю много завѡщанное ѡ сего мѣста неѡнѣмлемо бїти; вемъ мое нсдѡйство паче нѡ дхомь ѡплѣкыи завѡщаю: ѡще ктѡ покоусит се сіе ѡнїмити да боуде проклеть въ са (!) въкъ и въ боудоуци и да моу боудеть прѡчтаа съпѡрница на вторемъ пришьствїи, амїнь.

Други запис, на очї од исте руке: Сїе съписа се ѡ бытіа въ лѣ зрлѡ при ѡгоумене филандарскомъ кѡ Иларїонс. Троудих се ѡ семъ ѡзъ грѡшнїи ѡ маншїи въ ѡноце ѡермонѡ Венїаминь ѡ манастира Дѡброуна. ѡ молю се и мїли се деѡ чѡтоуѡїмь ѡли прѡписоуѡїмь: ѡще боудеть что погрѡшено любве рѡ Хви исправлїте ѡ на оусрѡд'но троудив'ших се блвїте ѡ не кльнете ... (дале оштеѣсно).

Запис у прологу истог манастира. У транскрипцији *ibid.*, стр. 363-4.

Манастир Добрићево

Манастир Добрићево
црква Ваводења
Богородице
Нови изглед после пресе-
љења због изградње
хидроцентрале
„Требишњица“.

Као за све манастире у Херцеговини, тако и за Добрићево постоји предање, да га је основао цар Константин на путу из Ри-ма за Цариград, наставши да је његово место *добро*.¹ Подигнут изнад свеже Требишњице, једине реке тога очајно сувог среза, и са нешто шуме и зеленила у једној иначе готово голој карсној пустињи, манастир је, доиста, представљао малу културну оазу и остављао врло пријатан утисак. Данас, на жалост, он је још увек деломична рушевина, јер су га аустриске чете, у свом бесном нарту, много оштетиле 1914–1915. године.

Манастир се не помиње ни у једном једином извору пре XVIII века. Његов печат, истина, очуван у два примерка, ставља оснивање манастира у XIII век, али су ти подаци врло несигурни.² Прво с тога, што је датирање у њима по Христу (а сп г и а с г в), а не од створења света, како је редовна појава код свих наших споменика тога доба; друго, што је језик у њима несумњиво каснијег типа, исто као и правопис (Мариа, Захариа у но-минативу; први нема ниједног полугласа; ијекавски облик: при-рие[ци]) и што се ни та два печата не слажу у датуму. Један даје годину 1283., а други несигурно 1232. (јер гн не значи ништа). Врло је вероватно, да је овде место а сп г или х а сп г стало з сп г,

¹ Ср. Н. Дучић, *Књижевни радови*, I, Београд 1891., 7.

² Л. Нинковић, *Моно-графичка манастира Добрићеви са подручним црквама*. Мостар, 1908., 30–31.

Сл. 1 – Манастир
Добрићево

што би одговарало години 7282 или 1774. У сваком случају из самих печата не могу се извести никакви сигурни закључци о старини манастира.

Манастир је ипак старији од XVIII века. То се види по том, што његов први помен из 1704. год. показује очевидно постојање манастира пре тога. Тада је, на име, Јован Даковић купио једно еванђеље у јеромонаха Софронија Добрићевца, иначе пореклом Гачанина.³ Значи дакле, да манастир постоји од раније и да у њ долазе већ и људи који нису из најнепосредније близине. Изгледа, међутим, да је манастир био једно време више познат по свом суседном селу *Дубочанима*. У *Завалском Ојшћуку* међу херцеговачким манастирима место Добрићево долази име Дубочани, па се наводи редом 11 јеромонаха и 5 ђакана из те обитељи. Један између њих, Теодосије, био је, вели се ту, чак игуман требињског манастира, не зна се да ли Тврдоша или Дужи. Ако је био у Тврдошу, онда би то био непосредан доказ више, да је Добрићево постојало у XVII веку. Даљи, трећи доказ, да је манастир доиста постојао у XVII веку, јесте његов живопис; потпуно исти као и у Завали и Мостањима, за које се цркве зна, да су живописане у време патријарха Пајсија. Најпосле, у самом олтару, преко живописа, налази се један графито, који изрично вели, да се марта месеца 1672. (зрп) ту нешто „саградило“. Према том свему, остаје ван сваке сумње, да је манастир постојао бар од XVII века.

Све, што данас има манастир од својих ствари, потиче из XVIII века. Иконостас му је из 1745. год., а подигнут је прилозима добрих људи. Највише се при том истакао поп Божо Бајовић⁴, који је за израду довео и нарочитог мајстора из Рисна, зографа Рафајла Димитријевића. Други један изограф, који је радио по његовој жељи и наредби, беше неки Теодор.⁵ На једној икони Св. Симеона и Саве из 1757. има чак и једна мала биографија Савина, са познатим родословом Немањића „ѿ колѣна Авгѣста кесара“. Утвари су, исто тако, или из XVIII века или још ближе, као и све књиге у оскудној библиотеци. Сиromашан и у једној области, која је имала у суседству и других и угледнијих манастира (у непосредној близини је Косијерево, мало даље Дужи), а била увек убога, Добрићево је живело у главном од добровољних прилога. Његови калуђери одлазили су у свет, у прошњу, и отуд доносили за манастир честе и доста обилате прилоге. Од босанских вароши највише им се одазивало Сарајево и

у њему богата кућа Селаковића, чији се дарови, у три нараштаја, помињу од 1745—1801. год. Сарајлије су, у самом манастиру, подигле и једну ћелију, која се још увек зове „сарајевска“. У манастиру се прича, да су Сарајлије, бежећи од куге, по дуже времена остајале у Добрићеву, из опрзности исто толико колико и из завета. Од манастирских калуђера путника најревноснији је био јеромонах Софроније, који је добио у Банату читаво туце разних црквених руских књига. Њих су му куповали наши добри хришћани, нарочито у Итебеју и Сенмиклеушу, и за своју душу прилагали далеком херцеговачком манастиру. Сиromах Софроније и умро је на таквом једном путу у иловачком манастиру (пре 1750. год⁶) Један од калуђера допро је чак и у Русију и у једној књизи са одушевљењем бележи 1778. спомен осталој братији, какав је утисак оставила на њ православна Москва са својим црквама и манастирима, и са свим богатством Катаринине царевине. У другој једној књизи, коју је поклонно гроф Матија Владиславић, дато је неколико врло занимљивих и непосредних вести о тој херцеговачкој породици у Русији.⁷

Отресити и активни херцеговачки калуђери из Добрићева имају доста угледа и стичу видна места и ван своје обитељи. Год. 1758. помиње се Филотеј Стсфановић, „жителъ манастира Добрићева“ као „намесникъ митрополие валевске и санчака зворничкога“.⁸ Захарије Парезанин био је пред крај XVIII века неколико година ефимер у Сарајеву. Дионисије Балаћ, Добрићевац, обновио је 1817. манастир Косијерево.⁹ Данас је Леонтије Нинковић, добрићевски калуђер, архимандрит у Дечанима. Добрим делом с тога, што су добрићевски калуђери одлазили у свет, допирале су понекад њихове књиге и утвари на разне стране; не само у наше манастире као Житомишљин и Завалу, него и много даље. Два добрићевска рукописа, оба из XVIII века, доспела су чак у берлинску библиотеку, а један у бечку¹⁰.

Манастирско предање врло је живо, као што је уопште жива сва народна традиција у овом брђанском, борбеном и патријархалном крају. По том предању, манастир је пропао први пут 1649., „када су Млечићи ишћерали Турке из Рисна“. Озлојеђени, Турци су, вели се, напали и опљачкали манастир. Пријатељ калуђера, неки Јакуп-ага Јакуповић, узалуд је покушавао да спасе Добрићево од те напасти. Кад је у борби с нападачима сам погинуо, калуђери бише присиљени да плате крвнику и да претрпе нове прогонс. Ради тога, од страха, они напустише манастир и

³ *Записи и нацрти*, бр. 2139.

⁴ Једна рукописна књига овог пола доспела је чак у Прилеп, у цркву св. Петра. Ср. *Зап. и нацрт.* V, бр. 7995.

⁵ Л. Нинковић, *сб. г.*, 9, рђаво је читао патлис с његовим именом. Исправке су ове: шбнових тоу... попъ. Место Зогкы треба читати: изографъ.

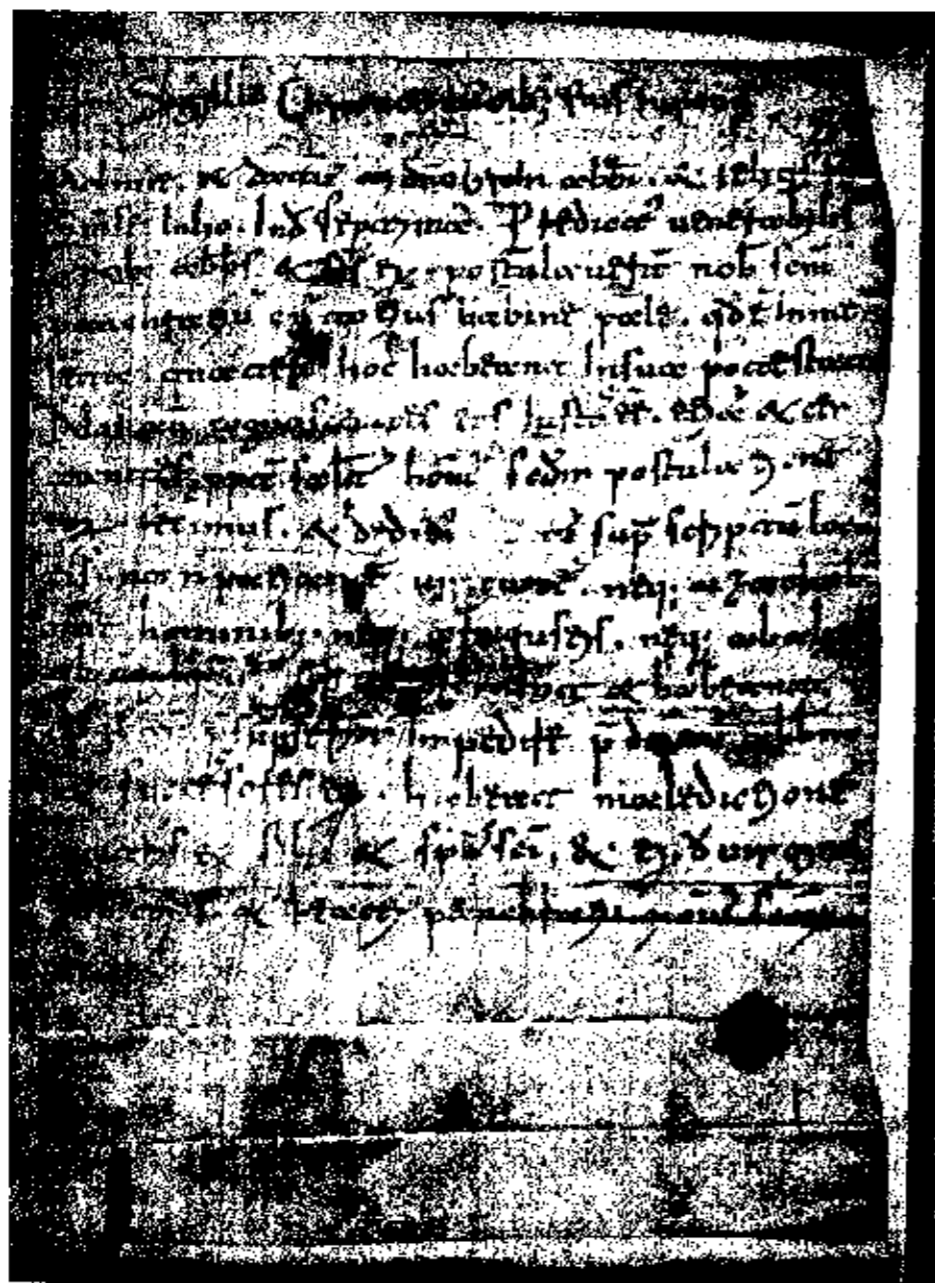
⁶ Ср. *Записи и нацрти* бр. 2994. Софроније Добрићевац, који се помиње у Ломници 1779. год. очевидно је друго лице. *Зап. и нацрт.*, бр. 6038.

⁷ Л. Нинковић, *сб. г.*, 19—23. *Спомен у Русији о Добрићеву из 1814. ср. Споменик С. К. Академије, ЛП, 1922., 111.*

⁸ *Записи и нацрти*, бр. 6027 и 8134.

⁹ Нинковић, *сб. г.*, 60, 56.

¹⁰ Овај бечки вероватно је купљен. Вук Караџић је желео да купи неке рукописе из Добрићева, јер му је било јављено, да их ту и у Косијереву „има много“. Вукова *Преписка*, VII, 1913., 66.

Сл. 2. – Тубожња повеља
Храшкова

пођоше куд који. Тек после осамдесет година, око 1730. обновљен је манастир поново; а обновио га је један калуђер манастира Св. Луке из никшићке жупе.

Друго сградање манастира било је за време херцеговачког устанка и турског ратовања с Црном Гором и Србијом, 1875.–1878. године. Као сви народни људи и добрићевски су калуђери учествовали у покрету и ради тога навукли на се турски гнєв. Слично се догађало и под Аустријом. За време устанка 1882. манастир је био војнички поседнут и посада је у њему остала све до 1890. год. „Ни један калуђер није смио отићи из манастира никаквим послом прије него се јавио дотичном часнику и док му није изјавио: гдје и ради чега иде и када ће се вратити. А тако исто при повратку морао се јавити, да је дошо и рапортирати шта је радио!¹¹“ Најпосле, ни у овом последњем великом рату, манастиру нису остале уштеђене нове и тешке невоље.

Манастирска црква посвећена је Ваведенију Богородичину и била је још у релативно добром стању, кад сам је посетио 1911. год. Зидана је у облику крста, са у Херцеговини карактеристичним пресличастим звоником. Грађевина је врло проста и убога и без икакве сложености, исто као и црква у Дужима. Од херцеговачких манастира једини је Житомишљин, сем старог Трсбињског Манастира, рађен са извесном амбицијом у архитектури; док су Завала, Дужи и Добрићево имали да подмире само скромне потребе своје пастве. Дужи су, како се зна, настали од невоље и са намером, да буду брзо замењени обновом Тврдоша. Судбина Добрићева, у његовом у свој Херцеговини најсиромашнијем крају, никад није била завидна, а бурна му прошлост оправдавала је уз то уверење, да у њ није ни потребно уносити ништа, што би могло постати лак плен непријатеља. Од прости сеоске цркве одваја Добрићево само то, што је живописано и што је, макар и у другом реду, било духовно средиште своје уже билећске области. До обнове Косијерева, нарочито у другој половини XVIII века, чинило се чак, да би Добрићево могло постати једно од најзначајнијих народних зборишта; али откако је Косијерево почело поново да служи и делује и откако су тамо намерно, да би се вршио што јачи утицај на Херцеговину, пренесене мошти Св. Арсенија, Добрићево је све више долазило у позадину и све мање постајало место нарочите пажње. Манастиру служи на част, што је иако сиромаш настојао на све начине, да оснује и одржи своју српску школу.

¹¹ Пликовић, *сл. г.*, 46.

Манастир Добриловина

Манастир Добриловина,
црква Св. Ђорђа

Манастир Добриловина налази се у једном ванредно живописном крају, окружена планинама чије јеле, – као, чини ми се, нигде на другој страни – стреме у висину са 60, 70 и 80 метара и имају нечег веома исобичног, смео бих чак рећи нечег готског у архитектури природе што делује изузетно задивљавајући. Штета је само што, бар засад, лежи потпуно с неруке. Пута до манастира нема никако. Кад се крене из Брскова низ Тару према њему, уске стазе, које су местимично права беспућа, веру се час уз оштре врлети, а час се низ нагле стрмени суљавају у поточине и планинска седла. На извесним местима немогуће је и јашити; понегде мудри коњ сам нарочито застаје као да опомене на опасност.

У Стојској Повељи краља Уроша, изданој око год. 1253., помињу се као села придата Богородичином Манастиру, међу осталим, и ова: оу Брсковъ: Простъниѣ, Стрѣчина, Гостиловина, Быстрица, а заселиѣ моу Добрихъ нина Бѣлојевина¹. У Лимској Повељи, којом су имања стојског Богородичина Манастира пренесена на манастир Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу, помињу се та места овако: „Село оу Брсковѣ Простъниѣ а засели љемоу: Быстрица Добрихънина, Гостиловина, Стрѣч[и]на, Плавъковина, Сельца, Асеново а планина моу Коњ². Највећи дсо тих места очуван је све до данас; у главном с истим именима: Прошћење, Бистрица, Стрѣчина, Гостиловина и Бјелојевина и сва су мање-више у непосредној близини Добриловине. Гостиловина и Бјелојевина припадају извесним делом још и сада манастиру као његова имања. Намће се с тога питање, да ли данашње име Добриловина није мало измењено, у више народном облику, раније име *Добрихнина*, чије се значење, по личном власништву, временом заборавило. Мени ствар изгледа потпуно вероватна, тим више што се Бистрица и Добриловина, које се у обе повеље вежу заједно (у Лимској чак Бистрица Добрихнина), налазе на левој страни Тарс, једна иза друге, док су Прошћење и Стрѣчина преко пута, на десној обали³.

Име *Добриловине*, и то у множини, помиње се први пут тек 1594. год. у једном запису овако: „Да се зна каде би просвещение ва Добриловинахъ⁴“. То „просвещеније“ није сасвим јасно шта има да значи (мислим да није исто што и „освећење“), али ми држимо да је најприродније тумачење да се тим мислило на почетак рада у манастиру. То изгледа вероватније у толико, што се одмах затим вели: „оулезе игъмень Аניתѣ и дѣховникъ Зариа“

¹ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*. Београд 1912., 601.

² *Споменик* III, 9.

³ Тако мисли и П. Мркоњић, у *Населима I*, Београд 1912., 263.

⁴ Љ. Стојаковић, *Спори српски записи и нијанси*, бр. 854. Народно издање као власника места на ком је подигнут манастир помиње Добрију Делејића. А. Лубурић, *Дробицац*, Београд 1930., 212–3.

очигледно први као старешина, а други као сабрат у манастиру, иако се изрично не каже у шта су „уљегли“. Пре тога о манастиру нема никаква помена, а у целом XVI веку и овај је једини.

Манастир се почео развијати тек од XVII столећа. Колико се данас може знати по очуваним белешкама, први прилог који је манастир добио био је један рукопис октоиха. Дао га је 1602. год. монах Јоасаф⁵. Извесну забуну у питање о подизању манастира уноси онај натпис, који се налази у цркви, изнад врата, а који се данас, после „оправке“ и кречења, не може, на жалост, сигурно прочитати. Старија читања су, међутим, недовољно поуздана. У том натпису се каже: да је храм Св. Ђорђа (а то је Добриловина) подигнут трудом и подвигом игумана Јоакима. Грађење је почето 4. марта, а свршено је 8. септембра 1609⁶. Ако је то тако, онда шта је с оним „уласком“ игумана Јанићија и са овим прилогом књиге из 1602. год.? Да ли ствар не треба схватити овако: 1594. год. изабрано је место за манастир и подигнуте су његове зграде, а сам храм (јер овај натпис из 1609. год. односи се само на њ: „свѣи свѣти и божаствени храмъ“) саграђен је тек 1609. год.? Ја, искрено кажем, другог тумачења не видим. Јер ако би ону прву вест из 1594. год. могли, на основу овог натписа, и друкчије тумачити него што смо ми пре чинили, постојање манастира пре 1609. год. зајемчено је оним прилогом књиге „монастирѣ светомѣ Георгию в Добриловинѣ“. Тумачење да је манастир 1609. год. био можда поновљен потиरे изречен текст „сагради се“. У том натпису каже се даље: да је живопис у цркви израђен помоћу прилога војводе Радича Милошевића⁷ и његова племена, и кнеза Милована Лазаревића, протопопа Радула и његове браће, кнеза Вукића Вуковића и браће, кнеза Херака Радонића и кнеза Војина Радуловића и њихова племсна, и кнеза Павла Вуковића. Према врло непоузданом читању тог другог дела натписа, живопис је завршен 12. августа 1613. Од тог живописа остало је све до данас нешто трагова, али је највећи део потпуно упропашћен.

Сама црква манастира Добриловине, мала и укусна, претставља по архитектури потпуну имитацију манастира Мораче, главне старе цркве у области Потарја. Архитекта г. А. Дероко намерава о том дати и неколико ближих саопштења.

Током XVII века развој манастира даде се пратити по овим белешкама: Год. 1625. у њему се помиње један минеј⁸. Макарије, игуман из Равне Реке, zaloжио је 1658. год. у Добриловини

Сл. 1. – Црква манастира Добриловине (Снимак Ђ. Бошковића)

12 минеја и један тишик, које је овом другом манастиру приложио игуман Максим⁹. Год. 1673. Радоје, Вукоје и Томаш Војиновићи приложили су били манастиру Доњу Луку, али су се после покајали: „жеше Лвкс в свою рѣку и не бистѣ им добро“. С тога Рајин Малешевић, у име све браће и родбине, предаде Доњу Луку попово манастиру, у присуству повеликог броја сведока¹⁰. Од породица, које се помињу у том запису као сведоци, постоје још и данас Марковићи и Радовановићи у селу Бистрици, док су Малешевићи у тој области нестали поодавно. Год. 1689. трудом и подвигом јеромонаха кир Теодора би саграђена ћелија на Јасичју¹¹. Кад је те године долазио на Цетиње патријарх Арсеније III, дошао је са њим и добриловински проигуман Василије, синовац Теодоров, „и тогда дастѣ ми неговѣ святѣине писаниѣ на духовнос исповѣданѣ на Чръную Гору и на приморѣ и на племена, иже тко хоцетѣ исповѣдати се“¹². Та патријархова посланица, која је имала и изванредан политички карактер у вези са акцијом Срба против Турака непосредно пред Велику Сеобу у Аустрију, била је доиста упућена Никшићима, Дробњацима, Кучима, Пиперима, Бјелопавлићима, Братоножићима, Црној Гори, Приморцима и осталим племенима у Херцеговини. Патријарх им је, каже сам, упутио духовника Василија „да васѣ исповѣдае и вчи за-

⁵ Стојановић, *сб. г.*, бр. 917.

⁶ *И.*, бр. 992. Н. Дучић забележио је погрешно, да је Добриловина посвећена Св. Николи. „Браство“ II, 1888., 152.

⁷ О Милошевићима ср. народну традицију код А. Лубурића, *Дробњаци*, 1901 и д.

⁸ Стојановић, *сб. г.*, бр. 1165.

⁹ *И.*, бр. 1559.

¹⁰ *И.*, бр. 1685–8.

¹¹ *И.*, бр. 1905.

¹² *И.*, бр. 1909.

¹³ Писмо је штампао Вук Караџић, *Скупљени Грамањички и Бољемички списи* III, 422–6. О њему Ј. Н. Томић, *Десет година из историје срп. народа и цркве под Турцима*, Београд 1902, 138–40; *Глас* LXX, 1906, 104–6. О Василију ту није утврђено ништа ближе, а да је добриловински проигуман главом тај духовник излази јасно из његова наведеног записа.

¹⁴ Љ. Стојановић, *ср. г.*, бр. 1687.

¹⁵ *Љ.*, бр. 2369.

¹⁶ Ту се помиње владика херцеговачки Арсеније као „свјци“ аџџи. Како је то очевидна погрешка то је Љ. Стојановић, *ср. г.*, бр. 5753 то поправио у аџџи. Али Арсеније се спомиње као херцеговачки митрополит тек од 1713. Ср. И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима*. Мостар 1901. 28. Да у горњем запису не треба читати аџџи?

¹⁷ Љ. Стојановић, *ср. г.*, бр. 2107, 2172, 2301, 6695.

¹⁸ *Љ.*, бр. 7504.

¹⁹ *Љ.*, бр. 3070.

конз Божијем¹³, што је очевидан доказ да је тај Василије био човек од веће вредности и угледа.

Леп податак о манастиру сачуван је у једном досад необјављеном запису, који сам добротом г. проте Душана Кеџмановића нашао у оставштини пок. свештеника Љубомира Пеће. Јеромонах Дионисије Дапковић, син војводе Николе, из Паштројевића, дао је један рукопис, који је 1670. год. оправљао овај исти проигуман Василије, манастиру Добриловини, иако је раније припадао другој цркви. С тим се прилогом сагласио и војвода Никола. Обадвојица су то учинила врло вероватно на речиту молбу Василијеву.

За време новог игумана Венијамина, његовим трудом и по његовој наредби, оковано је 1697. год. једно манастирско јеванђеље.

Манастир Добриловина помиње се у Катастиху Хиландарском крајем XVII и почетком XVIII века. Као хиландарски приложник уписао се игуман Теодосије, за кога знамо из једног другог записа да је био проигуман 1673. год.¹⁴ У списку приложника Добриловина је добро заступљена; од калуђера се помињу: духовник Висарион (и његов се отац замонашио и звао се Никон), који је уписао прилоге за више монаха, можда већ помрлих, и живи Герасим, Јевтимије, Теодор, Максим, Арсеније, Евлогије, Филотеј, који се сви уписују сами. Од ових је после Герасим записан и као игуман. Јевтимије је уписао и мајку, монахињу Марију. Од ових монаха налазимо у једном запису из 1719. год. ова лица: Теодора као игумана, Герасима и Филотеја као проигумане и Евлогија и Максима¹⁵.

У XVIII веку о манастиру има много више вести. Збирка његових рукописа је прилична. Ту се као манастирско власништво, уз оне раније књиге, помиње 1702. један пролог; 1707. једно јеванђеље, које је у манастиру Довољи купио игуман Филотеј да служи за душу његову учитељу јеромонаху Јевтимију; 1711. штампани *окџоих*, који је тад повезан;¹⁶ 1713. поновио је Јован Делић један стари псалтир; 1716. помиње се законик¹⁷. После тога, за дужи низ година не набављају се и не добијају књиге, а и других прилога има мало. Од њих се помиње само, да је год. 1720. приложно манастиру петохлобницу духовник Георгије Драгојевић, коју су ковале три кујунџије,¹⁸ а 1754. год. старац добриловински Давид купио је кандило за осам цскина¹⁹. Интерес за књиге јавља се опет, али у малој мери, средином

XVIII века. Год. 1742. донео је у Добриловину из никшићког жуписког манастира једну *лиџурџију* игуман Дионисије, а оправдио је добриловински јеромонах Максим; 1753. помиње се рукопис *Слова и жиџија*; 1755. оправљен је чак у Бијелом Пољу један *минеј* добриловински; око 1763. налазио се ту један штампан триод²⁰. Нисам сигуран да ли су припадале Добриловини, иако се данас у њему налазе, сребрне корице једног *еванђеља*, на којима се налази старији урезани запис: проигумен кирь Данила, и млађи: попъ Ілія и попъ Миоџъ аџџов.

Год. 1749. израђен је један сумаран инвентар манастирских скуповенијих ствари, „да се зна колико е сребра манастира Добриловине“. Из тог инвентара видимо, да је имање манастира било доста скромно; у њему су се налазила: 2 путира, 1 петохлобница, 1 купа, 10 крстова, 6 панагија, златан бивот у вредности од 10 златица, 4 чаше, 2 дискоса, 3 лажице, 3 звезде, „прсти двои, едни од злата, а едни сребрни“, 1 сребрн појас, 1 појас од ибришима, 144 пуцета за петрахиље, 2 кандила, 1 миросалица, 10 одежда, 9 фелона, 11 петрахиља, 4 орара.

Те године учињено је и доста поправака у манастиру. Покривена је црква, велика ћелија и мађерница, ограђена је изнова авлија, солдрма, воденица, плевница и коњушница и код манастира и у Доњој Добриловини. „И би труда и трошка много“; утрошено је самих 26.000 ексера²¹.

У манастиру Добриловини чувало се једно време много књига манастира Равне Рекс, које су после пренесене у Николац код Бијелог Поља. Запис, који говори о том преносу, код Стојановића, *сп. д.*, бр. 4581, није датиран, него се каже да је „краја XVII или поч. XVIII века“. Ми мислимо, да можемо утврдити прву поставку из ове чињенице: као сведок тог преноса помиње се Радуо „писац“ уз Коју Лалевића из Колашиновића и друга нека лица. Ја сам летос, проучавајући цркву у Црколезу, наишао на више записа, из којих се види: 1) да је настојањем неких Колашинаца и других 1673. год. пописана та црква²²; и 2) према потпису, на великом запису у проскомидији, „Помени ги раба бџиа Радкџа“, јасно је, да је тај посао радио Радуо. Рукопис тог записа и многих натписа у цркви потпуно је исти. Ја мислим, уз то, да је врло вероватно и цело живопис дело Радулово, и да је тај Радуо онај исти који се помиње као сведок и при предаји ствари у Добриловини.

²⁰ *Љ.*, бр. 2841, 7996, 3086, 10307–9. Ср. још бр. 4333–5, с недатираним прилозима у књигама и без навода какве су и које књиге.

²¹ *Љ.*, бр. 2978–80.

²² Ср. В. Р. Петковић, „Прилози“ VII, 1927., 224–5.

Број равноречких рукописа, који се налазио као аманет у Добриловини доста је велики; ту је било: једно велико оковано јеванђеље, 12 мисеја, 3 триода, 3 служебника, 2 јеванђеља, 2 псалтира, 3 октоиха, 2 пролога, по један типик, Златоуст и поуке Јеврема Сирца. Сем тога налазило се у остави и неколико црквених утвари, које су све у реду враћене.

Понеки калуђери манастира Добриловине имали су извесне активности и угледа и на другим странама. Сем Василија с краја XVII ваља поменути и његова монаха Максима Добројевића из Бистрице, који се 1714. год. наводи као игуман Црне Реке²³. Год. 1712. монах Георгије Добриловац обилазио је ибарски крај; „великѣ трѣдѣ имехѣ и малѣ покои обретохѣ“, пише он. Али је, изгледа, скупио доста новаца, јер је 1720. за једну петохлебницу дао 21460 аспри, „а било е мое сребро“.²⁴ Ту је петохлебницу приложио исте године свом манастиру. У манастир Никољу у Србији, који је био „не мало“ запустео, дошао је 1775. год. добриловински јеромонах Георгије Марковић Дедчић и обновио га је и снабдео свим потребама. За то је добио признање и од надлежних црквених власти и похвалу од чувеног Хаџи-Рувима, дахиске жртве пред Први Устанак. С њим је, каже један запис, дошло још петеро браће, али се не зна да ли су и они били из Добриловине или и из неких других манастира²⁵.

Год. 1764. настрадао је у манастиру неки Мујо Дервишевић с друштвом, који је тамо дошао ради пљачке. Један манастирски запис каже, како је скочила „сва Жупа“ да брани манастир и како су један део нападача, с Мујом заједно, ухватили и везали, а како је други побегао. Изненађен, један од њих се спасао у последњи час, гологлав, „по главе шбријате, а по нешбријате“²⁶.

Манастир Добриловина опустео је крајем XVIII века, не знамо поближе којим поводом и на који начин. Г. В. Петковић у Народној Енциклопедији I, 608, узима да се запуштење манастира догодило 1802. год. То чини на основу једног записа у збирци Љ. Стојановића бр. 5504²⁷. Али та година неће бити тачна. Ево зашто: 1) Један запис од 26. августа 1827. каже²⁸, да је Добриловина била пуста двадесет и осам година и да је поново отворена тога датума. Значи, према томе, да је запустела 1799. 2) У запису, који говори о запустелости нема датума, него се он ставља у 1802. год., јер долази у једном низу бележака иза две белешке из 1802. Логички би, доиста, и било да се узме, да се и тај запис од-

носи на ту годину. Али, у тој књизи где се налази тај запис налази се читав низ бележака од 1799. год. све до 1839. год., а издавач нам не каже да ли су све од једне или, вероватно, од више руку. У нашем случају то би било од нарочите потребе. Јер први запис тога низа потиче из 1799. и говори о манастиру Довољи. Да ли није истом том руком писан и запис о запустелости Добриловине? Ми то, на жалост, не можемо утврдити, јер се та књига налази у некој далској цркви код Пљеваља (ако се још тамо налази!), али се претпоставка намеће сама од себе. Тај први запис потиче из 1799. год., а од те године је, по запису од 1827., протекло одиста двадесет и осам година.

Добриловина је том приликом потпуно растурена. Неке су рукописе разнели људи (један триод вратио се у манастир тек 1889. год.), а неке су ствари биле закопане и пропадале су у земљи све до 1895. год., док их није нашао Лазар Бошковић из Поља и спасао их већ знатно оштећене²⁹.

Манастир је обновио Макарије Савић родом из Пештера, а пострижник манастира Враћешнице, кога је протерао из Србије архимандрит Мелентије Павловић. Први ктитор био је поп Вид из Шарапаца, који је дао храну за калуђера. Манастир, који се налази и иначе у пустом шумском крају, мора бити да је доиста сасвим запустео, кад Макарије нарочито бележи, да је Павле Рабреновић пристао да с њим ноћива „за севал“. Од старог манастира не беше остало ништа. „Немаше куће никакве, но изгорело беше“. Изгорела је чак и колиба, коју је сам Макарије подигао³⁰. Шта је било са братством саме Добриловине није нам довољно познато, али је највероватније да се било разишло по другим манастирима. Њезин игуман Стефан потписао је 23. јула 1811. у Морачи пуномоћ пивском архимандриту Арсенију Гаговићу, да може у Русији тражити милостињу и за његов манастир као и за неке друге³¹.

Али је манастир овог пута био лоше среће. Обновљен 1827. год., он је једва радио неколико година. Колашински Турци напали су 1833. год. на њ и разјурили поново његово братство. Том приликом Никола Косовић дошао је у Никољац код Бијелог Поља и пренео тамо манастирски поменик, из кога је Д. Анастасјевић, не помињући да је добриловински, саопштио неколико недовољних бележака³².

Педесетих година, у једном писму, име Добриловине проширено је погрешно на целу ту област. У једном писму Вука По-

²³ Љ. Стојановић, *сб. г.*, бр. 7433.

²⁴ Сборникъ отд. рус. языка и словесности ХСVIII, 1921, 228-9.

²⁵ Стојановић, *сб. г.*, бр. 3797, 3903.

²⁶ *Ив.*, бр. 3248.

²⁷ Објавио га је Љ. Стојановић и у збирци *Сѣтари српски родослови и лейтописи*. Београд - Карловци 1927., бр. 1591.

²⁸ *Сб. г.*, бр. 5504.

²⁹ Цетињска *Просвјета*, IX, 1898., 451-3.

³⁰ Стојановић, *сб. г.*, бр. 4052-3.

³¹ *Споменик* LIII, 1922., 95.

³² „Богословље“ 1931., VI, 68-70.

повића из Котора из 1854. год. казује се, на име, овако: „Они су били у Добриловини, познају онамо све цркве, манастире и калуђере“³³. Отуда је Вук Караџић, преко својих пријатеља, тражио старе србуље, да их купи или замени за новије руске књиге. Карактеристично је, што је јављао Вук Врчевић, како он по те књиге мора слати неког из Црне Горе, „јер ондашњи људи не оћу нешто да до њих довате“³⁴, а још је више занимљиво, како је руски конзул и историчар А. Гиљфердинг у манастиру Архангела Михаила, у колашинској области, наишао на гомиле старих рукописа и узимао од њих, да однесе, што му се год допало³⁵. Тако се може и протумачити једним делом што данас у Добриловини нема ни једног рукописа.

Добротом пријатеља г. Мирка Мијушковића, бившег министра Црне Горе, добио сам на преглед занимљиву аутобиографију архимандрита Михаила Дожића, другог обловитеља манастира Добриловине. Кад је он као младић 1866. год. примио јерођаконски чин поручио му је војвода Мирко, отац кнеза Николе, да би требало да иде, као још млад, на Тару, да обнови опустели манастир. Дожић се с почетка извјањавао својом младошћу и неискуством да ради на граници, али је војвода поновио своју жељу. С пропратним писмом за капетана Јоксима Кнежевића и друге главаре из околине манастира кренуо је млади духовник 28. априла 1866. на нову дужност. Цркву је нашао „обраслу у различну гору“, до које се требало с муком пробити. Добро је уочио, „да је исти план морачке цркве, једино што није једне величине“. Црква није била потпуно разрушена; држало се чак још и кубе, а у унутрашњости и понешто од фресака. Одмах је почет рад на обнови цркве и на подизању конака. Дожић је желео да изврши наредбу, капетан Јоксим се трудио да све успе, али је посао ишао доста споро из доста разлога. Те године беснела је по Црној Гори куга; није увек било довољно средстава; имало се муке с Турцима који су на обнову гледали преким оком. Дожић је постао јеромонах 17. децембра 1866. Црква је пропојала на Лазареву суботу 1867., али без велика учешћа народа. „Шарански народ те зиме јако бјеше пострадао због животиње, која од саме глади крепаваше, а доста оскудни и са својом храном бјеу“. Колашинске Србе задржавале су њихове аге; „ко би пошо у Добриловину тај главом плаћа“. Та је срџба долазила отуд, што није тражена дозвола за обнову манастира од турских власти.

Живот у осамљеном манастиру није био лак. „Села далеко а коншије пријатеља није близу“. Читаво лето провео је Дожић са старим одем и ускоком Мићом Марковићем. „Много порука са највећим пријетњама добиваг, како од ућумата колашинскога тако и од поједини Колашинаца да се мичем и то без чуда“. Издага је и строга наредба, да му се ништа не сме добавити с пазара из Бијелог Поља, „због чега многе оскудице за дуже времена претријег“. Али је млади калуђер издржао на тешку месту. Год. 1868. населио је на манастирској земљи четири породице (не каже им имена); поправио је те и идуће године односе с Турцима; ушао је у ближе везе са суседним селима и родовима и направио је домало од манастира поново ако не културно, а оно свакако видно национално средиште. Наредне године добио је за манастир, посредовањем руског конзула из Мостара, све потребне црквене сасуде, одежде и књиге, и то је манастиру још више дигло углед. Људи су више волели „што из Русије бјеу, нео што истијех вредност захтеваше“. Почетком 1870. год. отворио је Дожић и прву школу у манастиру, у коју је пошло седморо ђака. Школу је друге године прихватила црногорска влада и омогућила је да се за њу подигне још једна зграда уз манастир.

Кад је 1875. год. планула невесињска пушка избио је народни покрет и у овом крају. Један од вођа, уз војводе Јоксима Кнежевића и Трипка Џаковића, био је и млади калуђер, а сам манастир постаде једно од главних устанничких средишта. Оно је, као такво, 3. августа 1877. год. и пострадао од турске ватре. Ствари из њега биле су претходно склоњене у Ускоке, у кућу Саве и Вукашина Кршикапа³⁶. Кад је Дожић, по свршеном рату, 1879. год., био премештен за игумана у Морачу дошао је на његово место мирски свештеник Радосав Рондовић, бивши настојатељ манастира Довоље. С њим, а и раније, под Дожићем, донесено је у Добриловину неколико црквених утвари пострадалог манастира Довоље, које се и сада ту налазе.

Данас манастир изгледа, у главном, добро. Осећа се, наравно, у великој мери његова велика усамљеност и оскудица додира и људи и ствари са правом цивилизацијом. Али је за то, у јединственој природној лепоти, његово место као створено да изазове у људима мистична расположења и склоност за медитације.

³³ Вукова Прејиска, VII, 254.

³⁴ *Ib.*, 255.

³⁵ Босни, Герцеговина и Шаран Србија. С Петербурга 1859., 332.

³⁶ Просвјета, 644.

ПРИЛОЗИ

I

1669/70.

Да се зна како сїю книгѣ шправи и плати Гїѡнисіе Іермон-
ах(ъ) ис Пашроевића храмѣ стомѣ Николи, бѣ да прости. Азъ
произвменъ Василїе ѿ монастыра Добриловинѣ сїю книгѣ шпра-
лах(ъ) въ лѣтѣ зрой. И оставих(ъ) ю Диѡнісе (!) да ми се пое за
мою и шчинѣ и матерїню дшѣ свакоу свботѣ докле ми бѣде шцѣ и
мати живѣ, мене и моемѣ шцѣ воиводи кур Никуу Даб'ковићоу.
И по томѣ тога ю воивода Нико дахъ на славу бжию и стго
Николе дах(ъ) да се поменѣю мое старе дше и да мѣ ние проѣто
кои священїкъ неѣ шве дше поменѣти. И тако рече воивода кур
Нико и тко бѣде ѿ меце да мѣ е шва црква прелорѣчена, тако да
ниесоу проклети но блвены.

(Запис у рукопису из оставштинс пок. Љубомира Пшс).

II

1696/7.

† Въ лѣт(о) зсс шкова сс сїя тетрос(ан)г(е)лъ повелѣнїемъ
и потрѣждснїемъ многосмернаго игмена кур(ъ) Венїамина Іе-
ромонаха.

(Натпис на јеванђелију у манастиру Добриловини).

Манастир Довоља

У Гласнику Скојској научној друштва, XII, 149–153, објавио је г. Бурађ Бошковић своја запажања о архитектури манастира Довоље. Том приликом он је, по једном запису објављеном од А. Гилффердинга,¹ казао, да је манастирска црква подигнута 1545 год. Навод тај само је делимично тачан. Црква је те године обновљена, а саграђена је много раније. Г. В. Петковић у *Народној Енциклопедији* I, 616, изрекао је мишљење, да је манастир сазидан „по свој прилици у 15 веку“, јер је први помен о њему сачуван из 1513 г., и то мишљење је, на основу досад познате грађе, једино оправдано.

Да је манастир постојао пре 1513 год. види се из записа митрополита Јована, који је те године дошао у Довољу као већ створен манастир и записао у њој 25 августа своју милост за њ. „Видевше братију на трдних местъ“, пише он, „слободисмо цркъв да не плака ни митро[по]лѣтѣ ни комъ дръгомъ“, него да су калуђери „слободни, да моле бога за митрополѣта и за штале христѣане“. Митрополит је молио своје наследнике да ту његову одлуку не мењају.² Даљи наследник Јованов на митрополитској херцеговачкој столици, Никанор, записао је 27 јула 1544, приликом свог доласка у манастир, да потврђује милост Јованову. Он каже и нешто више, него што налазимо у Јовановом запису. Обраћајући се „христѣаномъ Прием'каномъ, властелѣмъ великим и малимъ“, он каже да је из Јованова писма видео „како се дръжали то село (Премѣане)... и исправљѣли се вам всакъ работъ, и црква е слободна била ѿ длѣга царева“.³

Колега г. д-р Фехим Бајрактаревић имао је доброту да ми стави на расположење његову збирку регеста турских аката, која се чувају у манастиру Св. Тројице код Плеваља, а која се односе на овај манастир. Из те збирке три се акта односе на обнову манастира Довоље. Први, под инв. бр. 123, потиче из 1536 год. У њему се каже, да је Барбил или Бербил, син Вукосаве, изјавио пред плеваљским кадијом, како је „црква Довоља трошна“ и да је он жели оправити и повратити у старо стање. После потврде двојице муслиманских сведока да је тај навод тачан, кадија је издао тражену дозволу за оправку. У другом акту, инв. бр. 39, каже се, да су дотични муслимански сведоци изјавили, како је Довоља имала „од старине“ камене зидове. Изгледа, да се тој оправци није приступило одмах, јер се 1545 год. Бербил јавља поново код кадије, и то сад са претставком да се Довоља руши и да је треба оправити. После новог сведочења двојице муслимана

¹ *Боснија, Герцеговина и Сѣварај Сербѣа*, Спѣтербургъ 1859, 332. Гилффердингъ вели, према запису, да је црква те године „была построена“. Ср. Јв. Стојановић, *Сѣварај срѣски записи и наѣписи*, бр. 10070. С. Самарѣин забележио је у „Новој Искри“ 1905, 181, народно предање, да је Довоља грађена „за пријеме Косова“.

² *Споменик XXXIX*, 1903, 95. И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополијима*. Мостар 1901, 11–12.

³ *Споменик XXXIX*, 93.

Сл. 1. – Развалине манастира Довоље, са северозапада

кадија је издао нову дозволу, инв. бр. 154. Тад се оправка и извршила и њу, ове исте године, како смо напред видели, помиње и манастирски запис, који је навео А. Гилфердинг.

Манастир је био посвећен Успенију Богородичином, а не како Н. Дучић тврди „малој Госпођи“,⁴ односно њеном рођењу.

Вести о њему током XVI века нема много. Нешто их је више у XVII веку, који је богатији подацима сваке врсте. Из турских докумената манастира Св. Тројице видимо, да се год. 1618, инв. бр. 161, калуђер „Лукин“ (Лука, Лукијан или можда Логин, јер се у акту инв. бр. 34 он може читати и као Лујин) из села „Премете“ (Премћана) обраћао плеваљском кадији с молбом, да може оправити порушени кров на цркви Пречисте у Довољи, и да је тражену дозволу и добио. Иза дозволе дошао је преглед цркве од стране турских власти и после тог прегледа, 1623 год., инв. бр. 137, издата је дозвола да се може извршити оправка, али с тим, да се не сме подићи ништа више него што је раније било.

Год. 1616 био је оптужен калуђер Стеван, да је, заједно с неким харамџама, напао Миленка Велића из Потпећи, али суд није могао стећи уверење о његовој кривици и ослободио га је.⁵

Манастир је у првој половини XVII века проширивао своје поседс. Његов калуђер, онај помиснути Лукин или Логин, добио је 1623. год. за 600 акчи земљу једног свог рођака; 1629 год. купили су калуђери у свом селу другу земљу за 1200 акчи; а 1631

игуман Авакум купио је за 2000 акчи и треће имање.⁶ Напредак манастирски види се и по томе, што су се калуђери, после недавне оправке цркве, решили, заједно са својим сељанима, да 1632 год. молс за нову оправку. За ту су оправку добили и дозволу и извели су је током 1632/3 год.⁷ Год. 1637 манастир је добио за 1000 акчи ново имање, Борисалицу, са широким границама.⁸ Кад је умро калуђер Лукин прешле су његове земље у посед манастира, и 1634 год., после наплате таксе од 1700 акчи, издата је калуђерима и потврда о томе. „Калуђери су“, воли кадиски акт, „ушли у благајну као порезни десетински обвезници и док буду плаћали годишњу филурију нека их нико у поседу не смета“.⁹ Год. 1665 купили су калуђери повелике винограде у селу Кучину и платили су за њих 20.000 акчи; 1671 добио је игуман Максим и судску потврду о тој куповини.¹⁰

Извесни наши писци тврдили су, да су крајем XVII века биле пренесене из Пећи у манастир Довољу мошти Св. Арсенија, наследника Св. Саве. Г. Ст. Станојевић расправљао је подробно о том питању и утврдио је, да су причања о томе основана у главном на традицији, која није довољно поуздана ни у хронологији, ни у другим моментима.¹¹ Ја са своје стране не бих том расправљању имао шта да додам; напомињем само, да митрополит Аксентије који се 1729 год. бавио у Довољи не наводи, у свом запису, ни једне речи о моштима Св. Арсенија. Оне су у манастиру сигурно чуване крајем XVIII и почетком XIX века; вероватно су у њ дошле на дуже време после 1737 год., после одласка патријарха Арсенија IV и страдања многих манастира, који су се налазили на лаком домаку Турака.

У XVIII веку вести о манастиру има врло много. Год. 1707 за време игумана Тодора и проигумана Герасима продато је једно еванђеље манастиру Св. Борђа, можда суседној Добриловини.¹² Год. 1716 калуђер Филотеј са осталом браћом купио је за 2000 акчи нове земље за манастир.¹³ Митрополит Аксентије, кога мало пре спомену смо, хвали 1729 у Довољи оца Авакума „мужа чјстна и добродетелна“. Он га је благословио и дао му писмо да га „сваки пољ по својој ензри има препроводити и своју ензрију привести, али е женско алити машко, да се имат исповедат е више реченнога дјховника“. „И што вам заповиди лепо слыжите и слышите“.¹⁴ Значи, да је Авакум био човек необичније врсте, кад је на владику могао оставити тако јак утисак и добити од њега овакву похвалу и пуномоћ.

⁶ *Ив.*, инв. бр. 139, 47, 29.

⁷ *Ив.*, инв. бр. 1 и 151, 55.

⁸ *Ив.*, инв. бр. 136.

⁹ *Ив.*, бр. 41.

¹⁰ *Ив.*, бр. 67.

¹¹ „Гласник Историског друштва“ у Новом Саду, V, 1932, 337–41.

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нађајски*, бр. 2172.

¹³ Збирка манастира Св. Тројице. Инв. бр. 36.

¹⁴ *Споменик* XXXIX, 95.

⁴ „Браство“ II, 1888, 152.

⁵ Збирка манастира Свете Тројице. Регеста г. Ф. Бајрактаровића, бр. 20 и 153.

Манастир је напредовао видно и у XVIII веку. Год. 1733 продала је једна кадуца из Кучина свој виноград довољском калуђеру Антонију за 10.000 акчи, а манастир је имао да плаћа за њ годишње 100 акчи турским властима.¹⁵ Год. 1735 калуђери Антоније и Михаило молили су плеваљског кадију да им се дозволи оправка порушеног крова у ћелијама.¹⁶ Те исте године калуђери су купили за 150 гроша једну земљу Јове Јеремића.¹⁷ У манастиру Добриловићи чувају се једно кандило из 1735 год., које је дао сковати овај јеромонах Михаило, после игуман манастирски, и један његов орар. За време ратова од 1737-9 год. Довоља, склоњена с великог пута и у чисто српској области, није страдала као више изложена Шудикова код Берава. Напротив, Добила је тад и нешто нових ствари. Први игуман Василије купио је, на пример, 1738 год. један богородичник од неког муслимана, који је тај рукопис вероватно негде унљачкао.¹⁸ Али су, после сеобе патријарха и великог потреса тога времена, приходи манастирски осетно попустили. С тога 1749 год. иде Антоније јеромонах у Стари Влах, вероватно у писанију; а 1764 Стеван Довољац с ђаком Илијом по Морави и ужичкој области.¹⁹ Од ствари које је манастир добио до краја XVIII века можемо утврдити само ове: један спитрахиљ из 1740 год., једну велику тензију, коју је 1777 год. допоо игуман Теофил и једно кандило које је 1786 год. приложио хаџи Никола Алексијевић. Међутим, један запис с краја XVIII века каже за Довољу, да је светло украшена „виштрљ цркве златом, сребром и одежама и кандили, икоцама“.²⁰ За време игумана Теофила 1799 год. покривена је Довоља, како један запис с поносом каже, „славнием покровомъ клисомъ“.²¹

Прва тежа невоља задесила је манастир 1809 год., свакако у вези са Карађорђевим походом у Нови Пазар. У једном сукобу колашинских Турака са ускоцима погинула су два Колашинца. Турци су оптуживали за ту погибију калуђере казујући да су они наговорили ускоке. И с тога „лакоже волци на овце“ пападоше на њих и на манастир и све похараше. „Сва манастирја имѣния разнесоше се и црковния вецѣ избрания здивителния“. Калуђери с муком спасоше њивот с моштима Св. Арсенија.²²

Манастир је обновљен 1814 год. Јоаникије Ђурић јеромонах, каже један запис, „с трјдомъ принесе кивотъ в црковъ 1814“. Он је вратио у манастир и неколико однесених књига и једну икону.²³ За осиротели манастир требало је купити прилог. На тај тешки посао кренуо се Пахомије Ђурић, можда срод-

ник Јашићев, 1822 год. и имао је видног успеха. По његову повратку, 1824 год., манастир је исплатио уредно десетину и све друге порезе турским властима. Разумљиво је потом што је Пахомије наскоро постао и игуман манастирски. Као такав он се помиње од 1827 год.²⁴ Активан, он је наскоро прегао да обнови манастир. С дозволом турских власти он је то извео 1833 год., али је имао доста муке с колашинским Турцима. Као помагач Пахомијев помиње се 1835 год. млади детински владика Петар II, који му шаље неколике руске богослужбене књиге, дар руског цара Николe I.²⁵

Други пут запустео је манастир 1849 год., и опет од насиља колашинског. Његов нови игуман Висарион, незадовољан стањем које је нашао 1850 год., остави манастир и оде у Дечане, управо „утече“, како каже један запис.²⁶ Иза њега оста манастир поново пуст и настрада нарочито за време Омер-пашина похода на Црну Гору, 1852/3 год. Обновно га је 1853 год. цски ђак Живко, „Съ помощию божиею отъворисмо цркъва, очиетисмо ћелие цркъ погашѣлка вопничкога, несретника Госке, и поградисмо се велике ћелие“. Све је то изведено 1854 год.²⁷ Тај Живко дошао је у Довољу из Скадра још 1840 год. Ту је „научно књигу“ и постригао се и постао брат Пахомије. Од 1853 год., кад је поново стигао у манастир, он је био његов игуман, обновитељ и главни ктитор.

За време тих страдања разнесене су извесне манастирске ствари и књиге на више страна. Један део рукописа налази се делом у Пријепољу, где је тамошња црква Св. Василија, подигнута на довољском земљишту, била њена својина, а делом по разним другим странама. Један мали део понео је, изгледа, са собом руски конзул А. Гилфердинг, који је 1857 походио манастир. Кад је он тамо долазио нашао је манастир „совершенно пустъ“. Чак ни његов игуман Пахомије није се после много бринуо за њ. Бог зна из којих разлога, али чини се највише због страха од Турака. Он се навраћно 1857 год. у њ само у пратњи руског конзула; сам није више имао ни манастирских кључева. Опустела црква и манастир, с почађалим зидовима и плесивим сликама, давали су „печальный видъ“ тако, да Гилфердинг о целом манастиру није могао да каже ниједне похвалне речи. Рукописи је тад у манастиру било још много, али су сви потицали из доцнијег времена.²⁸

¹⁵ Збирка манастира Св. Тројице, илв. бр. 14. Антоније се помиње и у једном запису код Стојановића, бр. 10239.

¹⁶ *Ив.*, илв. бр. 156.

¹⁷ *Своменик* XXXIX, 95.

¹⁸ Стојановић, *св. г.*, бр. 2744.

¹⁹ Збирка манастира Св. Тројице, илв. бр. 45. Стојановић, *св. г.*, бр. 3251. У поменицима других манастира Довоља се помиње само у Крушевском. „Гласник срп. ученог друштва“ XI, II, 131.

²⁰ Стојановић, *св. г.*, бр. 4334.

²¹ *Ив.*, бр. 5500, 3753. Ср. *Стари српски родослови и летописи*. Београд-Карловци 1927, 336.

²² Стојановић, *св. г.*, бр. 4032, 4574.

²³ *Ив.*, бр. 4033, 3930-3.

²⁴ *Ив.*, бр. 4054. Изгледа да је овај Пахомије 1808 год. био у Трапизу. *Ив.*, бр. 3863.

²⁵ *Ив.*, 4099, 4101, 4107, 4140.

²⁶ *Ив.*, бр. 4146.

²⁷ *Ив.*, бр. 4147.

²⁸ Гилфердинг, *св. г.*, 332.

Довоља је био један од ретких манастира који је страдао и од српске руке. У њему су 1857 год., за време новог устанка, Турци, у самој цркви, обешчестили једну хришћанску девојку. Ражљућен, кнез Данило је наредио да се црква запали. Том приликом, казује се, пропало је и доста рукописа.²⁹ Један део манастирских ствари пренесен је одатле у оближњи манастир Добриловину, који је поново прорадио од 1866 год. Око манастира се носио са Арнаутима Јоксим Кнежевић, чувени јунак из Потарја, ктитор Добриловине, и он је запалио манастир, у ком су се били затворили Арнаути. Манастир је био обновљен 1870 г., али је страдао поново за време устанка 1875 год.³⁰ Један пожар у 1886 год. докрајчио је остатак старе дрвене грађе у њему.

Довољских калуђера нема много на другим странама. Док једног добриловинског пострижника налазимо чак у фрушкогорском манастиру Гргетегу,³¹ довољски нису, колико се данас зна, ишли даље од Србије. Год. 1725 преселио се Мојсије Јевремовић Довољац у тада аустриску Србију, у манастир Благовештсње код Рудника, где је постао игуман.³² Сем тога, знамо још да је Григорије Довољац 1785 год. поклонио један антимиџ Херцеговој цркви у Горажду,³³ ваљда поводом или после његова доласка у то место. Тај исти Григорије свраћао је пре тога, 1777 год., у босански манастир Ломницу.³⁴

ПРИЛОЗИ

1. Сје канділо саковах(ъ) Міхаило іер(омонахъ) Доволаць за свои вечни помси(ъ) лето 1735.
2. Сји шраръ скова куръ Михаилъ игъменъ ер(о)м(она)х манастира Доволя.
3. Есть храмъ аспъніа прѣс(ве)тые б(огороди)ци, рскодела Ішанъ ва лето 1717.
4. Сі канділо приложі хаіі Нікола хаіі Алексісвичъ 1786 в манастир Доволя.
5. † Сіо тспсіо прінесе ігъманъ іеромонах(ъ) Фешфилъ ва манастир Доволя на 1763 года. Покова Григоріе Доволаць ркзю (!).

(Сви ови натписи налазе се на утварима у манастиру Добриловини).

RÉSUMÉ

Le monastère de Dovolja

Le D-r Vladimir Ćorović, professeur à l' Université de Belgrade, expose dans cet article les résultats de ses recherches relatives à l' histoire du monastère de Dovolja, situé dans l' ancienne province de Raška, sur les bords du Tara. Il ressort de ces recherches que, selon toute probabilité, ce monastère fut fondé au XV-e siècle. Le premier document digne de foi que nous ayons sur lui date de 1513. Ce convent fut restauré en 1545 avec l' autorisation des autorités turques. Il avait une assez grande importance locale et prospéra jusqu' à la fin du XVIII-e siècle. En 1809 commencent les persécutions qu' il subit à plusieurs reprises de la part des Turcs et des Albanais (il fut cinq fois incendié, détruit et abandonné) jusqu' en 1875, date de son abandon définitif. Il est resté depuis lors en ruines.

²⁹ В. Р. Петковић, *сб. г.*

³⁰ „Нова Искра“ 1905, 182.

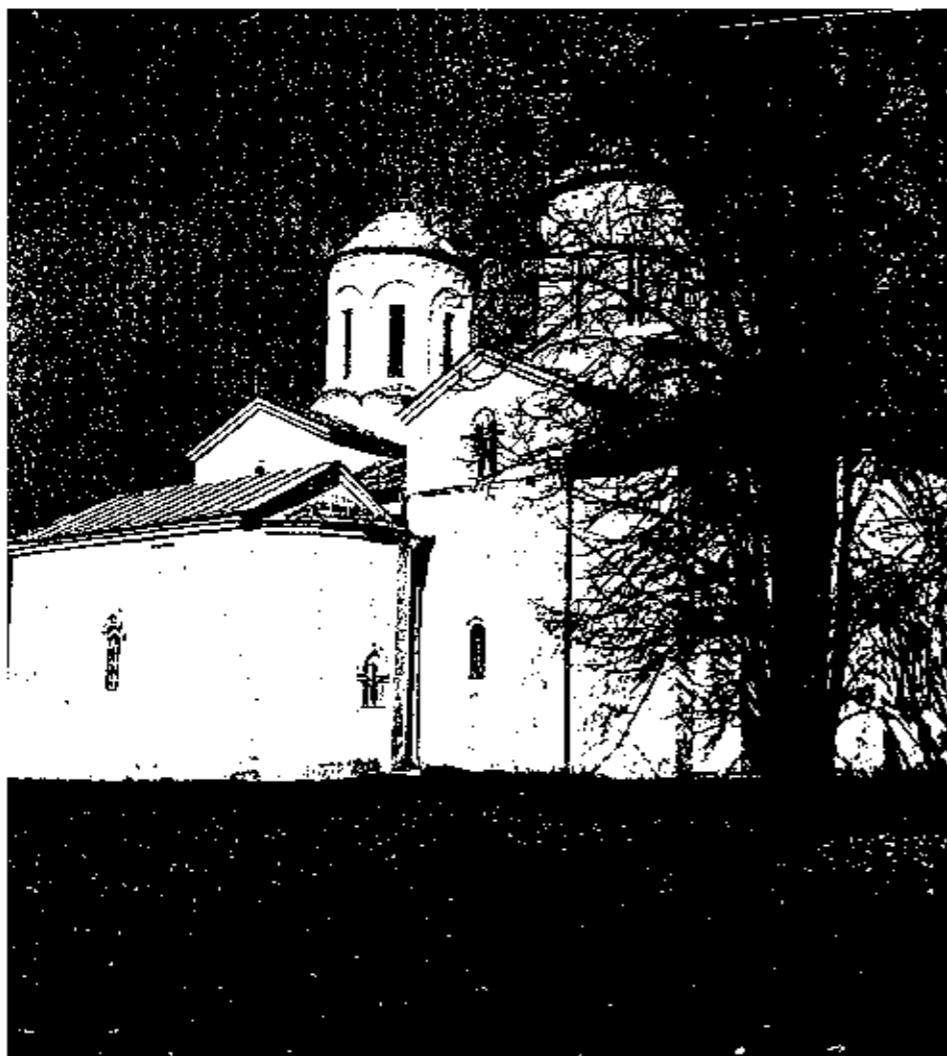
³¹ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира од 1753 године*. Карловци, 1905. 358-9.

³² Стојановић, *сб. г.*, бр. 3398-9.

³³ *Иб.*, бр. 3557.

³⁴ *Иб.*, бр. 6135.

ОБНОВА МАНАСТИРА БАЊЕ

Манастир Бања, црква
Св. Николе

„Мени је пре неколико година,“ писао је И. Руварац једном приликом, „казивао један калуђер из Дечана који је био у ман. Бањи, да у цркви више црквених врата има натпис, у ком се каже, када је и од кога је та црква подигнута. Исти није ми умео јасно казати, који је краљ српски светоникољску ту цркву сазидао, али ме је уверавао да је „настојањем светјејшаго митрополита дѣбрѣскаго Данила саграђена.“ (Годишњица II, 251). Недавно сам добротом г-це Јелене Поповић дошао до једног доброг преписа тог раније несталог и сада наново нађеног натписа. На жалост, натпис је разбијен у две плоче, знатно је оштећен и његови се одломци тешко дају склопити у целину. Они гласе:

А) † Вѣ име ѿца и с[ына и светаго доуха]. Си храмъ създа се вѣ име стго и великаго [чоудотвор]ьца Хсва Николаѣ, вѣ дни строднаго и всликаго его Стефана краља, праоуноукъ стго и всликаго.... [Симе]шна Немане и внакъ стго и вели[каго].... [сы]нъ стго и блговѣрнаго Оуроша краља [по]двигомъ ... дающъ .. [д]оброю мѣ[здою?] ... вѣ лѣт[о]...

Б)]нъ третиѣга мироточьца стольника [хр]амъ стго Николе ... [п]омощиоу бжию ... [кв]рѣ Николѣ съ мн(о)-гимъ ... [св]ршних храмъ стго.

Руварчев калуђер, видећемо, није сасвим рђаво читао; у натпису је било раније свакако више текста, него што је очувано сад.

Ко је сазидао манастир? У чије време? Име ктитору је у овом натпису изгубљено, али и оно као и врсме зидања, може се ипак утврдити. Стеван краљ, праунук Немањин, унук краља Стевана (ако је његово име оштећено) и син краља Уроша био би краљ Драгутин. Али, има и друга и вероватнија могућност. Храм је, вели се, подигнут у дане једног краља, чије се име изгубило, али не и све ознаке о њему. Између „великаго“ и „его“ постоји велика празнина. Да ту није била уз име краља („краља Оуроша третиѣга“) још и реч „и сна“ его Стефана краља? То би, онда, очевидно био Дечански. За то би говорили још ови разлози: 1) што се, по једном другом натпису, рађеном по овом, Дечански изрично помиње (Записи и натписи, бр. 4935); 2) што се у другом одломку налази реч *ирейиѣга*, која долази испред *мироѿочьца*, и која се, према том, од имена може односити само на „Оуроша

третиега“ и 3) што се у натпису помиње Никола (ми мислимо „куръ Николъ“), епископ те области, који је живео у време Дечанскога. У горњем тексту значи да би требало само допунити, да је он и унук краља Стевана или Уроша (кога у интитулацији Дечанске Повеље не помиње), па би све остало било у реду, рачунајући да је ова претпоставка тачна. Реч „мироточъца“ несумњиво се односи само на Немању; реч *ирейшиџа*, међутим, долази у одломку *ире* мироточъца (натпис с преломљеним плочама био је несумњива целина) и може се односити, пошто испред Немање нема других имена, *једино* на изгубљено име краља. Да се баш уз име Дечанског, у повељама, налази назив „Оурошъ третъи“ довољно је позната ствар. (Ср. Ст. Станојевић, Глас, ХСН, 1913., 148). У Записима и натписима, бр. 57, вели се, истина, и за епископа Николу, да је трећи („епископа Николе третиега“), али је његово име толико далеко на крају плоче и записа, да се на њ једва сме помислити у овој комбинацији. Слична натписа са именом Немањиним, дединим и очевим, имају код нас три, сва три из времена краља Милутина, из година 1286., 1314. и 1316. Своје порекло од Немање, као његов „правоук“, са споменом краља Стевана (Првовенчапог) и краља Уроша (Милутина), наводи Дечански и у својој Дечанској Повељи.

Из свих тих разлога, ми држимо да је Бања „саздана“ за времена Стевана Дечанског. Сумња В. Марковића у онај ранији натпис бр. 4935 није, дакле, основана (Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији. Карловци, 1920., 46). Ову нашу тврдњу *несумњиво* утврђује, сем свега напред наведеног, и онај важни запис у пећском еванђелију из 1329. Он нам тумачи и назив „сзда“ из овог натписа. У том запису (Стојановић, бр. 55) каже се, да се епископ кир Никола много трудио „зиде храмъ падшии се светаго архиереа чудотворца Христова Николъ“, који је страдао при једном падају Босанаца. *Сад се, дакле, радило о обнови.* У том запису вели се изрично, да је то учињено за владе „крала Оуроша третиего“ и „сына својево... Стефана“, а за архиепископства кир Данилова, кога спомиње онај Руварчев калуђер.

Сад је, дакле, јасно: 1) да је обнављач био епископ дабарски Никола и 2) да је обнова манастира извршена око 1329. године. Овим натписом још је једном и коначно решено и питање, да је у манастиру св. Николе у Бањи било седиште дабарске епископије. (Ср. Руварац, Годишњица, II, 250-3; С Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I, 49).

Даривање св. Никите Бањанског Хиландару

Пошто је освојио скопску област краљ Милутин је нашао у њој манастир Св. Никите као запуштео, па га је дао обновити. Обновивши га он му је приложио читав низ имања са три друге цркве: Богородичином, Св. Јована Крститеља и Св. Николе. Учинио је то свакако пре 1308 год., пошто је те године, у мају месецу, цар Андроник II, на молбу Милутинову, потврдио не само те прилоге, него и неке нове и поклањање Св. Никите хиландарском пиргу на Хрусији.¹ У објављеној хиландарској збирци грчких аката, под бр. 51, налази се повеља цара Михаила IX, којом он, по обичају царске канцеларије, а исто на молбу Милутинову, потврђује и са своје стране све оне прилоге Св. Никити, које је дао српски краљ, а потврдио и његов отац. Издавачи су ту повељу погрешно датирали „око 1320“,² пошто она, у очуваном свом делу, одговора Андрониковој повељи из 1308., која није очувана у оригиналу него у старом српском преводу. Штета је, што је ова повеља цара Михаила оштећена, па јој је свршетак изгубљен, а он је управо имао знатно да нам помогне при решавању извесних питања.

На основу ове Михаилове повеље, коју г. Р. Грујић није имао пред собом, могу се исправити извесне грешке српског превода, односно његовог издања. У мери λευτήκοντα στρέμματα није „и вретенъ“, него и. Не ваља Дол'на Мчрѣмница – τὴν Κάτω Τσερμενίτσαν, него Дол'на-а Чрѣмница. Μέχρι τοῦ ἐκεῖσε ἰσταμένου τείλου σταυροῦ рђаво је преведено „опирајуци до Срта“, него треба к р љ с т а. Грчки оригинал има τὸν λόκκον τοῦ Τουρίση, а срп. превод „8 Долъ Пършевѣѣ“. Село у Морави грч. орг. пише τὴν Μπράναν, а срп. Измира, а у другом акту Смира. Да имс Измира – Смира није дошло према грчком εἰς Μπράναν?

Оригинална повеља краља Милутина, којом је дао поседе Св. Никити и којом је Св. Никиту доделио пиргу Хрусији није очувана, него се њен препис налази у једној каснијој повељи краља Стевана Дечанског.³ Док се у Андрониковој повељи каже, да је Св. Никита дат само пиргу („да ист' црква светаго Никите њ правинами своими под рѣкѣ цркве господа спаса нашего Исуса Христа, еже ист' на мѣстѣ нарекомѣмъ ѣ Хрусисъ пиргѣ. И јединъ и ѣмени да ѡвлада и црквами и сели и метохијами и всакимъ дохѡдкомъ“), у овој се Милутиновој повељи каже, да је Никита, истина, дат пиргу, али да економ у пиргу мора бити изабран из хиландарског братства и да, према томе, има Хиландар неку врсту посредне контроле. Две трећине прихода од имања Св. Ни-

¹ Објавио је ту повељу Р. Грујић у „Зборнику за историју Јужне Србије“ I, 1936., 24–6. Ср. о манастиру белешке Пере Поповића у „Старинару“ I, 1923., 96–7 и Ђ. Бошковића у „Сѡменику“ LXVIII, 1938., 9, који утврђује да су живопис у Св. Никити радили исти мајстори који и у Старом Нагоричину. О архитектури студија Ж. Тагића у овом „Гласнику“, XII, 1933, 127–34.

² L. Petit et V. Korabiev, *Actes de Chilandar*, Спетербургъ 1911., 125–7.

³ Код нас је објавио први Љ. Стојановић у „Сѡменику“ III, 13–5; у изводу Ст. Новаковић, по препису Љ. Ковачевића, у *Законским сѡменицима*, 476–8; најпосле Ј. Пти и В. Корабљев у хиландарској збирци српских аката, *Actes de Chilandar*, Петроградъ 1915., 415–6.

ките имала су припадати пиргу, а само је једна трећина остајала Никити самом. „И да не нераздѣлимо манастирь шть пирга ни пиргъ шть манастиря“. Али је краљ изрично ставио у дужност игуману и оцу хиландарском „да се печалюють метохинами и довыткы пиржанѣми“. Краљ је у тој повели дао Хиландару и пиргу читав низ имања, као у Призрену цркву Св. Димитрија с њеним метохијама, манастир Св. Димитрија у Билуши са селом, села Локвину и Живињане за засељима. „И да не штиме ничтоже поданыхъ мною грѣшнимъ и да не штьдѣлать святаго Никитоу шть пирга Спасова ни пирга шдь Хиландара“.

У овс две повеле Милутиновој и Андрониковој има извесних неслагања. Њих није лако извести потпуно начисто, и стога није чудно што се у њиховом тумачењу разилазимо исто тако као и у њиховом датирању. Тешкоћу, и то знатну, чини још и то, што се ни једна ни друга повеља нису очувале у оригиналу. Љ. Стојановић датирао је годинама 1309–1316.; Ст. Новаковић, с обзиром на Андроникову повељу, „око 1308.“; Б. Корабљев од 1309–1314. Г. Р. Грујић мисли, да је ова Милутинова повеља била ранија, а да је Андрониковом повељом од 1308. год. пирг „прѣхутно одвојен од Хиландара, о коме у потврди нема ни речи, и постао је самостално властелинство... Како се у Андрониковој потврди не помињу села и земље у области Призрена и Метохије, старог Хвосна, у саставу властелинства Св. Никите, а приводе се друга села и имања у областима Скопља и Полога, којих није било у првој даровници Милутиновој Св. Никити, то је врло вероватно да су ова нова имања дарована пиргу у замену за његова ранија имања у Призрену и Метохији, која су остала Хиландару као његово потпуно власништво.“⁴

Да изведемо, колико се може, ову ствар начисто морамо претрести сва питања, с овим у вези, по реду и појединачно. Ова Милутинова повеља не само да није очувана у свом првобитном облику, него није очувана ни цела. Недостаје јој цео побожни увод. Садашњи пословни почетак „И пришьдѣшимъ къ мнѣ влагоговѣнимъ чрънцемъ хиландарскимъ и оумолише ме: „створи ми, господине, поконице на мори, иере нашъ животь въсь естъ на мори““ налази се и у ктиторској повели за пирг Хрусију, али тамо долази иза у повељама ове врсте уобичајеног побожног увода. У хрусиској повели то место гласи: „Пришьдѣшоу къ мнѣ иеромонахоу Курѣлакоу съ чрънцы хиландарскимъ и въспоменуше ми вѣды своеѣ на мори, слоучаюице се имъ шть безбожнихъ хоур-

сарь, иуже не можемъ исповѣдѣти, глаголющемъ имъ къ мнѣ съ оумиленіемъ и мольбою: „створи намъ прѣпокоице, въсь животь намъ на мори и шть мори ны естъ“.⁵ Има нешто подударања и доцније. Оснивачка повеља каже: „и създахъ имъ пиргъ и на немъ съ храмъ спасовъ и испльнихъ книгами и завѣсы и иконами и съсоуды и иере иныими потрѣбами доволными“. Ова друга повеља има: „И създахъ имъ пиргъ на мори въ мѣстѣ рекомѣмъ Хроусинъ, и испльнихъ съ всомъ направомъ црковномъ“. Овај део повеље, који се подудара са ктиторском, завршава се одмах после тих речи, овом реченицом: „И изволи краљевство ми кого изверѣ игоумльнъ и вса вратина“. Шта изволи? Реченица је очевидно непотпуна, мада јој се смисао назире. Очевидан знак, да преписивач није био беспрекорно пажљив. Ово подударање између повеља не би, иначе, било ништа необично; у светогорским актима то је честа појава. А што се ова повеља слаже управо са ктиторском хрусиском знак је, и то несумњив, да се у првом реду имао пред очима интерес за Хрусију и да се надовезивало на питања у вези са пиргом. Ко би порекао краљево завештање, каже се у повели, да буде проклет међу осталима и од „светитељ нашихъ“ од Саве и Арсенија па све до Јевстатија II.

У нашим повељама сличну клетву при једној потврди има архиепископ Сава III, који спомиње све архиепископе од Св. Саве до Јевстатија II (сем Данила I, кога нема ни горња повеља).⁶ Такве заклетве нема дакле ниједна друга наша повеља. Добро је познато, да се *свѣтѣишѣљима* зову и за живота првосвештеници цркве и код нас, као и код других православаца, али не знам да се живим архиепископима, у оваквом набрајању и у оваквој клетви, прети и за будућност.⁷ Тако су мислили и они, који су ову повељу датирали 1309. годином као почетним роком, јер је те године, по највероватнијем рачунању, умро архиепископ Јевстатије. Ако је та поставка тачна, онда је немогуће, већ од прве, примити оно горе наведено мишљење г. Грујића, против кога говоре и неки други разлози.

У обе повеље не слажу се никако материјални подаци. По Милутиновој краљ је приложио уз Св. Никиту, као његове поседе, села Бањанс, Пребужду, Лопушане и Глусе и у Глусима Калођурђа Рспану, затим место Краставац, један катун Влаха, и село Смиру. У Андрониковој повели, којом се потврђују имања

⁴ „Гласник Скопског научног друштва“ XIV, 1935., 19–20.

⁵ Actes de Chilandar, 402–3.

⁶ Actes de Chilandar, 414.

⁷ За то нема ниједног примера ни у студији Ст. Стапојевића о салкцији. „Глас С“, 1922., 31–44.

Црква Св. Никитѣ

Св. Никите, не набрајају се сва та села, него се, тек у другом делу, тамо где се говори да се Никита даје пиргу, дописује ово: И *шце да имать та цркви еже шт' него дарованна сиа села*: Блаце, Глусе и у њима Ђорђа Репана. Места Краставца Андроникова повеља уопште не помиње. Ако је прва повеља ранија од 1308 год., како мисли г. Грујић, како да се у њој помињу поседи који су *накнадно* дати? А ако је друга повеља ранија, како да се у њој изоставља хиландарско право, које Милутинова изрично подвлачи? Очеvidна је, дакле, ствар, да је Андроникова повеља старија од Милутинове, пошто ова садржи и нове поседе и прецизирање нових правних одредаба.

Можда је на ово мишљење могла навести г. Грујића ова чињеница: Пошто је потврдио Милутинове прилоге Св. Никити цар Андроник каже: „И пакъ *шмоли* царство ми прѣвнсоки крал... да *бъде* дрѣгы хрисовѣль царства ми“. Али тај други хрисовуљ није тражен да измени ранију Милутинову повељу и поклон, него да је допуни. У првој повељи потврђена су имања поклоњена Св. Никити, а другом се сам Св. Никита прилагао пиргу.

Сличних примера међу самим светогорским актима има више десетина, а седам-осам случајева забележено је, с очуваним повељама, и у самом Хиландару.

Али у Милутиновој повељи има још један елеменат, који осетно заплиће ствар. Краљ, видели смо, прилаже Хиландару и Хрусији заједно неке поседе у призренској области. Али неки од тих поклоњених поседа били су хиландарски од раније, као црква Св. Димитрија у Призрену, и село Локвица, а приложио их је краљ Драгутин.⁸ Откуд да иду у заједницу поседи, који су пре били чисто хиландарски? У Андрониковој повељи о том нема ни речи. Г. Грујић то тумачи, видели смо, тим, да су ова имања дата у замену за нове поседе у скопској области. Али то објашњење не задовољава већ с тога, што су ова имања у призренској области заједничка и пиргу и Хиландару, а она у скопској области само су Никитина, односно пиргова. Другим речима, том би заменом био општењен Хиландар, и то осетно.

Поред те две повеље постоји и једна трећа, потпуно аутентична, коју је издао краљ Милутин, без навода датума, а која се односи и на Св. Никиту.⁹ У тој повељи краљ изрично каже, како није одлучио пирг од манастира Хиландара, „*нѣ паче да јединиствоуи с монастырѣма*“. Хиландар је имао да се брине снабдевањем пирга у храни и оделу: „*того ради да краљество ми монастырю въ скопскои области цркви светаго Никиты у Банѣхъ*“ и друго село Тморане. Самом пиргу краљ је поклатио село Куцово у струмској области, које је измолио у цара Андроника. Царева повеља издата је у октобру 1313. по жељи српског краља, који је те године својом војничком помоћу нарочито задужио Грке. Цар је уступио место Куцово *тѣ ѣв тѣ ѡреи тоу 'Аѡ ѡсѡсрѣѡ Сѡрѡикѣи мовѣи тѣс лавѡлерѡѡѡу мѣтрѡс ѡѡтоу Христѡу*.¹⁰ Цар, како се види, уступа Куцово на име Хиландару, а краљева је лична ствар хоће ли он Куцово предати хиландарској матици или пиргу. У Милутиновој аутентичној повељи, која је издата, врло вероватно, ове исте, 1313., године нема ни једне једине речи или алузије о том, да је четири-пет година пре тога Св. Никита био изузет из хиландарске власти и надзора, а краљ би, одређујући односе између пирга и Хиландара, то сигурно споменуо, да је до такве стварне и правне раставс доиста и дошло по његовој жељи и одлуци.

⁸ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 387-9; *Actes de Chilandar*, 389-90.

⁹ *Actes de Chilandar*, 403-7.

¹⁰ *Actes de Chilandar*, 55-9.

Та повеља довела је, доиста, до велике измене. Раније је Св. Никита био дат пиргу, а сад је, ево, додељен Хиландару. Г. Грујић замишља тај процес овако: Св. Никита је првом Милутиновом повељом био дат пиргу. Због размирица између пиржана и Хиландараца цар Андроник је 1308 год. донео одлуку, по краљевој жељи, да отстрани хиландарско туторство над пиргом, па је најпосле дошло до овог трећег решења као „средње линије“, која се држала и за владе цара Душана. Међутим, имају три ствари које јасно говоре против тог гледишта. Прва је већ позната. То је несумњива чињеница, да Милутинова прва повеља није дата пре 1308 год., те да, према томе, није било ни измене краљеве одлуке. Друга је ова: мало је вероватно, да би Милутин донео неку одлуку против Хиландара баш 1308 год., кад је манастир издржавао јуначку борбу са каталанским разбојницима и њиховим помагачима и кад се на челу његове управе налазио речити и окретни Данило, који је важио као краљев човек и повереник. Трећа и најважнија ствар, која уједно претставља и главну загонетку, и засад скоро нерешиву, састоји се у овом: кад је донесена краљева одлука из 1313 год., којом је Св. Никита дат Хиландару, како се могло догодити, и зашто се догодило да калуђери однесу ону Милутинову прву повељу краљу Стевану Дечанском, да је и он потврди и потпише? Које је то могло бити од користи? Хиландарцима сигурно не, пошто су они имали већ у рукама једну краљеву повељу о том, да је Св. Никита њихов. Да није пиржанима? Вероватно, и то чак једино вероватно. Моје мишљење стога о том процесу сводило би се, углавном, на ово:

После страдања и Хиландара и пирга од каталанске најезде Хиландару је вероватно тешко падало издржавање пирга, па су се његови монаси обратили краљу за нове прилоге. Краљ им је учинио по вољи и дао им, уз старе, и нешто нових, сад заједничких поседа у призренској области, а Хиландару, као матици, нарочито је поново нагласио и право бриге о економији метохија и о приходима које је пирг добијао. То се догодило у времену између 1310–1313 год., свакако с пристанком хиландарског старешинства. Како је услед те економске заједнице и хиландарске контроле долазило до размирица, и како се Хиландар вероватно тужио, да је, издржавајући пирг, на губитку, то је краљ пристао, да Хиландару повећа имање и приходе давши му потпуно Св. Никиту и Тморане, а пиргу, за штету, Куцово. Хиландару је, ипак, оставио обавезу да издржава пирг давањем хране мѣ-

ртинъ свръшенъ исплањъ вѣмъ живѣциимъ въ снѣмъ пиръговъ“. Да је Хиландар добио Св. Никиту и Тморане, пошто је и јер је краљ дао Куцово пиргу види се јасно из повеље цара Андроника из 1324 год., у којој се каже: ἐπεὶ διὰ τοῦτο δέδωκε πρὸς τὴν εἰρημένην μονὴν τοῦ Χελανταρίου ὁ... κράλης ἐκεῖνος εἰς τὸ μέρος τῶν Σκοπίων χωρία τινὰ ἧγουν τὸ τοῦ ἁγίου Νικήτα μετὰ τῆς περιουχῆς αὐτοῦ.¹¹ С овим мојим датирањем нема никакве тешкоће ни са заклетвом мртвих архиепископа са Јевстатијем II, пошто је он умро 1309 год., и могао бити навођен међу покојницима. Тако сад објашњавамо и низ нових поседа, којих није било 1308 год. Тим би мање-више објаснили све, сем једне ствари. Шта би пиржани добили повраћањем на снагу ако већ не оне повеље из 1308 год., а оно бар оне прве Милутинове? То, што би повратили свој кондоминиум у управи имањем и приходима властелинства Св. Никите, које су 1913. год. изгубили. У светогорској средини сличне борбе око имања, чак продатих или замењених, а не само уступљених можда и преко воље, биле су стално на дневном реду. Другог објашњења, иначе, а убедљивог, ја не бих могао наћи.

Важно је још напоменути, да се у попису хиландарских имања, која је 1348 год. потврдио цар Душан не помињу ни Св. Никита ни село Бањани.

В. Ђоровић

INHALTSANGABE: Der Verfasser behandelt von einem anderen Standpunkte als Prof. R. Grujić, der darüber in dieser Zeitschrift XIV, 1935, eine Studie veröffentlicht hatte, die Frage der Beziehungen zwischen dem Kloster Chilandar, seiner Burg Chrusia und dem Kloster des hlg. Nikita aus Skopska Crna Gora, welches vor dem Jahre 1308 erneuert und Chrusia geschenkt wurde. Prof. Ćorović glaubt, dass die ursprüngliche Schenkung nach dem Jahre 1310 umgeändert wurde, nachdem Chilandar, erschöpft durch lange Belagerung und Plünderungen der Katalanischen Räuber, nicht mehr im Stande war Chrusias Mönche entsprechend zu verpflegen. Der bekannte Ktitor Chilendars König Milutin schenkte tatsächlich dem Kloster und seiner Burg neue Besitzungen in einer Art des Kondominiums. Als dieses Kondominium zu Reibungen führte löste er das Verhältniss dadurch, dass er Chilandar mit dem Kloster des hlg. Nikita beschenkte und der Burg ein ganz neues Besitztum, das Dorf Kutzovo, als Entschädigung abtrat.

¹¹ Actes de Chilandar, 210–2; Законски сѣмоменици, 483–4.

Један српски натпис из XII вијека¹

Узидан у темељном зиду мале црквице у Полицама недалеко од Требиња, црквице, која је данас запуштена и ако није порушена сасвим, обрастао у купину, мало изнад Требишњице, налази се овај запис доњим дијелом урођен у земљу:

ВЪ ДНИ КНЕЗѦ ВЕЛНЕГѦ МИХОИѦ ВЪМРЪ ЖОУПАНЪ
ГРЪДЪ ТРЪБЫНЪСКИ Н ВЪ ТО ЛЪТО ЗИДѦ ЕМОУ РАКОУ
БРАТЬ ЖОУПАНЪ РАДОМНРЪ СЪ СЪМНН ЕГОВЪМИ І ЖЕ-
НА ЕМОУ ТЕВРА МОУСТРЪ НМНЕМЪ БРАТЬ[НЪ]... [РАБЪ]
БОЖИ ГИ ДИИ ЗДРАВНЕ

У тој истој црквици налази се и овај гробни натпис из времена краља Владислава, који су саопштили гг. Вид Вулетић-Вукасовић и др. Ђ. Трухелка, узидан у њој као праг². Ова два натписа тако сачувана казују нам, да је та црквица из доцнијег времена и да су радници узимали као материјал за њу надгробно камење, које је било негдје у близини. Сличан случај био је ту 1906. год. у најближој околици, кад су покрај старог Петрова манастира зидали нову цркву употребљавајући за њу на неким мјестима материјал старог манастира и блиске старе гробнице.

Натпис овај спада међу најстарије наше споменике. Због нарочите важности његове ми ћемо га проучити детаљно обрађујући пажњу на све његове особине.

*

Велики кнез Михајло, по ком се датира овај запис, може бити само онај „последњи мали дукљански владалац“, који је од Немање и његове браће био тешко притијешњен³, те је његова жена Десислава, „по свој прилици у бегству“ стигла 20. августа 1189. у Дубровник, гдје је предала опћини двије лађе⁴. Док се тај Михајло у писму надбискупа дукљанског Гргура назива само *knesius*, дотле се у писму његове жене, којим потврђује то давање лађа, наводи, да је она *magni comitis Michaelis uxor*⁵, дакле **кнеза велнега**.

И личност жупана Грда не би нам била непозната, кад би била вјеродостојна она даровна Десина повела манастиру св. Марије од Пулсана у Алулији и потврдна повела бана Славогоста манастиру св. Бенедикта на Локруму, обје из 1151.⁶, јер се

² „Vjesnik hrvat. arkeol. društva“, IX. (1887.), стр. 114.; „Гласник зем. музеја“ IV. (1892.), стр. 31. Ср. и Ђ. Стратимировића у *Споменику С. К. Академије*, XXVIII. (1895.), стр. 13.

³ *Knesius quoque Michael, cui Diocletiane ecclesie cura et sollicitudo modica est, ab auunculis molestatus, ad ea, que nos cupimus, nunc intendere minime valet.* (I. Kukuljević: *Codex diplomaticus II.*, 115.)

⁴ Јиречек-Радонић: *Историја Срба*, Београд 1911., стр. 254.

⁵ *Srgj.*, 1906., стр. 54.

⁶ *Smičiklas: Diplomaticki zbornik II.*, бр. 70. и 72.

¹ Госл. Васо Бабић, трговац у Требињу, упозорио ме на тај натпис и ја му на томе и овдје изричем своју захвалност.

ВЪ ДНИ КНЕЗѦ ВЕЛНЕГѦ МИХОИѦ ВЪМРЪ ЖОУПАНЪ ГРЪДЪ
ТРЪБЫНЪСКИ Н ВЪ ТО ЛЪТО ЗИДѦ ЕМОУ РАКОУ БРАТЬ ЖОУ-
ПАНЪ РАДОМНРЪ СЪ СЪМНН ЕГОВЪМИ І ЖЕНѦ ЕМОУ ТВАРА
МОУСТРЪ НМНЕМЪ БРАТЬ[НЪ]... [РАБЪ] БОЖИ ГИ ДИИ ЗДРАВНЕ

у обје међу свједоцима наводи и iuratus Gerdessa. Али, и ако су повеље фалзификоване, то још не значи, да су и личности измишљене; напротив, фалзификаторима је било у интересу да наведу што значајније и што познатије личности за свједоке, да тако боље заметну траг. Као за такву личност они су из оног доба, можда, могли да чују нешто о њиховом блиском сусједу, требињском жупану Грду, кога и наводе међу *Zachulmic nobilibus*.

Жупан Радомир није из ближе познат; непознато је и женско име Гвара, ако то није треће лице трајног аориста (анализи: *писа, чръта*) од глагола (с)тварати.

Жупан Грд је умро прије неприлика кнеза Михајла, у оно доба, кад је овај још био главни господар требињске области. Дукљанска династија, против које је енергично истунио велики жупан Деса за владе Радослава сина Градињина, била је изгубила Зету и Травунију и остала јој је само у борби приморска област (*maritima regio*) и крај од Котора до Скадра⁷. У оним борбама и метсжу иза Десиного пада они су ваљда освојили један дио ранијих својих посједа и међу њима требињску област. До доба угарско-српског савеза после смрти храброг и опасног цара Манојла та је област могла бити у држави Михајла, наслѣдника Радосављева, а у доба тог савеза, кад је Немања са својом браћом почео успјешну офанзиву према Далмацији и Дукљи, онда је несумњиво изгубио Михајло тај крај спрам хумског господара Мирослава. „Од Немањина времена“ вели Јиречек „нема више дукљанских владалаца од старе куће и у титулама Немањиних наслѣдника редовно се истиче стварање њихове државе из два дела, српске области и Приморја.“⁸

Палсографске особине текста потсјећају на најстарије наше споменике. Велик дио слова по форми је истовјетан словима на натпису Кулина бана,⁹ нарочито угласто њ, необично з, онда и, које има средњу црту положено, а не косо; осим тога слово к, које уз главну црту добија неповезан додатак у облику угластог слова с; даље слова оу (у нас и са карактеристичном лигатуром оу), а, л, д. Као у Мирослављевом Еванђељу има ђ за ђ и за њ, као тамо и као у Хилендарском Типику има и онај занимљиви облик слова и са једном усправном цртом и малим потезом преко њега: †. И као у оба та споменика ни овдје нема принципелне разлике у употреби тих двају знакова и и¹⁰. Једино облик ђ је знатно друкчији, него у осталим нашим споменицима.

Језик је исто тако најстаријег типа. Као у Миросављеву Еванђељу и овдје долази облик вѣмрѣ за оумрѣ, као у старијим споменицима долази придјев велик за доцније великъ¹¹, стара су оба инструментала *имнемъ* и *снѣми*, гдје је врло карактеристично испадање основних вокала е и и. За облик *еговѣми* има Даничић само један примјер из XIII. вијека¹². Као и други наши босански споменици и овај натпис има е за њ: *Здравие, велиага*.

Ријеч *рака sepulcrum* долази у нашим врло раним споменицима, имамо је међу осталим у биографији Ђириловој, у Првовјснчаного и Доментијана. Ријеч *моистръ* позната је из оног фрагмента са потписима Дубровчана, које Миклошић ставља у XII. вијек; тако се зове неки Драгун: *Дѣрагънъ моистръ*¹³. Она се налази и иначе; у једном хрватском разводу из 1275. спомиње се: „мојстар двора цесарства“; на запису једне цркве из 1463. спомиње се *моистаръ*, који је „дјелао“¹⁴.

*

Од уредништва овог часописа дознао сам, да је и Г. С. Делић снимио овај натпис и уступио га овдје за штампу прилажући нацрте по отиску. Отисак тај добар је и вјерно одговара моме; због тога ја овдје дајем само своје независно читање и свој коментар томс натпису.

⁷ Ј. Џтѣић: *Рора Дукљанина Геторис, Краљевца 1874.*, стр. 59.

⁸ *Сл. гјело*, стр. 254–255.

⁹ Ср. фотографију у „Гласнику зем. музеја“, X. (1898.), стр. 618.

¹⁰ Ср. Љ. Стојановића напомене у *Споменику С. К. Академије*, XX. (1893.), стр. VI.

¹¹ Ср. М. Н. Сперанскій: *Мосѣварское (Манојлово) боснійское евангелие*. Варшава 1906., стр. 37.

¹² *Историја облика*. Биоград 1874., стр. 207.

¹³ *Monumenta serbica*, стр. 7.

¹⁴ Gj. Šurmin: *Hrvatski Spomenici (Monum. hist.-jurid. VI.)*, стр. 72., 238.

Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX веку

Г. Шејх Сејфудин еф. Кемура упозорио ме на неколико турских докумената у сицилима Цареве Цамије у Сарајеву, у јединим релативно добро очуваним званичним кадијским записницима, који би могли бити од интереса као корисни прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини. Он је вољно узео на се, да препише и преведе или саопшти у изводу, све, што му се у тим књигама учинило од важности. Ја сам том додао и неколико својих исписа и објављујем их као ствари, које ће имати не само црквено-историјског, него много више културно-историјског значаја.

Регестима о именовању митрополита знатно се попуњава низ досад мало познатих „дабробосанских“ архиепископа. Говорило се, да последије Василија Бркића настаје „ред митрополита босанских од грчке народности“¹; међутим именовање митрополита Дионизија за патријархова пуномоћника и црквеног поглавицу у Босни, учињено 1763., побија то. Јер он је био „**В** Никшићскога племена“, раније еклезијарх и игуман пећски². Митрополит Ђирил, о ком се тврдило, да је „задуго био митрополитом Босне“³, био је на том положају свега четири године, од 1776.–1780. Берат о устоличењу његова наследника Пајсија доносимо у веома опширном изводу, као примјер митрополитских наименовања у Босни. Из документа бр. XVII. дознајемо, да је зворничког митрополита Јоаникија замијенио митрополит Евгеније, о ком се до сад није знало⁴. Регестима бр. XIX., XXI. и XXII. исправљају се године, које су навођене као владиковање Венијамина, Амвросија и Игњатија.

У писму од 30. септембра 1688., које су упутили Сарајлије патријарху Арсенију веле му, међу осталим, како „трѣба да се вѣнчавају на мѣхкіѣми, пошто не имаа цркви по три дни хода љкрствѣ“⁵. Из прилога бр. IV., V., XI., XII., XIII. ми видимо, да је доиста и било таквих вјенчавања и у самом Сарајеву, гдје тај разлог није вриједио. Ово је – штета, што су вијести, сматране за врло обичне, остале овако оскудне, – једна од најважнијих појава у културној и вјерској историји нашег народа у Босни и Херцеговини.

Остали прилози имају да служе као подаци за везе наших најважнијих вароши Сарајева и Мостара са Светом Гором, Јерусалимом и Русијом; даље као подаци за унутрашње одношаје према турским властима и према народу; да се на два-три прило-

¹ С(ава) К(осановић): „Православне „дабарске“ и дабро-босанске владике“. *Шемаћинизам дабро-босанске митрополије* 1882., стр. 5.

² Љ. Стојановић: *Стари српски записи и напјисци*, II., бр. 3190.

³ Косановић, *ibid.*

⁴ Д. Тешћ и Ј. Поповић: *Зворничка епархија и њени митрополији*. Сарајево, 1904., стр. 15.

⁵ „Гласник земаљског музеја“, 1910., стр. 504.

га више позна боље менталитет грчких црквених поглавица, који су оставили код нас толико рђав спомен за собом⁶.

⁶ Словенска писма штампана су црквенословенским словима у оскудици довољног броја грађанских тога типа.

I

20. марија 1763.

У сицилу Цареве Цамије бр. 10., стр. 13., налази се царски берат, у ком се каже, да цариградски патријарх шаље у Босну свог заступника митрополита Дионисија, да покупи духовне даће и да врши тамо своју дужност. Народу га препоручује као црквеног поглавицу, на ког се имају обраћати у свим вјерским стварима. Датирано 3. рамазана 1176.

وجه ترقيده که سرای بوسنه متره پوليدلکي داخلنده واقع قضاوده متکين رواه و پاپاس و سائر اهل ذمت و عيادت ماه آيه شوالی دخولنده رسوم ميری و کړک مسيحيه عاندا تارنگ لازمکلان جمع و تحصيله و برات عالیشان منطوقته بين الرعايا آيين عاطله مزك اجراسنه طرفزدن دارنده اشجو و کيلنامه متره پوليد دونسيوس راهب و کيل نصب و ارسال اولمشدر بنه تعالى ارضوبه تولونده سرکه متره پوليدلکي مذکور قضاونده متکين رواه و رعایا لاسر بروجه مشروح رسوم ميری و کړک تصدقات مسيحيه عاندا تری ماه مزبور غره سندن متره پوليد مسفور دونسيوس و کيل مزه ادا و تسليم و آيين عاطله مزه متعلق امور کزده مسفوره مراجعت و يدينه و يردنيم برات عالیشان موجبجه حرکت و اطاعت ايلسکر باينده طرفزدن مهور و کالت مشر يدينه اشجو حروف و يردلديکي لدى الحاجه ابرازه مبادرت اولته
تحریراً ۳ رمضان المبارک سنه ۱۱۷۶

II

Средином марија 1776.

У сицилу Цареве Цамије бр. 19., стр. 114., налази се царски ферман, дат свршетком Мухарема 1190., с овим садржајем у изводу: Цариградски синод с патријархом обратио се Султану, да заштити њихове тражбине од митрополита, епископа, свештеника и народа њихове и пећске курије. Они ће свом опуномоћенику дати вјеровно писмо, а цар ферман, те ће онда сви званичници царства морати том човјеку бити од помоћи при купљењу

даћа, дајући им вође за пут и иначе што затребају. Опумоћеник тај и његови људи, ради сигурности живота, могу промијенити своје одијело и носити оружје. Пошто је недавно под цариградску патријаршију потпала пећска, а митрополити, епископи, свештеници и народ одатле нијесу од неколико година платили потребних даћа, то синод опуномоћава биоградског митрополита Јеремију да то све уреди и моле од цара потврди ферман за то, што је овај и учинио.

فرمان شريف عالیشان

دستور مكرم مشير مخم نظام العالم مدير امور الجمهور بالسكرتاريه
بالرأى الصائب بمهد بنين الدولة والاتقال مشيد اركان السعادة والاجلال المحفوظ بصنوف عواطف الملك الاعلى بوسنه واليسى وزير سجاد محمد پاشا ادم الله تعالى اجلاله واقضى قضاء المسلمين اولي ولاية الموحدين معدن الفضل واليقين رافع اعلام الشريعة والدين وارث علوم الانبياء والمرسلين المختص بزيد عناية الملك المعين مولانا سراي قاضي محمد امين افندي زيد فضائله ومناخر القضاة والمسكارم معادن الفضائل والتكلام ابيك بطريق قلتي داخلنده واقع قضاو ك قاضيلى و نابلىرى زيد فضلهم ومفاخر الامائل والاتقان سائر ضابطان زيد قدرهم توقيع رفيع هاديون واصل اوليجق معلوم اوله که استانبول روم بطريقى واستانة سعادت مقيم جماعت متره پوليدان ديوان همايون مهور عرضحال ايدرب بطريقك تحت الترامند اولان محلوده متره پوليد و پستوسى و پاپاسلرک مساوى اوززلرنه اداسى لازمکلان ميرى رسوملرى تحصيل ايجون ارسال اولتان و كيلرنه اخرون مداخه و عوايد و هديه مطالبه سيله و سائر بهانلر ايله رنجيده ارضوب واستانبول روم بطريقك قانون قديم و براقى مقتضاسنجه سنوى لازم كلان ميرى رسوملرندن بطريققنه داخل محلوده متره پوليد و پستوسى و پاپاس و كشيلى و سائر ذمليده آلهجنى دار ايسه درسعادتدن امر شريف و بطريق و جماعت متره پوليدانك مكتوبى موجبجه ارسال اولتان و كيلرنه تحصيل ايجون حاكم الوقت اولتر شرعه معاونت ايدوب آليورلسى و ذمى طائفه سنك سنوى لازم كلان ميرى رسوم و تصدق انجلىرى و پنايرلى و تكايلرى و مناسقلى رسومى و سائر دشمن يطارفات محصلون قديمين اولي كلديكى اوزره و براتلرى موجبجه و يرد و تردد ايتديرايوب و بطريق مرسومك طرفندن ميرى رسوم تحصيل ايجون كوندردىكى و كيل و آدمارنه قولانغوز و يربوب و سرور و عود ايلديكى يولده احسن وجهله كچك ايجون تبديل جام و كسوه و آلات حوب كتور ذكرنده ميرميان و ميرلوا و يوده و صوباشيلر و سردارلر و سائر اهل عرف طائفه سى طرفلرندن فرد دخل و رنجيده و خلاف شرع شريف برسته مطالبه ايتديوليه

دیورات عالیشانم شرطنده مصرح اولدیغنه بناء بوندن اقدم استانبول بطریقلمنه با فرمان عالی ملحق اولان مارالذکر ایبک بطریقلمنی التزامنده اولان قضاالک متره پولید و پستیوسی و پاپاس و کشیش و سائر ذمی طائفه سنک و قاج سنه دنیرو اوززلرینه اداسی لازمکلن رسوم متاده لرینک جمع و تحصیل ایچون بر دفعه بطریق مرقوم طرفندن بفرود متره پولیدی اولان یرامیا راهب وکیل تعیین اولدینن بیلدیرماریله ایبک بطریقلمنی التزامنده اولان محظوره واقع متره پولید و پستیوسی و پاپاس و کشیش و سائر طائفه ذمیانک بر قاج سنه دنیرو ادا ایلدکلوی رسوم میریه نیک جمع و تحصیل ضمننده وکیل رسوم یرامیا نام راهبک مررد و عبود ایلیکی یولده اهل عرف و سائر لری طرفندن خلاف شروط برات عالیشان و منایر معتاد عراید و هدیه مطالبه سی و کندوسی و آدملری نفسلرین اشقیادن تخلص ایچون تبدیل جامه و کسوه و آلات حراریه مداخله و معارضه اولتھامق باندن امر شریفم یرالک رجا ایلدکلری اجلدن خزینة عامرهمده محفوظ اولان پستیوس مقاطعه سی دفترلرینه نظر اولدوقده استانبول روم بطریقلمنی براتی شرطنده تحت التزامنده اولان محظوره متره پولیدلرک قانون قدیم و براتی مقتضاسنجه سنوی لازمکلان میری رسوم لرندن پستیوس و کشیشلر و سائر ذمیاردہ آله جنفی وارایسه تعیین ایلیکی وکیلرینه تحصیل ایچون چاکم الوقت اولنلر شرعله معارفت ایدوب آلبورهلر ددی طائفه سنک سنوی لازمکلان میری رسوم و تصدق اچقلری و پنازلری و تکاکلری و مناسک لری رسمی و سائر دوشن بطریقلمنی و متره پولیدلن رسومین قیدیمن اولی کلدیکی اوزده براتی موجبجه و برود تردد ایتدیرلیله و بطریق مرسومک طرفندن میری رسوم تحصیل ایچون کوندیکلی وکیلری و آدملرینه قلاغوز و یریلوب و کزدکلری یولده تبدیل جام و کسوه و آلات حرب کتوردکلرندہ اهل عرف طائفه سی طرفلرندن جلب مال سوداسیاه سن نیچون کتودسن دیو مداخله و ضمانت اولنله دیو براتی شرطنده مصرح اولدیننی درکنار اولننقله اییدی عرضحال و شروطلی موجبجه عمل اولننق باندن فرمان عالیشانم صادر اولشدر بیوردمکه حکم شریفم واردقده بو یابده صادر اولان امرم اوزده عمل ایدرب دخی بطریق مرقومک براتی شروطلی وجه مشروح اوزده خزینة عامرهم دفترلرندہ مقید اولنله برات عالیشانم شروطلی موجبجه عمل اولنوب ذکر اولنان ایبک بطریقلمنی التزامنده اولان محظوره طرفندن تعیین ایلیکی وکیل یرامیا نام راهب و آدملرینک مررد و عبودلرینه و تبدیل جامه و کسوه لرینه و کتوردکلری آلات حراریه و رسومات میری تحصیلنه طرف آخردن یورفرد دخل و ترض ایتدیرمیه سز شوبله بیله سز علامت شریفه اعتماد قله سز تحریراً فی اوائل محرم سنه تسعین و مائة و الف

تسلطنطیه
المروسه

III

4. маја 1776.

1190. Ребиул-Евела 14. дан именује се ферманом за босанског владику Ђирил, коме драговољно због своје старости отступа мјесто владика Серафим. Тај се ферман налази у сицилу бр. 18., стр. 79. у Царској Цамији у Сарајеву.

Именује се владиком вилајета, у ком су мјеста: Високо, Травник, Јајце, Скопље, Језеро (Ђол Хисар), Лијевно, Гламоч, Вакуф, Стари Мајдан, Каменград, Козарац, Нови, Бања Лука, Дервента, Тешањ, Маглај, Сребреница, Вишеград, Нова Варош са свима селима и међама. Именован је на предлог синода.

IV

21. маја 1776.

Вјенчање пред кадијом.

Јован, син Симин, из Чекрчине махале долази лично пред перијатски суд са својом женом Маријом, кћери Матијином, коју је био пустио прије извјесног времена, те је поново вјенчаје 12. дан Ребиул-Ахара 1190., год., у 1100 акчи, пред кадијом Мехмед Емин еф. Смаилпашићем, Свједоци су Салих-баша, Хусеин-баша и Сулејман-баша.

(Сицил Цареве Цамије у Сарајеву бр. 18., стр. 2.).

V

10. јуна 1776.

Вјенчање пред кадијом.

Жени се Никола, син Ристин; узима Ружицу, кћер Јованову. Обоје долазе пред перијатски суд и вјенчају се у 1000 акчи, 3. дан Цемазул-Евела 1190., пред кадијом Мехмед Емин еф. Смаилпашићем.

(Сицил Цареве Цамије бр. 18., стр. 1.).

31. јула 1776.

У сицилу Царева Цамије бр. 10., стр. 190. налази се ферман упућен сарајевском кадији и кадијама у Новом Пазару, Новој Вароши, Ужицу, Густендилу и Травнику. У њему се вели, да је јерусалимски патријарх Аврам молио царски заштитни ферман за калуђера Матеја, који иде у патријархово име, да проси милостињу за издржавање сиромашних калуђера јерусалимских. У том ферману има ово нешто важније и занимљивије мјесто:

„Да нам нико не чини сметње у прилозима и приходима, што их добијемо од онога, што у својим башчама одгојимо за себе или што нам когод удијели као милостињу од пића, масла и меда као и осталих животних намирница. А ако би се нашао од других свештеника, који није од нас овлашћен, те би лажно варао хришћански народ и у наше име узимао разне прилоге, да му наш заступник може све то у име нас одузети. Ако би пак који од Хришћана штогод завјештао за јерусалимску сиротињу и наш заступник учинио кораке да узме те прилоге, па се деси да наслѣдници оног, који је завјештао, не хтједну то признати, него га покушају уврстити у осталу оставштину завјештачеву, има се настојати да се ти случајеви отклоне и у томе се има потпуно ићи на руку нашем заступнику.“

Тражи се, осим тога, да заступник може на опаснијим мјестима промијенити одијело и носити оружје; да му се на скелама не тражи скуп прелаз и да је, у опште, заштићен од сваког насиља и отимачине. Ферман је издан 12. Цемазул-Ахара 1190. год.

29. марта 1780.

Брат митрополита сарајевског Пајсије.

Сворт Рат Шريف عاليشان

استانبول روم بطريرقي واستاذة سعادتمندة مقيم جماعت متره پوليدان ديوان هايونجه مهور عرضحال ايدوب
بطريقته داخل كثره كنيسة رهبانان لاتين در لوي بوسنه وكليس وهرسك ر توابعها در ايالت بوسنه

و قديمين توابعي اولان ورسوقه و تراونيك و بايجه و اسقوبله و كوحصار و ليونو و غلاموچ و واقوب و اسكي
معدن و قنراد و توزارچه و نوي و بنالوقه و دريند و ماغلای و سرابيونجه و برچه و لاسانيجه و ویشفراد و
يكي واروش و سائر توابعي قضا و تواجينتك پستپوسى كيپولوس نام راهب پستپوسلغن بالذات كندى
حسن و رضاييله و اختياريله محب الاطوار و كاركندار و اجراي آيين و اداره خصوصيات رعيتيه صاحب
الاعتدار اولوب بطريق و جماعت متره پوليدان مزبور ايچون انتخاب ايلدكلوري اشبو دارنده فرمان هايون
قدوة مختار مله مسيحه باسيوس نام راهب ختم عواقبه بالخير و ازوب و قصر يد الشكله ميڤي پشكشين
عن نقد تسليم حزينه عامرهم ايليك شرطيله پستپوسلغى مذكور فارغ مرسومك قصر يدندن مرقومه
توجيه و پينه شروط قديمه لوي تصریحيله مفصل و مشروح برات شريف عاليشان و ريلك رجاسنه استدعاي
عنایت ايلدكلوري ايلدن حزينه عامرهمده محفوظ پستپوس مفاطمه سي دفترلرینه نظر اولندقدمه وجه
مشروح اوزره پستپوسلغى مزبور استانبول روم بطريرقي التزامنه داخل و آتقي بيك اچمه ميڤي پشكش ايله
مسفور كيپولوس راهب اوزرنده اولديني دركنار اولنگله موجبجه توجيه اولغى باندنه فرمان عاليشانم
صادر اولغين عادت پشكشى اولان مبلغ مزبور آتقي بيك اچمه ميڤي بوجه نقد تسليم حزينه عامرهم
ايلديكنه صورت روزنامه هايونم و ريلكله صادر اولان فرمان عاليشانم موجبجه بيك يوز طاقسان درت
سنه سي ربيع الاوليك يكرمي ايكنجه كونندن توجيه ايدوب برات هايونى و يردم و بيوردمكه مرقوم
باسيوس نام راهب ختم عواقبه بالخير و ازوب قصر يد ايدن مرقوم پينه ذكر اولنان پستپوسلغه متصرف
اولوب قديمين پستپوسلغنه تابع يرلده ذمي طائفه سنك اولوسى و كيجي و پستپوسلو و پاپاسار و كوشيلر و
قالوغريه مرقومى اوزرلرینه متره پوليد بيلوب آيينارينه متعلق امورلرنده طوغرى سوزندن تجاوز ايلسيوب
و اطاعتده قصور ايلسيول و مراجعتارين متره پوليد ايله و قديمين تصرفنده اولان قضاك پستپوسلارى
آيينلري موجبجه ازلرینه متره پوليد بيلوب عزل و نصبارى متره پوليدلري معرفيله اولوب آخردن بر فرد
قاريشيوب و متره پوليدلغه تابع يرلده قديمي تصرفلرنده اولان كليسا و مناسبترلين بلا امر شريف
كسنه اللزندن آليوب و وضع قديمي اوزره اذن شرعيله واقع اولان مزمانلرینه آخردن بر فرد دخل و تعرض
قليهلر بلا امر شريف اهل عرف طائفه سي طرفلرندن بيوردلدي ايله مجود كليسا و مناسبترلين قفتيش
ايله رز ديرو قديمي و تجوم ايتديرليه و ذمي طائفه سندن برى ترويج ايتيلو اولدقدمه و يا خود عودت بوشامو
اولسه ازلرینه متره پوليد و طرفلرندن تعيين ايلديكي و كيللرندن غيري كسنه كوميب و قاريشيوب و مرد
اولان و اهللرندن طائفه سي كندو آيينلري اوزره بطريقه و متره پوليد و پستپوسلرینه هر نه وصيت ايدولر
ايسه مقبول اولوب روم شاهلريله شرعيله استماع اولنه و متره پوليد مرقومك التزامنده اولان پستپوسلارك
و كوشيلرك و پاپاسلرك و قالوغريلرك و غنوسلرك آيينارينه مخالف قباحتلري ظهور و متره پوليدك معرفت و

مترکزین بر او طه کزده توریه و انجیل اوقیوب قدیل آصمیش سز دموم یا قش سز واسکمله و تصویر
 قیوب پرده آصمیش سز و بخور یا قیوب صالرسز والیکزده دکنک طارتاز سز دیو بهاه لریه دفع صورت
 و اعلان کفر ایلامک شرطیله اجزی آیین عاقله لریه مجرد جلب مال قصدیله میر میران وسائر اهل عرف
 طائفه سی طرفارندن خلاف شرع شریف و بغیر حق آنچه مطالبه سیله تعدی ایندیرو لامک اگون مقدمه
 دیریلان فرمان عالی براتاری شروطنه ادخال اولنه دیو صادر اولان فرمان عالیشان محنته قید اولمغه خلاف
 رنجیده و تعدی ایندیرو ایوب و متره پولید مرقومک طرفندن میری رسوم تحصیل ایچون کوندردیکی وکیلاری
 و آدمارینه قولاهوز و پرلوب و کزدکازی برلده تبدیل جامه و کسره و آلات حرب کتوردکارنده اهل عرف
 طائفه سی طرفارندن جلب مال سودا سیله سن نیچون کوزدن دیو آخردن مداخله و ممانعت اولمیه و بر
 ذمینک کندی رضاسی یوغیکن جبراً کسنه مسلمان ایلیوب و متره پولیده میری رسوم ایچون دیره جاک
 آنچه سی اولیوب میری رسوم آنچه سسه بدل قاش و اتواب و آنچه ویردکارنده وکیلاری و آدماری کتورد
 ایکن منازل و مساحده و اسکله لده کرک و باج و هدیه و عواید مطالبه سیله امینارندن فرد دخل و رنجیده
 ایلیملر و متره پولید مرقومک کندی ما کولاق ایچون حاصل اولان باغاری محمول و تصدق نامیله
 ذمی طائفه سنک دیره کلدکلی شیره و باغ و بال و سائر ترکه و اشیایینی کتوردکن اسکله لده و قبولده
 کرک امیناری و سائر آنچه رسم کرک و باج و سائر نسنه مطالبه اولنیوب و ممانعت ایلیملر و متره پولیدلنه
 و کلیسا و مناسقرینه متعلق باغ و باغچه و چنتلک و قدیدن غنیک اولوب وقف اولان تلارلریه و چایر و
 دکمن و پنازلریه و ایازمه و مناسقرینه و سائر یونک امثالی کایسالیینه وقف اولان بیوت و دکاکین
 و املاک و اشیا و تقود و طوارلریه و ضبط و تصرفلریه دستور العمل اولوب آخردن بر فرد مداخله
 ایلیوب و متره پولید مرقومک و پستیوسارک عزل و نسبی و سر و حالی مشر پاشالردن و قاضیلردن
 و نابارندن عرض اولنیوب کلوب تشکی اولندقدن صحت معلوم اولدقجه اصفا اولنیوب و بر تقریب ایله
 فرمان عالیشان ذمی صادر اولور ایسه اعتبار و اجزا اولنیوب و مقدم و موخر تاریخجه و بر وجهه امر
 شریف دیریلور ایسه ذمی محله ده عمل اولماتی اوزره منع اولنیوب و ذمی طائفه سنک بعضیلری حال
 حیاتلرنده بطریقه و متره پولیده و پستیوسه و کلیسالریه بر مقدار شی و صیت ایلدکارنده بعده مرد اولدقلرنده
 وارثلردن شرعه آلیوریلوب و مرد اولان ذمی طائفه سنک رجال و نسوانلریناک پارسییه و پورسییه
 قعیبر اولنور رسوملاری وارثلردن معرفت شرعه آلیوریلوب و متره پولید مرقومک تحت التزامده
 اولان قضا و نواهی و قراده ساکن پستیوس و پاپاس و کشیشلرک و سائر ذمیلرک سنوی میری رسوم و ضرر
 قضاییه و تصدق آنچه لری و آباژموز و ژینه و پنازلری و اولکی و ایکنجی و ادرچنجی نکاحلری رسوملاری و سنوی
 هر اولی ذمی اولندن اون ایکنشیر آنچه و هر پاپاسدن بر آلتون بطریقاق وینه سنوی هر اولی ذمی اولندن

اذنی یوغیکن آیینلریه مخالف نکاح جائز اولایان ذمی به نکاح ایدن پاپاسلر و یا خود وکیلرینک حقولنده
 لازمکلاان تأدیبلرین اجزا ایلیملر و متره پولید وکیلاری و آدمولرینک و پستیوسلرک شرع شریفه متعلق هر
 نه کونه دعوالری ظهور ایدر ایسه بر پرده استماع اولنیوب دیوان هایونغه و زرای عظام و قاضیه سکرلرم
 حضورلرنده کورلک اوزده حواله اولنه و آستانه ده دیوان هایونغه کورلک اوزره ایکن محله احضاردن
 منع اولنیوب و رفع اولنیوب یرینه نصب اولتان پاپاسلره کسنه مانع اولیه و آخردن شفاعت و دجا ایله بوکشیسی
 پستیوس ایله دیو جبر و تعدی اولنیوب و یا خود شو پاپاسی عزل و کلیسلسن بشقه پاپاسه ویر دیو بر فرد جبر و
 تعدی اولنیوب و متره پولید مرقومک قانون قدیمی و براتی و مقتضاسنجه سنوی لازمکلاان میری رسوملردن
 پستیوس و کشیشلر و پاپاسلر و سائر ذمیلرده آله جنی و ارایسه تعیین ایلدیکی وکیلرینه حاکم الوقت
 اولنلر شرعه معاونت ایروب آلیوریلر و ذمی طائفه سنک سنوی لازمکلاان میری رسوم و تصدق آنچه لری
 و پنازلری و نکاحلری و مناسقریزی رسومی و سائر دوشن بطریقاق و متره پولیدلن رسومن قدیدن اولی
 کلدیغی اوزره و براتی موجبجه و یروب تردد ایندیرو لیه و متره پولیدلنه تابع برلده بعض ترک دنیا اولان
 کشیشلر و پاپاسلر محله دن عمله کزوب باعث اولنلر آیینلریه مخالف ایندیوکاری برلده کزوب متره پولیدلری
 معرفتیه آیینلری اوزره تأدیب و منع و کبرو قدیمی ساکن اولدقلری مناسقرینه کوندریله و پاپاس و کشیش
 طائفه سنندن بعضیلری متره پولیدلری معرفتیه ذمی ذمی طائفه سنک خانهلریه و اروب آیینلری اجزا
 ایلدکنده و قدیدن آیینلری اوزره ما بینارنده اولان نظام و انتظاملریه قضاة و نواب و مقاسملر و و یوه ده ل
 و متولار و صوباشلر و قپردانلر و سائر اهل عرف طائفه سی طرفارندن ممانعت اولمیه و عمالک محروسه مده
 واقع رعایا فقراسنک باجلیله امور و خصوصارینک رویت و تمشیقی و کشیشخانه لرینک ایراد و مصارفات
 و سائر خصوصاتی قاعده آیینلری مقتضاسنجه یا کز بطریق الوقت اولنلرک رای و انضمامنه مختصر اولوب
 جماعت متره پولیدان تعرض اولنوکلسکله جماعت متره پولیدان ذمی دیون کفالت ضامن اولدقلری حبسیله
 استدان اولتان مالقه علملری لاحق اولن ایچون از قدیم مهرلری متره پولیدلرک بدلیله اعمال و بعد الیوم
 غدر و ظلمدن مصون اوللر ایچون ممالک محروسه مده اولان جمله مناسقرلرک مهرلری بو وجهه مفوض جماعت
 اولوب فرد آفریده مداخله ایتمدیکی کبی ما تقدمندن بر کشیشخانه مهری جماعت متره پولیدانه اعاله
 اولدیغی وجه اوزره بر آوان میمنت اقترانده ذمی مهر مرقوم جماعته تفویض و آستانه ده مقیم اولان
 متره پولیدانک عنوانی حاوی دینلرنده اختیار ایلدکلری متره پولیدلره تسلیم اولنه و استانبول پنازلرینک
 جماعت متره پولیدان ایله کشیشخانه مهرلری ایله بمهور عرضحاللری معمول به اولوب آیینلریه متعلق هر نه
 عرض و اعلام ایدرلر ایسه مساعده اولنه و متره پولید و پاپاس طائفه لرینک خانهلرنده اظهار صورت
 ایکنسزین انجیل قرانت ایلداریه ممانعت اولنیوب و اهل عرف طائفه سی مجرد تغییر ایچون سز مالک

كلدكده مقرر پوليد سر قوم اليقويوب و كليسا و مناسترلر يه و كيل اولوب ده شن محصولاتن اكل و بلع ايند مسنورلك محاسبه لر ين كوردكده و عزل و نصب ايلدكده آخردن ممانعت اولتيوب و مقرر پوليدك كندو رضاي يوغينكن بز سكا جبرا يساقجي اولورز ديو قويم قولاري و سازلري طرفلرندن مغاير شرط جبر و تعدي ايتديرليوب و كندونك و آدملرينك بندكلوي باركيز و قاطرلري اولان و قويم قولاري و قوردانلر و سازلري طرفلرندن آلتويوب و مداخله ايتديرليه و مقرر پوليدك ساكن اولديغي قوناغه عسكري و اهل عرف و سازلري طرفلرندن قوناق تكليني ايله نچيده ايتديرليه و مقرر پوليد مرقومك كندويه مخصوص اولان عهاسن ائده كئوردكده و ير ميران و ميرلر و مقسملر و متولير و ناظرلر و قوردانلر و ويوده لر و سردارلر و بوستانلر حصكيلري و اوسنه لري و صوباشيلري و قرا ضابطاني طرفلرندن بر فرد مانع و مزاحم و تعدي و دخل اولتيوب اشيبو برات عاليشانم شرطي موجبجه دستور العمل و سر بسيت اوزره ضبط و ربطنه آخردن بر دولر وجهن من الوجوه و سببا من الاسباب دخل و تعرض قلميه لر شويله بيله علامت شريفه اعتاد قيله لر تحرير ا في اليوم الثامن والعشرين ربيع الاول لسنة اربع وتسعين ومائة و الف بمقام قسطنطينيه الجروسه

Цариградски синод са патријархом урумским поднио је Мо-
му Царству молбу утврђену својим печатом, у којој вели: У кра-
јевима, који припадају нашој патријаршији, у вилајету босан-
ском, клишком и херцеговачком са њиховом околицом попови
католичких цркава, који спадају под нашу патријаршију, јавља-
ју: архиепископ Ђирил, поглавица босанских мјеста Високог,
Травника, Јајца, Скопља, Језера, Ливна, Гламоча, Вакуфа, Ста-
рог Мајдана, Камен-града, Козарца, Новог, Бање Луке, Дервен-
те, Маглаја, Срббенице, Бирћа, Власеница, Вишеграда, Нове
Вароши и осталих котарева и испостава уступа драговољно сво-
је мјесто епископу Пајсију, који је врло вриједан и који добро
познаје вјерске обреде и народне обичаје и који је послен и
вјешт, да чува рају и обавља њене послове и који је изабран од
патријарха са епископским збором. Он је најприбранији међу
онима, који вјерују у Христа; да му Бог подијели на смртном
часу оно, што је Богу најмилије! У поднешеној молби моли се,
да им издам мој превизињи брат и да га именујем за архиепи-
скопа тих покрајина у мјесто првашњег уз услов, да има дати
државној благајни дар у готову, као што је обичај. На то ја наре-
дих, да се види у списима моје ризнице, како стоји та епископија
и гдје се налази, те се виђе да спада под цариградску урумску па-

اون ايكيئر اچيه و هر پاياسدن بر آلتون مقرر پوليدلك رسوم و بعض ذميلر ميرى رسوم مقابله سنده سنوي ويره كاكلكارى بنديايلوي و نقل اولتان بنديايدن دروغن زيتدن باج و كرك مطالبه اولتیه و سنوي كليسالرينك و قريه لر ينك پانكلكاري و سائر جزوي و كلى رسومات و محصولاتن مجموعن مقرر پوليدلري و ياخود طرفلرندن و كيللري ميريجون اخذ و قبض ايلدكاري وقتنده اهل عرف و سازلرندن متضرر اولدقلري سبي ايله ظلم و تعديلري منع و دفع و آخردن مداخله و بر فرد ممانعت و تجاوز اولتيوب و بعض ذميلر مال ميرى جمعي زماننده و مقدمأ اولاد و اقربا و عياللر يه مآ بر اوه جمع اولوب برانكزده او باشنه ديو تحرير اولنغله شدي بز جهه مز بر اوده اولورز ديو مال ميرى يه غدر اولتيوب عناد و مخالفت ايتديرليه و بعض ذى قدرت كسته لر زعا و ارباب تيار چفتلكلر نده و قشلاقلر نده و قريه لر نده اولان ذميلر بونلر بزم كئخدالرمز و ترادغلانلريز و ايرغادلريز و خدمتكارلريزدر ديو ميرى رسوم اداسنه ممانعت و غدر ايتديرليه و عقد نكاح و فسخ نكاح و منازع يه اولان ايكي ذمي ما بينلرين رضالري و مقرر پوليد و وكيللري معرفيله اصلاح و اكتضا حسبيله آيينلري اوزره كليسالر نده بين و افروس تعبير اولتور تآديب ايلدكلر نده قضاء و نواب مداخله ايليه لر و مقرر پوليدك اذن معرفتي يوغينكن تحت التزامنده اولان پاپاسلر آيينلر يه مخالف نكاح جاز اوليان ذمي يه نكاح ايلسيوب و بر ذمي طائفه سي آيينلري اوزره الحق اوج دفعه تامل ايدوب آيينلر يه مغاير زياده اولنك و عورت بو شامق و عورت اوزرينه عورت آللري هر وجهه آيينلر يه مخالف اولنله اولقولوله دخست و بر ايبوب تآديب و كوشتال اولتوب و سرمد اولان پستقوس و پاپاس و كشيپ و قالوغريه لر كرك فقود و اشيا و باركيز و املاكلري و كليسالرينه متعلق هر نهي وار ايسه مقرر پوليد و ياخود طرفلرندن تعيين اولتان و كيللري ميريجون اخذ و قبض ايلدكلر نده بيت المال و قسام و متوليلر و موقوفاتچيلر و ناظرلر و قوردانلر و ويوده لر و صوباشيلر و آدملر و سازلري بيت المال عامه و خاصة دفتر خاقاننده بزه حاصل يازلشدر مداخله ايلسيوب و آيينلر يه مخالف نكاح ايند مسفورلر كليسالرينه كيرمك ذمي آيينلر يه مخالف اولنغله بعد اليوم اولوجهله مرد اولدقده قضاء و نواب و قوردانلر و سائر ضابطلري و ذى قدرت كسته لر پاپاسلره مز قالديرك ديو تعدي ايتدير ايبوب و ميرى رسومي و برمكده عناد اوزره اولان پستقوس و پاپاسلري آيينلري اوزره تآديب و صاحلرين طراش و كندولرين عزل و يرلرين آخره و يردكده دخل ايتديرليه و ذمي طائفه سندين بريني تآديب و تربيه ايچون آيينلري مقتضاسنجه كوندردكاري افروس تعبير اولتوب تآديب كاغلر يه مداخله اولتيوب و ذمي طائفه سنك بعضيلري آيينلرينه مخالف نكاح سر اولدكده سائر يرله واردقلر نده نكاح ايلسيه لر و بعض ذميلر ك ثلث مان كلنسا و مناسترلرينه و بطريقه و مقرر پوليد و پستقوسه وصيت ايلدكده دم شاهدلر يه شرعه استماع اولتوب و پستقوس و پاپاس و كشيپ و قالوغريه لر دن برى اذن شرعه و ضابط طرفلرندن اليقولنسق لازم

тријархију и да је уписана на Ђирила са 6000 акчи дара државној благајни, који је предао, на основу чега сам ја био наредио да му се изда ферман.

Према томе издајем поменутом Пајсију мој високи брат и именујем га од 22. дана Реби-ул-Евела 1194. и наређујем, да поменути Пајсије, коме желим свако добро, буде на мјесто првашњег. Хришћани, велики људи и пролазници, епископи, попови, калуђери, који од старина припадају под ту митрополију, имају њега сматрати својим митрополитом и старјешином. У њиховим вјерским стварима немају преслушати његових праведних заповиједи и у покорности правити погрешака; у свему се имају обраћати на митрополита. Њихово именовање и свргнуће биће увијек од стране митрополитове и у то се не ће моћи нико мијешати. У тим крајевима не може нико одузимати од њега цркве и манастире, што не ће показати мога фермана. Са шеријатском дозволом може оправљати цркве и у том му не смије нико више сметати. Ви званичници, не смијете глобе узимати ни нападати и напастовати цркве и манастире са самим бујрудџијама без мога фермана. Ако се ко од раје жели оженити или пустити жену, то се мора обратити митрополиту или његову заступнику, а други да се не мијешају у то. Кад умре који поп, што би завјештао штогод патријарху, митрополиту, епископима, шеријат то има примити са свједоцима њихове вјере. У његовој митрополији, ако би, по њихову закону, погријешо штогод који епископ, прото, поп, игуман или калуђер, те га он казни по свом канону, у то се нема нико мијешати, нити то забрањивати. Без знања митрополитова и његове дозволе ако би који поп вјенчао кога Хришћанина, митрополит ће га казнити како он хоће. Ако би когод тужио за шеријатске ствари митрополита или његова заступника или кога његова човјека или кога од епископа тамо им се не може судити, него ће се списи послати у нашу престоницу и о њима ће се расправљати пред казаскерима и пред министарским савјетом на мом дивану. Док би се та расправа водила на мом дивану, њих не смије тамо нико затворити или казнити. Митрополита не смије нико нагонити да повлачи изречено свргнуће попова или да поспјеша њихово одликовање у већи чин. На исти начин не смије нико натјеривати митрополита, да премјешта или намјешта попове.

Поменутом митрополиту, што припада по старом обичају и по берату, има се давати његов годишњи доходак од епископа,

прота, попова и осталијех Хришћана. Шеријатски суци имају бити у помоћи њему или његову замјенику при побирању тих прихода. Хришћани треба да дају годишње одређене вјерске порезе или оно од добровољних прилога и панађура и вјенчаница и парусија и остало што су дужни да дају по старом обичају без затезања патријарху и митрополиту. Калуђери, који напусте овај свијет и идући од мјеста до мјеста позивају на непокорност и од људи узимају новац без закона, биће кажњени по њиховом закону са митрополитовим знањем; забраниће им се ходање и биће враћени на њихова стара мјеста у манастире. Ради вјерских обичаја с митрополитовим знањем и дозволом свештеници могу ходати по хришћанским кућама и вршити вјерске обреде, а у то се не смију мијешати кадије, поткадије, мутеселими, војводе, мутевелије, субаше, капетани и остали званичници.

Све одлуке о сиромашној раји, која се налази у мојој широкој царевини, преглед црквених прихода и расхода и све вјерске дужности не ће вршити сам патријарх, него треба све то поднијети на претресање синоду. Што синод нађе за сходно како у свему осталом, тако и у издавању црквених новаца на камате, и кад то одобри онда ће одлуку потврдити оним печатом, који се даје у споразуму свега синода.

Након данас, да се учувају од пропасти и од неправде у мојој широкој царевини црквена добра, поднијеће се печати свих манастира синоду. Тим печатима не смије нико други руковати. Као и до сада, што је био обичај, да су се печати сваке митрополије подносили синоду на преглед и срањивање, на исти начин треба и сада цариградском синоду поднијети печате. Кога синод између себе изабере и на што га определијели даће му и печат нарочито начињен за њега. Митрополити ће штогод затраже с таким печатом у вјерским стварима добити одобрено, ако синод устврди, да је печат истовјетан.

Митрополити и попови не смију бити сметани у том, кад у својим кућама уче лијепи Инџил. Ако би когод од званичника само ради узнемиривања напао на њих говорећи им: „Ви у вашијем кућама учите турију и инџил, објесили сте кандило, запалили сте свијећу, метнули сте трапезу, ставили сте икону, објесили сте завјесу, палите миришљиве ствари, у рукама носите штапове, на глас исказујете своју криву вјеру; то не смијете радити“ и ако би хтјели да их глобе за то, били то мири-мирани или остали

званичници, то све чине против шеријата и правде нападајући их и тражећи новаца од њих. Да се то не смије чинити наредно сам једним засебним ферманом и сад опет заповиједам, да се то понови у овом берату. Против моје заповиједи њих несмије нико кињити ни нападати.

Кад поменути митрополит спреми свога заступника или свог човјека ради наплаћивања приреза, који њему припадају, треба им дати путовође. У путу они могу промијенити хаљине и слободно им је носити оружје, а од званичника и других не смије им нико стати на пут, нити их питати куда иду и зашто иду. Никаква Хришћанина не смије нико на силу, преко његове воље, турчити. Ако ко не би могао да плати митрополиту дужни прирез новцима, те му да кумаша или ма каквих било хаљина, онда се на те ствари не смије тражити по мјестима и скелама ђумрук, нити их смију тражити на поклон. Што поменути митрополити узгоје за своју кућу у својим башчама и виноградима или им ко од Хришћана да као милостињу што од пића, масла, меда, хране за коње и осталих ствари, то је слободно од царине њему и људима, који то носе, на свима скелама и капијама; а ђумручки емини нити им могу што тражити нити им пријечити пута. Башче и виногради, које припадају митрополитима, црквама и манастирима, читлугци, њиве, чајири, млини, куће, дућани, некретнине и покретнине, кућне животиње стоје потпуно на располагању њима, без пореза и без ичијег права на мијешање.

За поменутог митрополита и за епископе ако би ко дошао кадијама или поткадијама, па се притужио и затражио или свргнуће њихово или протјеривање, кадија не треба ни да саслуша, ако се тачно не увјери у истинитост навода. И ако би ко за то показао и мој ферман ни то се не треба узети у обзир, што се не ће мени пријавити та ствар и што о том не ће доћи моја поновна превишња заповијед.

Ако би ко од Хришћана за свога живота учинио завјештање патријарху, митрополиту, епископу или цркви, након његове смрти узеше то шеријат од његових насљедника и предати га дотичнима. Кад умре који од Хришћана, мушко или женско, кадија треба да наплати од његових насљедника парусије за цркву. У оним мјестима, која су потчињена поменутом митрополиту, у котаревима, испоставама и селима епископи, протје, попови и остали Хришћани, што станују у њима дужни су давати годишње патријарху осим касапије, милостиње, ајазме и панађура и од пр-

вог, другог и трећег вјенчања, ако то буде, још овако: сваки кућни домаћин по 12 акчи, а поп по један дукат. На исти начин сваки ће хришћански домаћин дати и митрополиту по 12 акчи, а попови по један дукат. Ако који Хришћанин не могне платити новцем, него то дадне у житу или маслу, има то бити просто од пореза и царине. Кад купи црквене даће или митрополитове, мале или велике, митрополит сам или његови заступници дужни су званичници да их штите и помажу ако би се ко томе успротивио. Ако који од Хришћана у вријеме сакупљања митрополитових даћа састави у своју кућу своје синове и породицу, који су се одијелили, те одговори митрополитову заступнику: „у берату вам пише да узимате даћу на једну кућу, ми смо данас сви у једној“, званичници су дужни томе стати на пут, да митрополит не трпи никакве штете. А ако би ко од моћнијих као бегова, спахија по својим читлугцима, зимницама, селима изјавио за неке Хришћане, да су његове ђехаје, аргати, слуге и да не могу давати годишње патријарху и митрополиту, то се не може дозволити.

Вјенчања и распуштања и препирке међу Хришћанима има уређивати митрополит или његов заступник и то у црквама. Ако би он кога одлучио од цркве, не смију то порицати кадије ни поткадије. У мјестима потчињенијем митрополиту не смију попови вјенчавати Хришћане без његова знања и дозволе. По хришћанском закону може се женити само три пута и више се не може дозволити, јер је преко закона. Исто се не смије дозволити, да се пусти жена без разлога или да се на прву доведе још једна; на то се има добро пазити и то оштро казнити.

Кад умре који од епископа, прота полова и калуђера, има митрополит или његов заступник узети од његова имања све, што припада цркви, било то у готовом новцу или у стварима или у некретнинама или у коњима, а мијешати се не смију у то надзорници државне благајне, мутевелије, кадије, капетани, војводе, субаше и њихови људи, нити икако смију уносити руке у те ствари.

Који би се оженио против хришћанског закона, па због тога био одлучен од цркве за живота и кад би умро послје тога, не смију кадије, ни поткадије ни капетани, ни остали званичници нагонити попове, да га сахране. Ако би који од епископа или попова затегао у давању даћа или штогод погријешно у вјери, па био с тога кажњен или обријан или свргнут, не смије се од званичника нико заузимати за њ, нити се мијешати у те ствари. Ако

би коме од Хришћана дошло укорно писмо не смије се нико распитивати за што је то добио. Ни једном Хришћанину није слободно отићи у друго мјесто, па се тамо оженити против закона. Сваки Хришћанин може трећи дио свога имања завјештати цркви, манастиру, патријарху, митрополиту и епископу, а као свједоци признају му се и немуслимане. Ако би ко проневерио црквене и манастирске приходе, те за то био свргнут послје прегледа рачуна, не смије бити ни од кога узет у заштиту против митрополита. При путовању митрополита или његова заступника не смије се нико наметати за путовању; исто тако не смије им нико од званичника узети коња или јакхалицу. У митрополитов конак не смије се смјештати војска ни званичници. Ношење особитога штапа митрополитова, што га има у руци, не смију бранити ни мири-мирани ни мири-ливе, ни мутеселими, ни мутевелије, ни надзорници, капетани, војводе, сердари, касеџије, субаше, сеоске старјешине и надзорници стража.

По садржају овога Мога високог берата може радити и управљати како хоће и у то му се не може нико мијешати. Тако знајте и вјерујте у Мој знак. Написа се 28. дан Ребиул-Евела 1194. у Цариграду.

(Број сидила 29., стр. 133., у Царској Цамији у Сарајеву.)

VIII

3. марта 1775.

У сидилу Цареве Цамије бр. 27., стр. 60. налази се препис фермана од 20. Ребиул-Ахара 1199. дана сарајевском кадији. У њему се вели, да цар на молбу духовника са архиепископом манастира Мусатове планине (Синаја) потврђује избор Теодосија монаха, који је замијенио умрлог Натанаила, као калуђера путника и просца за манастир. И он, као и његов умрли друг одређен је да купи милостињу по Босни и Сарајеву, а царски ферман, који му се даје, има да га штити од свих неправда локалних власти.

IX

16. децембра 1797.

У сидилу Цареве Цамије, бр., 37., стр. 132., под датумом 25. Цемазул-Ахара 1212., налази се шеријатски хуџет овог садржаја: пред Хасан-Есад ефендијом, сарајевским кадијом и пред Хаци Јовом, сином Димовијем, Хаци Макарије свештеник, родом из Јерусалима, становник Бала махале у Сарајеву, завјештава своју кућу цркви. Она граничи с једне стране митрополитском кућом, с друге Попадића бајчом, с треће кућом Миће Арнаутовића, а с четврте путем. У тој ће кући он становати до смрти и бити јој мутевелија, „а послје моје смрти да буде мутевелија онај свештеник, који дођа овамо из Јерусалима, и да он у истој кући заједно са сарајевском хришћанском сиротињом станује, и да се сваке године од ове кућне кирије одвоји по десет гроша и шаље сиротињи, која се налази у јерусалимском манастиру“, а остали приход да се троши на поправак куће.

X

13. новембра 1802.

У сидилу бр. 43., на стр. 10. у сарајевској Царевој Цамији налази се берат из времена сарајевског кадије Абдул-Фетах ефендије, који је био родом из Софије, и у њему се каже, да је јављено цариградском синоду, како је умро митрополит босански Пајсије. Пошто је тако остало упражњено његово мјесто замолио је народ, да му се именује насљедник. Синод је изабрао на то Калиника, па га предложио султану на потврду. Овај га потврђује 22. Редспа 1217. године и издаје му берат у смислу прошлога.

XI

28. јула 1803.

Вјенчање пред кадијом.

Први њезин човјек Симо пустио је своју жену Милицу прије пет дана пред Осман башом, слугом мутеселимовим и пред Салих башом, слугом шеријатског суда. Она се поново удаје за Ни-

колу, сина Јованова, из Кадина Села и обоје долазе пред шер-јатски суд, те се вјенчају у 2000 акчи 19. дан Ребиул-Ахара 1218. год. Вјенчали се пред кадијом Абдул-Фетах ефендијом.

(Сицил Цареве Цамије бр. 47., стр. 2.)

XII

29. август 1803.

Вјенчање пред кадијом.

Доље споменути свједоци тврде, да је Божо муж Митре, Маркове кћери, умро прије двије године. Она се сад удаје за Бо-жу, сина Маркова, из цемата Кијева, који собом долази на шер-јатски суд. Испред Митре долази Стјепан, син Тодоров, из села Тилаве. Свједоци су Мијат, син Милованов и Илија, син Стјеша-нов, обојица из села Божевића. Вјенчају се у 1500 акчи 22. дан Цемазул Евела 1218. год. пред кадијом Абдул-Фетах ефендијом.

(Сицил Цареве Цамије бр. 47., стр. 2.)

XIII

17. децембра 1803.

Вјенчање пред кадијом.

Жени се Гаврило, син Стојанов, из Латинлука. Његов за-ступник је Мустафа баша, син Абдулахов, из махале Мједнице. Удаје се дјевојка Сока, кћи Божица, а заступник јој је Бекташ-ага, син Хусеин-агин, из махале Бакар-Бабини (Ат-Мејдан). Свје-доци су Сулејман чауш, син Ибрахимов, из махале Сагр-Хади-Махмутовс (из Дола) и Сулејман баша син Бекташ-агин. Вјен-чају се у 6000 акчи 14. дан Рамазана 1218. пред кадијом Абдул-Фе-тах ефендијом.

(Сицил Цареве Цамије бр. 47., стр. 2.)

XIV

28. маја 1804.

У сицилу Цареве Цамије бр. 44., на стр. 99., налазе се два царска фермана издана на молбу босанског митрополита Кали-ника, упућена сарајевском кадији. Владика се тужио, да му мно-

ги званичници сметају у купљењу даћа, које му припадају и да је народ непослушан, те му ускраћује плаћање посмртнине, вјенча-ница, крштења и других прихода. Цар наређује кадији, да сви чиновници не само не смију ометати владику, него му на сваки начин морају помагати и ићи на руку.

XV

Око конца јануара 1805.

Царски ферман босанском валији и наткадији, да чувају и штите од зулума Хришћане и њихове вјерске поглавице.

فرمان شريف عاليشان

دستورمكروم مشيرمخيم نظام العالم مدير امورالجمهور بالسكر الثاقب متم مهم الامام بالرأى الصائب
تمهد ببيان الدولة والاقبال مشيد اركان السعادة والاجلال المحفوف بصنوف عواطف الملك الاعلى بوسنه
واليسى وزيرم السيدمصطفى باشا ادامالله تعالى اجلاله واقضى قضاء المسلمين اولى دلاة المرشحين معدن الفضل
واليقين رافع اعلام الشريعة والدين وارث علوم الانبياء والرسولين الختص بمزيد عنايت للملك العيين مولانا
سراى قاضيسى زيدت فضائله ومفاخرالاماني والاقوان اعيان وسائر ضابطان زيد قدرهم توقيع رفيع
هرايون واصل اوليخيم معلوم اوله كه اعمار بلاد وامصار وآسايش رعيت خصوصه موقوف اولديني
بديدار ويوسرامك حصولي ودعية الله اولان فقراى رعيت استمالت وامنيثلرينه ومتره پوليدك وبسقيوسلرى
وجها من الوجوه ونجيدته ورميده اوليوب اسباب راحت وآسايشلرنيك استكمالته منوط اولديني ويو
امر اسمه اهتمام ودقت ولات وحكامله لازمه ذمت ومقتضى مأموريشلرنيك ايدوكى بدعيى واشكار
ايكن برمدتدبرو ولات وحكام وسائرلى طرفلرنيك بوخصولره عدم اهتمام ودقت ومغاير رضاي
شاهانهم فتح خاقانيند پرو با بروات شريفه نائل اولدقلى امتيازات عتيقه منافي ومغاير اوضاع و
حركاته ابتدار ايله تنغير قلوب رعيتيه تصدى يوله كرك متره پوليدك وبسقيوسلرنده وكرك توابع اولان
قضا وقصبات وقراده متوطن رعايا فقرانه دخى خلاف شريعت عرا ومنابر رضا كوفا كون ونجيدته و
اموال ميويه ورسومات مقننه تحصيل سياقنده ويريله كلان بيورلدى ومراسله شمننده اقچه طائيله تجريم و
تغريم ومرد اولان رهبانلرنيك اموال متره كلولرنيك ضبطنه ومناسقلرنيك ايداكلرينه مداخله وتعرض و
رضع برمثلو حركت وسائر كونه يدى ومظالم ايله ارزده ورنجيدته به ابتدار ابداكلرى ويوحالته رعايا
فقراستك پريشانقلرينه باعث اولديني يودغه بالاخبار واصل سامعه شاهانهم اولوب بمالك اسلاميه ده

الاتباع ولازم الامتثالک مضمون اطاعتت و نيله عمل و حرکت و خلقتدن حذر و مجانبت ایله سر شویله بیله سر علامت شریفه اعتماد قیله سر تحریراً فی اوائل شهر ذی القعدة الشریفه سنه تسع عشرة و مائین و الف .
بقام قسطنطنیه

„Одабрани овлашћениче, високоштовани муширу, управљачу свијета, бистроумни уредниче свих послова, извршитељу свјетских потреба, мислиоцу праведних мисли, стубе Мога Царства и сваке среће, изабраниче Мојих великих достојанственика; Ти, који си заођенут разним добрима Мога великога Царства, садашњи босански валијо Мустафа пашо, да те Бог одржи вазда на висини! И Ти муслимански наткадијо, првенче правовјерних, изворе знања, издаваче шеријатских вјерских илама, наследниче дејгамберског знања, чим Те је Бог својом милошћу обдарио, босанско-сарајевски кадијо, нека Ти Бог умножи знање! И ви поносу својих другова прваци и званичници, да вам Бог унаприједи част! Кад вам дође у руке овај мој високи царски ферман, нека вам је на знање:

Да би се стално одржавао мир и поредак у свим крајевима мога царства, потребно је на првом мјесту да се хришћанском народу, кога је нама вишњи Бог предао на аманет, не чини никакви зулуми, него да им се у сваком погледу излази на сусрет, да у задовољству уживају и у миру и спокојству проводе живот. Да се пази на њихове митрополите и владике особито; да им се не чине никакве непријатности или насиља. Таким поступцима да очувамо мир и ред, а да би се то постигло у потпуном смислу, света је дужност свих надлежних званичних чинилаца, да на то обрате општу пажњу.

Међу тим, Ја сам прије кратког времена дознао од сигурних људи, да се чине од стране појединих званичних органа разни зулуми хришћанском народу и њиховим митрополитима и владикама, што је противно Мојим царским наредбама, шеријатским прописима и уредбама, које постоје од освојења ових земаља. А осим тога напада се на мирни живот сиротиње раје, која се свакако мора узимати у заштиту. Разне непогоде чине се митрополитима и владикама при наплаћивању њихових престојба и даћа, које они прикупљају од хришћанског народа; неправедним глобама пљачкају народ и траже од њега новаца и присвајају силом његов непокретни иметак. Ти поступци доводе до пропасти биједне раје. Моја је жива царска жеља, да се сви зулу-

متوطن جزیه کتدار صنوف رعیتک كافة مظالم و تعدیاتدن حمایت و صیانت و رفاه حال آدامش بالترینی مستوجب اولور اسباب و سائلک استکمالی مؤینلرده مطلوب قطعی داورانهم اولدینقی مستغنی تعرف و اشعار اولقده ناشی سز که وزیر مشار و مولانا و سائر مومی الیهم سز فیما بعد سرای پرستده متوطن روم یسقیوسنک یدنده اولان برات شریفده مسطور شرائطه رعایت ایله امر شریف احضار و حبس و تکلیفی و جهات سازه ایله درنجیده و رمیده اولتیوب بر موجب شرائط برات حمایت و صیانتلرینه و کک یسقیوسی مرسوم و کک توابعی اولان محلوده متوطن فقراى رعیته بیوجه برکونه تکذیر و درنجیده و سرد اولان رهبانلرینک املاک متروکه لرینه و مناسترلرینک املاکنه تعرض و اموال میریه و رسومات مقننه سیاقنده و یرله کلان بیوردلی و مراسله ضمننده نسته طلیله تجریم و تقزیم اولتیوب بالوجه حمایت و صیانت و تحصیل آسایش و امنیتلری خصوصه بالاتفاق کمال اهتمام و دقت و بوندن صکره دخی منافی فرمان و رضا اومقوله اطواره منی متجاسر اولنلر حقنده آتش غضب ملوکانهم مشتمل اوله جعی و اشد عقوبتیه تأدیپ اوله چتلی مجزوم اولمله اومقوله لرینک کوش هو شلرینه کک کبی القایه مبادرت اولنلر فرامش اولنلر تنبیه و امانتاً و تأکیداً و افهاماً اشبو امر شریفم اصدار و ارسال اولنشدن بعدی آسایش احوال رعیته دقت سبب عمارت مملکت لازمه مراسم نصرت و عدالتدن اولمله فیما بعد بونه ده یتکن یسقیوس مرسومک یدنده اولان برات شریفده مندرج شرائطه رعایت یرله ملا امر شریف احضار و حبس و تکلیفی و جهات سازه ایله درنجیده و رمیده اولتیوب بموجب شرائط برات حمایت و صیانت و رعایا مرسومه دخی تکذیر و درنجیده و رهبانلرینک املاک متروکه لرینه و مناسترلرک املاکنه بروجه تعرض و اموال میریه و رسومات مقننه تحصیل سیاقنده و یرله کلان بیوردلی و مراسله ضمننده نسته مطالبه سیله تجریم و تقزیم اولتیوب حمایت و صیانت و تحصیل آسایش و امنیت و اراحه و استقامتلی خصوصه بالاتفاق مزید اعتنا و دقت اولنلر مطلوب قطعی پادشاهانهم ایدوکی و بعد ازین خلاف شریعت غرا و منافی امر و رضا قدمی و درنجیده مثلاً وضع و حلت و وقوعه کلمه مک لازم کلور ایسه متجاسر اولانلرک لازم کلان تأدیبلری اجراسه دقیقه فوت اولتیو جعی سز که وزیر مشار و مولانا و سائر مومی الیهم سز معاومک اولدقده بر وجه مشروح عمل و حرکت و اشبو امر شریفم سخیل محفوظه قید و یسقیوس مسنودک یدنده ایقا یرله بموجب مقتضاسنی اجرایه استحصال اسباب رفاه رعیت فقراى رعیت و اعمار مملکتته بالاتفاق اقدام و دقت و زندهار خلاف وضع تجویزدن غایه الغایه تأشی و مجانبت اولنلر باینده فرمان علیشانم صادر اولشدن بیوردمکه انشاء الله تعالی وصول بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزده شرفیافته صدور اولان فرمان واجب

ми, ако их је било, што притискују рају, свакако избјегну и да се они узму под моћну заштиту као вјерни поданици; да им се обрати довољна пажња и да се у тој ствари почне радити чим прије.

Ти мој везиру и ви кадије, наређујем вам, да обратите особиту пажњу таким догађајима; да се по садржају Мога Царског берата лијепо поступа са хришћанским владикама, а особито са оним митрополитом, који станује стално у Сарајеву у Босни; и да се не чине никакви зулуми њима и њиховом сиромашном хришћанском народу. Да се не отимају оставштине умрлих свештеника и манастирске некретнине; да се не чине никакве сметње при скупљању њихове милостиње; да се у земљи осигура мир и поредак. Да вас двојица на то пазите у споразуму и да од сада поступате по Мојим већ изданим ферманима; у противном случају проузроковаћете у Мени жестоку љутњу, усљед које ће се противници Мојих царских наредаба казнити строго. С тога вам наређујем да противницима улијете у уши ову Моју строгу наредбу, да не би више ништа радили противно Мојим царским наредбама. С тога обнављам ову Моју заповијед и шаљем вам је као ванредан налог, који је потскао из Моје особите жеље, да се у Мојој држави чува са особитом пажњом трајни мир, поредак, благостање и задовољан живот. С тога је од сад потребно, да се не догађају више такви зулуми, који су нарочито противни узвишеном шеријату; а ако се догоде, кривци ће бити кажњени.

Теби Мој везиру и Теби велеучени кадијо нека буде знано, да морате поступати по наредбама овога Мога царског фермана са особито строгом пажњом и исти завести у ваше званичне књиге; штитити владичанска и хришћанска права; у земљи одржавати мир и напредак; одбијати и сузбијати све противне поступке и поступати по Мојим наредбама. Шаљући вам ови царски ферман заповиједам вам, да особиту пажњу обратите његовом садржају. Тако знајте и тако поступајте.

Датиран је почетком Зилкадета 1219., у Цариграду.
(Сицил Цареве Цамије бр. 45., стр. 30.)

XVI

9. октобра 1807.

Хиландарски монаси захваљују Сарајлијама на потпори за њихова брата Саватија.

Благочтенородниѣ и хртолюбивиѣ господари, кметови и епитропи сараевскіа цѣркве и прочіѣй торговли и занатлане мали и велики благодѣтели здравствуйте многолѣтно.

Со сімъ нашимъ писаніемъ монастырскимъ мы вси, братство царскіа и патриаршескіа обители хиландарскіа, молитвы и благословеніе посилаемо на васъ и на добри ваша и чада ваша. Како разумѣсмо въ писмо нашего проигъмена хаци Саватиа, како сте ѣмъ помоществовали на сіе тако оусілно и прискорвно время и вашимъ ходатаиствомъ сохранили ѣмъ животъ, дакле благословени хртиани и стыа великіа обители хиландарскіа пребеліки благодѣтели, не шрецитеса пакъ ѣмъ помоществовати дѣломъ словомъ, колико е сила ваша, а бгъ премилостиви и пречистаа его бгоматерь и стыи ктитори наши Симеонъ и стытелъ Савва платити вѣдъ вамъ за ѣдино сто. и сами знате и днѣ зацо се трѣди, нели за любовъ стѣго Савви. Тако молимо и остаемо должни непрестано за васъ: господъ бгъ да покріетъ добри и чада ваша въ врагъ видимихъ и невидимихъ и да оумножитъ ѣмѣніе ваше и да полѣчите вса блага в семъ вѣцѣ и вѣдѣшемъ. Со тимъ встѣемо и ѣсми ваши доброжелатели и непрестаніи бгомолци.

1807. октомвриа 9. оѣ Стѣой Гѣри, монастырь Хиландаръ.

Епитропъ стыа обители хиландарскыа проигъ Іѣвна
свратыамн.

Адреса с поља:

Благочтенороднимъ и хртолюбивимъ господаремъ, хациамъ, кметовомъ и епитропомъ цѣркве сараевскіа и прочіихъ всѣмъ хртианомъ сараевскимъ на ѡбщее прочитаніе всепочтѣно врсчитса оѣ Босенъ оѣ шерь Сараево.

(Оригинал у музеју старе српске цркве у Сарајеву.)

5. фебруара 1808.

У сицилу Цареве Цамије бр. 48., страна 52., налази се царски ферман издан б. Зилхидета 1222., упућен сарајевском кадији. У њему се каже, да је босански митрополит Калиник „ради неких послова“ дошао у Цариград и да се на молбу синода и патријарха одређује за његовог наслѣдника зворнички владика Евгеније.

Априла 1816.

Хиландарци спремајући се, да поправљају сјеверну махалу манастирску, моле помоћи од Сарајлија и околине.

Благоговѣнныи сѣнници, бѣгородный гдари, чтныи хаѣи и кмѣтови малѣи и великѣи и вси православнии хртѣани здравствовати вамъ желаемъ ѿ господѣ на премногаа лѣта.

Молѣтвѣи и бѣгословѣнѣи ѿ стѣла обѣтелеы нашыа хиландарскѣа посылаемо, да пребѣдетъ всеѣмъ вамъ православныа хртѣани и на всепочтѣнныхъ домѣвъ вашии и любезныи чадѣ вашиихъ во вѣки некончаемо. По сѣмъ знанно творимъ вашиимъ хртолюбѣиамъ какъ великѣа рѣи нѣжди манастирскѣа, наипаче же нынѣ за два велика нѣжда, що то имамо, що смѣ започѣли ѿ лѣны с помощью бжѣю да правимо махалѣ из нова ѿ темѣла ѿ сѣверныа страны стѣгъ манастира нашегъ, коа хотѣше сама да падне ѿ многаго врѣмене вѣтхости рѣди. Мы же без хртѣанскѣа помощи и милости не можемъ дво начѣтое дѣло исправити и ѿновити сѣмы. Того ради соборно посыла мо ѿ стѣа манастира наше Хиландара со бѣгословѣнѣемъ братскѣи, двѣ ѿ Хртѣа наши двѣ братѣа соборнаго старца хажи Сѣмѣна и Галактѣона ѣромонаха

на ѣархѣю тамъ за испрошѣнѣе милостыни ѿ хртолюбѣвы хртѣанѣ, ѿ вашого бѣохранѣмагъ града Сараѣва и во ѣкрестныхъ тамошныи страна и мѣстахъ, ѣкоже изавлаѣтъ наше ѣвцѣе манастирское писмо. Молимо ваше почтеннородѣе за любѣпрѣстѣла вѣы: да имъ помоществѣете со словѣи и дѣлаимъ за испрошѣнѣе милостыни и за ктиторию, ѣще ктѣ бы нѣкѣи вра хртѣианинѣ ѿбращетса да помѣжетъ колико мѣже противъ сѣлы своеа и всѣкѣи ктѣ хѣще и любитъ да напиши свои именѣ ѣвъ ѣ пархѣю и ииъ ѣ сандарѣ, а дрвгѣи ѣ проскомидѣю ѣ поманицы црѣбныи да поминаютса непрестанно на бжѣственнѣю сѣзжвоу со стѣми ктиторы. Такоже и молѣтвѣево наши епитропы црѣбныи що держѣтъ кѣтѣю манастирскѣю, да ѿтворѣтъ и цю има совранно, колико ѣ бѣ дарѣваа да преврѣчатъ на ѣвы наши двѣ вышеречѣннаа братѣа и да принесѣтъ ко стѣму манастирѣ нашему и да намъ ѿпишете чтныимъ писѣнѣемъ вашии и епитропскимъ, како са имъ преврѣчили тѣ. Но молимо ваше бѣгородѣе, да не забѣдите насъ и стѣи манастирѣ, но и за напредѣ да преѣстоавате колико мѣжете, ѣкоже наши великѣи бѣгодѣтелеи и помѣщеницы. Мы ѿдолжѣемса ѿ ва непрестанно молѣти гдѣ бѣа и прѣчѣю двѣ вѣс троерѣчицы и стѣихъ ктиторѣвъ нашѣи Сѣмѣна и стѣтелеа Саввы сѣрвскѣи просвѣтитѣели, да вамъ дарѣет тѣлесное здравѣе и дршѣвное спасѣнѣе. И да бѣгослови домѣ вашиихъ всѣкагъ ѣзобѣлаа плодѣ земныхъ и да ѣмножи именѣа ваша, ѣкоже богѣаго и правѣднагъ ѣова и потѣмъ црѣѣа нѣнаго да спѣдѣвитъ ва полѣчитѣ со всеѣми стѣми во вѣки ѣминѣ.

И тако ѿстаемса бѣгонадѣжны вашого хртолюбѣа ѣсердѣишии бѣгомѣлцы ѣ манастирѣ Хиландар 1816. апри. Сѣѣнныа

бвители хиландарскѣмъ прѣбывающыи и епѣтропы: архимандритъ и Исѣа и Харалампѣмъ со всею братією.

(Оригинал у музеју старе српске цркве сарајевске.)

XIX

25. октѣобра 1816.

У сицилу бр. 57., стр. 53. у сарајевској Царској Цамији из времена кадије Мустафа бега Чохаѣиѣа Сарајлије налази се брат и у њему се каже, да је јављено синоду, како је умро босански митрополит Калиник и да народ моли новѣга на мјесто његово. Синод изабра на то патријархова управителя двора Венијамина, који је одгојен у патријаршији, па га предлаже султану за потврду. Овај га имснуетъ 2. Зилхецета 1231. године и издаје му брат.

XX

7. новембра 1821.

Дечански калуѣери шаљу у Сарајево јеромонаха Висариона, да купи милостињу за манастир.

Печат: ✠ сѣи печать мѣнастира дечанскаго духк. ✠ сѣ Стефанъ дечанск.

Бѣгѣорѣнѣи почтенѣроднѣмъ и високѣчвѣнѣмъ господарѣмъ киръ Петѣрѣ Бвдѣимѣиѣъ и киръ Ишвѣ Дѣимѣиѣъ и киръ Ристѣ Чѣинѣичѣани и киръ Гѣиѣѣ и киръ Ристѣанъ Мѣостѣ и прочѣи ѣпѣци кметѣовѣ намъ жѣи сѣи бвители нашей бѣгѣонадежнѣи ктѣитѣѣри зарастѣйте ѣ Хрѣте и радѣитесѣ ѣ господѣ на многоѣмъ и премногоѣмъ лѣѣта ѣмѣинъ.

При томъ мѣинѣ ѣпѣци ѣ сѣаго и ѣпѣрагѣ мѣнастира сѣтодѣчаскагѣ смиренѣи јеромонаси тѣплѣ молимѣ премѣлѣстѣивагѣ бѣга и егѣ бѣгоматѣрѣ и молитѣвами сѣаго славнагѣ великѣмѣвчѣеника Сте-

фѣана за ваше всѣкѣ повѣланѣ благополѣчнѣ здравѣи и дѣшевнѣ спасѣнѣи и известѣемѣ вашему хрѣтолюбѣнѣи како и мыи ѣпѣцимъ совѣтѣомъ и соглѣсиѣмъ мѣнастирскѣмъ прѣ избѣрахѣомъ нашегѣ брата и вѣрнагѣ сослѣжитѣла и еромонаха киръ Висариѣна и прошѣлемѣ егѣ сѣ печатнѣмъ писаниѣмъ кодѣ гѣдина вѣлке и кодѣ ваше хрѣтолюбѣи испрошѣнѣи ради милѣстѣинѣ за зкреплѣнѣи сѣаго мѣнастира више рѣчѣнагѣ. Заѣдѣ и ми не мѣжемѣ содерѣжати сѣти мѣнастирѣ безѣ помѣщи вашей и тогѣ ради возводѣмѣ ѣчѣса на вишиѣга бѣга и на ваше хрѣтолюбѣи да мѣ вѣдѣте ходѣтай кодѣ господина вѣлке и кодѣ госпѣде тѣрскѣ за милѣстѣ сѣагѣ Стефана, за прочѣе и мирѣ и милѣстѣ ѣ госпѣда бѣга всѣдерѣжитѣла молиѣтѣва и бѣлѣгѣсловѣнѣи ѣ насѣ по вѣставѣ иеромонашѣскагѣ чѣина. Со тѣиѣмъ ѣстаѣемѣ всѣмѣи всѣгда мирнѣи и премирнѣи и оѣсернѣи бѣгомѣлѣци вашѣихъ смиренѣи архимандритѣ Васнѣлиѣ иеромонахъ Пѣисѣиѣ иѣгѣменъ со братѣиѣю во мѣостѣирѣ Дѣчанѣ 1821. мѣца новѣбрѣа 7.

(Оригинал у музеју старе српске цркве сарајевске.)

XXI.

10. октѣобра 1834.

У сицилу Царѣве Цамије, бр. 75., на стр. 79. има јѣдан брат овога садрѣжаја: поповѣ босанскѣ епархије јѣвили су царѣградском синоду, да је умро босански митрополит Венијамин, те моле да им се поставѣ други. Синод на то изабѣре патријархова придворника Амвросѣија и предложѣ га султану на потврду. Султан му на то даје брат, датѣран 5. дана Цѣмазул-ахара 1250.

XXII

Крајѣм сѣпѣтембра 1841.

У сицилу Царѣве Цамије, бр. 79., стр. 123. спомиѣе се, да је босанско-клишкѣи митрополит Амвросѣије свргнут од патријарха

ради неких неугодних ствари и да је мјесто њега постављен би-
вши сомоковски епископ Игњатије. Султан је потврдио тај чин
половином Шабана 1257. и издао свој берат.

XXIII

14. јануара 1849.

Како један митрополит (Јосиф) пише турским властима,
поводом тужбе на једног попа.

Всеславни мој господари и велики стары доставы! Господарь
мѣстеселлиме и заповѣднице приеполски Исмаиѣл веже, и го-
сподарь Хакимъ ефендиѣ и прѣви сѣднице Ѡ свега Приепола и Та-
слиѣе, аѣи Дервишъ ефендиѣ! Долазимъ всенызно и слзшки вамъ
се покаѣныти и поаюбыти вашъ свѣтлы скѣтъ и рѣкѣ.

Прѣво со ѡвомъ мѡиомъ всенызномъ книгомъ долазимъ
ѡпытати достеки за ваше добро и многѡцѣнно мы здравѣ и
кѡемъ ѣсамъ всегдашнѣи хѣирдовѣѣѣ, и живимъ чѣсти за ваше до-
бро свако вѣзда. И ѡ съ ѣметомъ и ѡ здравѣ мѡиѣ чѣстытѣ го-
сподара и пѣша налазим се добру и здраву. И вамъ авламъ,
моѣи господари, какъ самъ примѣо ваше писмо по поѣнѣ Николи и
прѣтосѣнѣель, ѡ коемъ ѣсамъ развѣмо све, што мѣ годъ пишете
и покаѣнѣо сам се вашою заповѣди и писмѡмъ. И видѣо самъ, да ми
пишете за ове мѡѣ люде и ваше рѡвѣе, какъ се дѡста пострадали
одъ ѡнѡга лѣдка и хѣанѣта попа ѡкше и развѣмо самъ свѣ одъ
вашѣга писма и вѣровѡ самъ доѣсто. И мнѡго мы се разжалило
заѣсто на ѡве люде и на ѡнан вакѣфъ, коѣ е одъ старѣина вѣо сачѣ-
ванъ одъ свакогъ зла и дѣшмана кодъ такѣе господѣра и вашѣ-
хъ мерѣамъ ѣедова и прѣѣедова. ѡ све тѡ знамъ какъ е, а сада
да се налази подъ рѣкама ѡ ѡнѡга лѣнина попа ѡкше. Или, моѣи
господари, добра послѣдка и прѣма добру да мѡ ѣзиѣе, што се
толикъ помамѣо. И ѣма се свако на кога тѣжити, зашто ѣ по
свѣамъ и скрѣвиѡ, какъ мѣ каже поѣпъ Никола и прѣтосѣнѣель.

Или, ефендимъ, знѣте добру вы попа ѡкше, вѡлѣ одъ мене и ка-
какъ ѣ фесатъ сѣнѣѣ, колѣкѡ ѣ прѣштѣо корѣнъ и нашто се насло-
на съ нѣговоу лѣжи и марифѣтѣма и мѡ се чѣни по нѣговѡи
манѣтоѣ намѣти, да че быти ѡнди за дѣгѡ. То нека ѣзбади ѣз
главе! И вашъ е ѣторъ и заповѣдъ кодъ мене велика и акъ самъ
ѡнан стары вашъ достъ гѡтѡвѣ самъ и живимъ ѡдѣма, да га ѣш-
черамъ ѡндаленъ и дамъ мѡ папѣче ѡ рѣке. Или сада за горнѣ ѡз-
роке ѣошъ ѡстале выѣети се, да че быти ѡлаванѣта и ѡ се ѡзнемѣри-
ти одъ нѣговѣи мѡзевѣрѣвка и напѡшлѣ нече те послѣшати, ни-
ти тѣстѣ быти мѡмѡ писмѡ. Негѡ ѡкѡ Бѣѣ сада вѣзо дѡѣемъ
тамъ ѡ вашъ ѣтаръ быче совершѣнъ, а ѡ онѡ двѡицѡ ѣсамъ раз-
говѣрѣо дѡста, сѣамъ малъ сѣвѣръ нека ѡчѣне и жѣла ныѡва быче
добрѣма. И остаемъ.

14. Јануариѣ 1849. Мостаръ.

Вашемъ всеславноу Господствѣ ѣсамъ вѣздашнѣи

хѣирдовѣѣѣ и всенызнѣи сѣвѣа ѣрцѣговѣчки митропѡлитъ
Јосифъ.

(Архив мостарске општине.)

XXIV

22. маја 1849.

Калуѣери из Дужи и парохѣјани моле патријарха, да им
изради царски ферман за куповину једне земље.

Вѣѣтѣишѣме архѣепѣпѣскѣпѣ констѣнополскоме и новаго Римѣа
патрѣаркѣ селенскоме Гѣнѣ, Гѣнѣ нашѣмъ кѣре (нису му знали име-
на!), свѣтѣимъ свѣщенѣикѡмъ синодомъ ѣго, смѣренѣишѣи покло-
наѣмосѣ и любѣимо прахъ ѣтихъ стопахъ ѣго и прѣѣал.

Со сѣмъ писмомъ прѣходѣмо къ вашѣмъ благословѣнѣю свѣ
хрѣстанѣи ѡтъ кадѣлѣка нѣшѣскога и любѣинскога и свѣщенѣическѣи
ѣинѣ, вѣсъ прѣкорно молимѡ, нашъ господѣне. Мѣ се Хрѣстанѣи
сѣстали ѡ Тревѣниѡ монастырѣ Дѣжи свѣтаго ѡспѣнѣа прѣсвѣтѣиѣ

вогородий: пока смо взели нешто земаѣ, — ера имаю великъ те-
говъ бѣтъ мѣсаѣра, нѣкъ се могли пасавати с хлѣвомъ, — 8 кади-
лукъ любинскомѣ, 8 селѣ Тѣлю. Тѣ смо взели всѣва бѣка 500; 8
кадилукъ нѣшнскомѣ 8 Кътайма селѣ къѣка ѿ двѣе нѣве іокальше:
една 8 Кострѣшевѣцама, а друга 8 Сѣнокосѣ, всѣва ока 80, 8
селѣ Любовцѣ бѣка 600. Зато те, господѣни, свѣи единокъпно мо-
лимо ѿ ваше свѣте стопе целибамо, да бѣсте ви ѿмалѣ мѣлоствѣ,
да намъ ѿзбавѣте фермана царски, — ѿзродѣ ове земаѣ ера ѣе на-
мъ прѣтѣиснѣтъ ѿновѣрни, а, господѣне, када намъ е царски фер-
манъ, онда немамо смѣнѣниѣ. Зато ѣете, господѣне, свѣнемъ
христѣанима херцеговачкиемъ великъ мѣлоствѣ вѣчинѣтъ.

Жиг: храмъ вѣспение прѣстѣне ... четѣни печатѣ.

Пѣса вашѣ подѣнизнѣйшѣи іеромона ѿвѣменъ Христѣфоръ
Зотовѣкъ, со вратѣномъ, 8 монастыръ Дѣжѣи, ѿ са свѣнемъ хри-
стѣанима.

Майѣ, дѣнь 22. на 1849.

(Архив мостарске општинѣ.)

XXV

6. Дѣцѣмбра 1852.

Владика Јосифъ свѣтујѣ побуѣне Дробѣяке, да примѣ цар-
ског мемура Исмаил пашу и да му се покоре на мирѣн начин.

Ивѣсѣф, мѣлоствѣю вѣжѣею православнѣи Митрополѣтъ Ерце-
говачки и проч. ва нашѣи богоданѣи епарѣи ерцеговачкоѣ во пле-
менѣ Дробѣячкомѣ, благоговѣѣнѣйшимъ попѣвомъ свѣнемъ, по-
штенороднѣемъ свѣнемъ кнезѣвѣнѣма, поглаваромъ дробѣячкимъ и
осталѣемъ православнѣемъ свѣнемъ Христѣаномъ. Молимъ же и
великомъ обрѣтающѣемъ 8 свѣнемъ племенамъ дробѣячкимъ бла-
годатѣ вѣди вамъ ѿ Гдѣ Бѣга и мѣръ ѿ насъ же, молѣтвѣнѣи бла-
гословѣнѣи!

За велико е намъ чѣдо, што се догодило овога нѣшта измеѣъ
васъ и како сте се долѣнѣ обѣзѣмили осѣнѣмъ осталога Христѣана-
вѣка, и неѣете да долѣте къ царскиемъ мѣмѣрѣма, да прикажете
вашѣ разлоге. Овакъ може се безѣмно преварѣти, алѣ е царскѣи
мѣхрѣметъ великъ и можете опѣтъ придѣвити царскѣ мѣлоствѣ. И
прѣе ви намъ писали и свѣтѣвали по дѣжностѣ архѣерѣйскоѣ, алѣ
смо се обзирали, да ѣете и сами 8 редъ амо долѣти. Зато смо и мы
обзирали до сада и вѣроухъ тога; доста намъ е жалѣствѣно и адно
сердѣце глѣдающеи изнѣнада да ѣете долѣкатѣ царскѣи гнѣвъ! Сѣво
садѣ долѣте 8 Мостарѣ царскѣи мѣмѣръ, господарѣ Исмаилъ па-
ша, поглаварѣ и заповѣдѣникъ одъ све царскѣ славнѣе вѣонскѣ и сп-
рѣма се на васъ и жоо намъ е до Бѣга, да ѣете савѣнемъ пропасти.
Увѣроухъ тога ми смо се нѣмѣмъ молѣли и припадали и плакали
прѣдъ нѣнимъ, да вамъ вѣде на слѣвѣдно долѣти неколико кнезѣва
и поглавара измеѣъ васъ, не ви ли Гдѣ Бѣгъ доо, да се вѣмири ови
пѣсо и да вамъ вѣде какавъ гѣтъ сѣламетъ 8 царскомъ мѣхра-
метѣ кодъ нѣговѣе славнѣе мѣхмѣра и вѣкила. Зато и шаѣмо
мѣѣъ васъ на прѣшѣ нашѣга попа Петра и ѣвѣръ Яничѣка са овомъ
нашѣмъ кнѣвогѣомъ и свѣтѣемо васъ архѣерѣйски, да се долѣете вѣзѣ-
мноствѣе ваше и да не слѣшатѣ никога дѣрѣгога осѣнѣмъ вѣжѣе заповѣ-
ствѣи и по нашѣемъ вѣожѣствѣномъ евангѣлию, сирѣчѣ подаѣте вѣжѣе
бѣгъ а царѣ царѣва; Богъ на невѣ и царѣ на зѣмли. И сѣвнѣше садѣ,
што е нашѣе богоданѣи и мѣхрѣметѣи чѣститѣи и многѣлѣтнѣи
царѣ сѣлѣтанъ Явѣзѣлъ Мѣцитѣ ефѣндѣмѣсѣ поставѣо е лѣпнѣи и
сладѣнѣи танзимѣтъ-ири и боговѣгоднѣи вѣсѣлъ, да е свака права
царѣска раѣа вѣде раѣатѣ и слѣвѣданъ 8 законъ свѣомѣ и 8 хрѣзъ и
малѣ исто као Тѣрѣцыма. И да е царѣво прама свѣогъ кѣвѣта и да
нема никома зѣлѣзма нѣти посѣвице. И ви ако ви имали какавъ те-
гѣтъ могли сте старѣемъ приказати и нашѣемъ господарѣ славнѣо-
мъ вѣзирѣ Исмаилѣ наши се тѣжитѣи, было ви намъ начинъ и мѣ-
саде ко и свакомъ, вѣдѣѣнѣи видѣмо, да е жоо и нѣговомъ вели-
чанствѣ за вашѣе садашнѣе безѣмно владѣанѣ. И кой гѣтъ сѣвѣпъ 8

томъ, да га Богъ збѣе по главн и по свѣмъ! Немојте за Бга пропадати безъ неколѣ, него саставите се лиѣно сви разумни и поглавари и послашайте вѣжѣе заповѣди и мое архіерейско свѣтованѣ и доѣдите зпѣтъ одма неколико васъ кнезова в Мостаръ оли ѣе чѣете славнога царскога мѣмъра Исманлъ пашъ. Уагмите пріе докъ нѣе дошао съ царскомъ вонскомъ на васъ и невојте се, доѣдите и слободно ѣете се вратити, ако вѣдете на правомъ пѣтъ и што готѣ вамъ было тегота, све ѣе се попоравити кодъ царскогъ мѣхрамета и кодъ царскогъ мѣмъра и немојте нѣмаати нима-ло, но хайте зпѣтъ амо, зашто послѣ смрти нема покааніа. Него хайте амо слободно вѣѣе вамъ селаметъ по свачемъ, немојте со-вомъ тражити вѣжи и царскій газапъ и да васъ кѣне остала вѣ-кара, зашто смо и мы, остальнй народъ, пріекорени с васъ. Ни-каква вамъ дрѣгога селамета нема, него пронасти; раніе царевн-мъ мѣмърима и в царевн здравіаю вѣѣе вамъ мѣхраметъ и ада-летъ. Мы хѣди архіерей по вѣжѣой заповѣсти свѣткѣмъ васъ и желанмъ вашѣга селамета и молимъ и кѣлимъ в име Бога поради вашѣгъ рахатавѣка и послаѣтка и ако неѣете послашати вѣжѣе запо-вѣсти и наше архіерейско свѣтованѣ на вашъ дѣшъ грѣкъ.

У Мостаръ, 1852. декемѣра 6. денъ.

(Архив мостарске општине.)

XXVI

23. јануара 1856.

Владика Григорије поставља својим спитропом игумана Никодима Вуловића, да му збира нови порез од вјенчаница.

Григоріе милостію вожіею православни митрополитъ херцего-вачкн и захолмскн и прочаа, пр.

Преподовнѣишн іеромонасн, благословѣнѣишн свѣштени-ціи, благопочтени кнезовн и кметовн и сви остали православни

Христиани, мали же и великн, види же вамъ благодатъ од го-спода бога всѣдержителя и одъ пречистаа богоматѣре богородице и приснодѣве Маріе, одъ нас же молитѣа и благословенне со оп-роштеніемъ. Знано вѣди сюда вама свѣштеницима и Христиан-има, кои се находите под сѣвнїю или окрѣжію сѣтиа обители мо-настира Завале, то естѣ Попово и черѣкъ ѣубинскн, како ми по-стависмо нашимъ епитропомъ кирѣ Никодіма Вѣловића игъмена сѣтаа обители, да ни единъ свѣштеник не би се вѣидно вѣнчати безъ нѣга. Сваки кои се има вѣнчати има дочи перво игъменъ и взети в нѣга мѣхѣръ и однети своје дражавное попъ. Тако попъ има вѣнчати и мене взети двне плете одъ свакога вѣнца, по томе и предати честное отѣц игъменъ Никодимъ више рече-номъ. Тако совершите, не дрѣгоачие, да и милостъ вожа вѣде на васъ и на чада ваша. Амин.

23. Јан. 1856.

(У Институту за испитивање Балкана, cod. graec. bg. 1., стр. 11.—12.)

XXVII

Без датума, али је писано пред крај 1860. или с почетка 1861.

Тужба мостарске општине руској влади на опадања и нетач-не извјештаје конзула Безобразова и објашњење о покупљеном и дарованом новцу из Русије, који је донио отуда Прокопије Чокорило. Оптужбе против Безобразова.

Превосходительнѣишн Милостивн Г. Игорѣ Петровнѣъ Ковалевскн.

Мы найпонишнѣ общество мостарско чѣли смо, да смо кодъ Вашѣгъ Превосходительства неправедно обѣжени одъ обѣ-дъ одъ некн вѣтрогона, поводомъ Ц. Р. Конс. Безобразова,

сврхъ милостинѣ, кою е тамо савирао нашъ иеромонахъ О. Прокопіе Чокорило. Само се стрпите да кажемо по нашој души и чистој совѣсти.

Нашъ е Мостаръ главно мѣсто ѡ средѣ Херцеговине и што гоѣ е несреќа ѡ цѣлој Херцеговини као оне, што ѿй доводе ѡ тамнице, сиромаси кои долазе да се преранкою, кои долазе да се турче и латине, све то ми Мостарани вранимо и съ нѣи на мѣкѣ ѡдарамо. Наша четири кадиѡвка, кои се налазе ѡ сѣверозападној Херцеговини, а то сѣ мостарскій, коньичкій, двваньскій и лювншкій, ѡ коимъ е маньѿн діо нашы православны Хрїстіана, кои сѣ измїешани измеѣѣ Турка и Латина, да тѣ нигдѣ ни єдне цркве нѣма осимъ ове наше мале мостарске, коѣ е само дѣгачка 15½ аршина, а широка 9½ аршина и нѣ е пола ѡ земљи. Пошто е бѣо овѣ дошао првѣи Ц. Р. Консѣлъ Высоковлагодороднѣи Г. Александръ О. Гильфердингъ⁷, и тада е са жельомъ нашегъ иеромона о. Прокопіа Чокорила ѡмолѣнѣ истѣи Г. Гильфердингъ да исходатаиствѣе кодъ Нѣвоѣ Величества Пресвїетлогъ Цара и Свѣтѣишегъ Синода, да вы дозволиаи о. Чокорила, да проѣе крозъ опредѣлена нѣмѣ мѣста ѡ благочестивој Руссїи, да савира милостиню одъ побожни доброчинаца, поради да се изначиняю цркве ѡ ова вышеречена четири кадиѡвка, а то сѣ ѡ овимъ мѣстима: 1. ѡ Коньицѣ; 1. на Борцима; 1. ѡ Біеломъ Полю; 1. ѡ Дввнѣ; 1. ѡ Лювншколѣ; 1. ѡ Старой Гавели и седма саворна велика црква ѡ Мостарѣ, за да вы се сачѣвале ове вѣдне овце, да ѿй ѿшѣ до кое време не прогѣтаю вѣкови. Потомъ е дошло допѣштенѣ и О. Чокорило отишао е тамо ѡ Руссїю, коѣ е было препорѣчено при поласкѣ, да иште милостинѣ и за другѣ монастыре и цркве по Херцеговини, кадѣ вы видіо да ѣе выгѣ милостинѣ о са выше. О. Чокорило тамо се е преко мѣре трѣдіо и саврао онѣ милостинѣ ѡ новцыма, кнѣигама и другимъ вѣщинама, кое смо мы обштество мостарско све примили и зато дали признаницѣ, како што намъ е было и изъ Департамента нарѣчено. Како што каже

истѣи О. Чокорило, тако мѣ свѣдоче и она писма и имена одъ пожртвователя, да се имаѣѣ ови сви новцы потрошити ѡ ово найнѣжданѣи седамъ црква; а остале принешене вѣщи раздааи смо по найнѣжданымъ мѣстима; докѣ се и остало све оконча, доѣи ѣе све признанице да се печате ѡ Петроградѣ како што е и обѣкано ѡ Чокориловымъ статїама.

Валеріанъ Безобразовъ Ц. Р. Консѣлъ за Херцеговину, кои се е намѣстїо овѣе ѡ Мостарѣ 14. Іанѣарїа 1860. године, и кои е одма почео пркосити Турцима, на кога сѣ се были ѡзрѣали, да га одпишѣ, мы воеѣи се, да га зато Ваше Правительство не промѣни, и тадѣ смо мы Обштество Мостарско, одма писали за нѣга єднѣ молевницѣ и послали Вашемъ Превосходительствѣ, ако вы на нѣга тамо стигла каква тѣжба, да га вы тамо одвраните, али и тѣ смо се о нѣга страшно преварили! Све што намъ е вчинїо: Нѣгово Величество Царъ Александръ, преко прошиѣ о. Чокорила, изволило е послати намъ 400 # дѣката на сазыданѣе женске школе и обѣкало слати за 5 година сваке године по 100 # дѣката, годишнѣ платѣ женској вчителки. Онѣ докѣ е овѣе дошао, займїо е одъ нашегъ архїмандрїта Памѣчине оно царскїе 400 # дѣката и ѿшѣ сѣвыше дао мѣ е црковны 40 # дѣката, то чини ѡ све 440 # дѣката, и обрекао ѡ признаницѣ, да ѣе на ны плаѣать процента на мѣсецъ на стотинѣ по єданѣ. Нѣгово Величество Царъ Александръ послало е преко прота Рлевскогѣ ѡ Бечѣ 500 # дѣката монастырѣ Пиви; и ты сѣ при нѣмѣ. Послало е Нѣзино Величество Царица Марїа Александровна пострадавшемъ монастырѣ Двжима 500 # дѣката; и ты сѣ при Безобразовѣ, само што е замолио о. Никифора Двчиѣа и дао мѣ свега около 128 # дѣката, па мѣ зато измамїо цїелѣ признаницѣ съ печатомъ монастырскимъ и вааги рекао мѣ, да ѣе мѣ послѣ остало мало по мало исплатити, само нека е тамо правѣ ѡ госноде. Послао намъ е лани изъ Цариграда князъ Трифонъ Тѣриѣа за женскѣ школы 500 рѣвала ѡ сребрѣ и 100 рѣвала за єдногъ питомца ѡ монасты-

⁷ Познати слависта руски, добар познавалац Балканскогѣ Полуострѣа и писац кнѣиге ѡ Босни и Херцеговини и Старој Србији.

ръ Житомирскѣхъ, была въ сѣе 600 р. и то мы ніесмо ништа прили-
или. Нѣгово Величество Царь Александръ послало е прво посовіе
100 # дуката за женскѣхъ вчителѣхъ и то е при нѣмъ. Петаръ Ма-
тѣевъ Кертѣковъ, статскій совѣтникъ, скоро е послалъ о. Чоко-
рилу 500 рублинъ сребра за вепенскѣхъ црквѣхъ, коѣ бы се градила въ
Старой Гавели, и то оѣе да прогъта, као и сѣе остале, коѣ смо на-
поменали. Бѣдѣи да оваи консултъ Безобразовъ іошѣ се е много
задѣжіо мостарскимъ торговцѣма, а неимаюѣи толике народне
дукате да іи плати, вѣю се обратіо къ нама овштествѣ, да мѣ
дамо и ове, што іи сабирао тамо О. Чокорило, да іи решета крозь
свое прсте и да іи прогъта као и ове остале, што смо іи напоме-
нвали. Пошто е Безобразовъ видіо, да мѣ не дадосмо дуката,
онда е дозвоа къ себи Никифора, Феодосіа и Пахоміа, кои съ насѣ
съ поводомъ Безобразовимъ, са своимъ писмомъ и печатима
опаднѣли кодъ Вашегъ Превосходительства, поради да взмѣ дѣ-
кате, па да граде звонике. Монастыри имаю свое приличне землѣ
и приходе, па некѣ вштеде малко нива и естива, моѣи ѣе лако
начинити звонике.

Видите въ Канцеларій Святѣйшаго Синода № 6738, коѣ гласи
обако: Высочайше втвержденнымъ въ 3 день Юла сего 1858 года
опредѣленіемъ Святѣйшаго Синода дозволено прибывшемъ въ
Россію Ефимеръ Мостарской Православной Общины Иеромонахъ
Проколію Чокорилу. Кажет ли ово, да е посланъ нашъ Чокорило
одъ нашего овштества, а не одъ Дѣжій и Косіерева? И кои то мо-
же другій мимо насѣ мостарско овштество располагать оно што
нашѣ, одъ насѣ послатый Ефимерій Чокорило, тамо собирао одъ
доброчицаца, да се потроши на наша найнѣждніа мѣста, коѣ съ
въ великой опасности? Мы смо въ Коньцихъ вѣѣ подигли црквѣхъ и
доѣрали е до покрова; потрошили смо въ ню 1000 рублинъ, а іошѣ
докъ се сврши потрошиѣе се 500 рублинъ. Овѣе въ Мостарѣ почели
смо вадитъ и тесат каменѣ за соборне цркве. Купили смо овѣе кѣ-
ѣхъ за 310 # дуката, и садѣ на чистый понѣфельникъ въ нѣой на-

мѣстили смо женскѣхъ школа, въ коіой се вѣѣ въчи 65 дѣвоица.
Садѣ вы оѣели да намѣ се отмѣ ови Чокориломъ принесени но-
вцы, па да останемо жалостни и да не радимо ни о чемъ.

За то садѣ найнѣчтивіе и найпонизніе молимо Ваше Прево-
сходительство, изволите наредитъ господарѣ Безобразовѣхъ, да
намѣ плати 440 # дуката, коѣ е взайміо преко нашегъ архіман-
дрита Памѣчине; и 100 # дуката, коѣ е послалъ Благочестивый Царь
за првѣхъ годинѣхъ вчительки и 500 рублинъ, коѣ е послалъ Трифонъ
Ђуриѣхъ въ помоѣѣ женской школы и 500 рублинъ Кертѣкови. И не-
къ намѣ Безобразовъ не аше выше на вратѣхъ за приносне новце
Чокорилове и некѣ немеѣе смѣтню и раздорѣ меѣхъ нами вѣдни-
мъ народомъ. Ако и ово неможе ништа бытѣ, а оно призовите
тамо Чокорила, мы ѣемо га послатѣ о нашемъ трошкѣхъ, па некѣ
предстане Вашемъ судѣхъ и некѣ се свочи съ пожертвователѣма и
нека кажѣ и они, ѣе съ давали новце: или да се начини ово 7 црка-
ва найнѣждніи, или да се раздѣле.

(Архив мостарске општине).

РАДОВА ВЛАДИМИРА ЂОРОВИЋА О ЦРКВИ

1. *Serbische Volkslieder über den Abgang des heil. Sava zu den München.* Berlin Weidmannsche Buchhandlung, 1906, str. 629–633. V. 8°. Sonderabdruck. „Archiv für slavische Philologie“. „Achtundzwanzigster Band. Viertes Heft.“ – Наслов изнад текста. Текст се налази у рубрици „Kleine Mitteilungen“.
2. *Ein Beitrag zur Biographie Arsenius IV Jovanović,* „Archiv für slavische Philologie“, 1907, XXIX/4, 624–625. Текст са коментаром записа из 1773. на слици кнеза Лазара у старој српској цркви у Мостару, у којем се помиње Арсеније IV Јовановић Шакабента.
3. *Ein kirchenslavisches Rituale moldauisch – südrussischer Provenienz in der Münchener Hofbibliothek.* (Berlin. Weidmannsche Buchhandlung, 1909), str. 465–467. V. 8°. Sonderabdruck. „Archiv für slavische Philologie“. Dreissigster Band. Drittes Heft. – Наслов изнад текста. Текст се налази у рубрици „Kleine Mitteilungen“.
4. *Неколико фојничких њисама.* Саопштио др Владимир Ђоровић. Са три табле. Сарајево. Земаљска штампарија. 1909, стр. 16 + III табле. 4°. Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XXI, 1909, 4 (стр. 479–494).
5. *Јеромонах Прокојије Чокорило (1804–1866),* „Календар Просвјета“, 1910, стр. V.
6. *О другом доласку Христоловом. Апокрифна апокалипса Јована Боџослова у словенским пријеводима.* С једним новим тек-

стом и предговором. Из XLIX књиге „Споменика“ Српске краљевске академије. Београд. Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1910, стр. 41–55. 4°.

7. *Дужи и Љубово,* „Народ“ (Мостар), 2/1911, 144, 3. Поводом напада Саве Љубибратића у бр. 23. „Отаџбине“ због скидања имена Дужи на жел. станици и стављања имена Љубово.
8. *Забрана њивовања о крсном имену и другим светињинама у Боки Кошторској из 1772. године.* Саопштио др В. Ђоровић. У Сарајеву. Земаљска штампарија, 1911, стр. 4. 4°. Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XXIII, 3, 1911. (стр. 351–354).
9. *Херцеговачки манастири.* Са 11 слика и једном таблом. Сарајево. Земаљска штампарија. 1911, стр. 29 са 9 сл. + 9 са сл. 4°. Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XXIII, 4, 1911 (стр. 505–533) – Требињски манастир (Тврдош).
10. *Један српски најџис из XII века.* У Сарајеву. Земаљска штампарија. 1911. стр. 3, 4°. Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XXIII, 1911, 4.
11. *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert von Scheich Seifuddin ef. Kemura und Dr. Vladimir Corović.* Sarajevo. В. Н. Institut für Balkanforschung Bosn-Herz. Landsdruckerei, 1912, XXVIII + 74 (1) S. 8°. Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II Quellen und Forschungen, Heft 2.
12. *Херцеговачки манастири,* Сарајево, 1912, стр. 9, 8°. (Није виђено.)
13. *Прилози за историју Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу,* „Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, 24/1912, VII/IX, 413–441, 1 сепарат. Коаутор Шејх Сејфудин Кемуре. 27 докумената са коментаром.
14. *Херцеговачки манастири.* Са једном сликом у тексту. Сарајево. Земаљска штампарија, 1912, стр. 9, 4°. Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“, XXIV, 1912, 4, (545–553). Дужи.
15. *Из Дневника Прокојије Чокорила.* Са једном сликом у тексту. Сарајево. Земаљска штампарија, 1913, стр. 29, са сл. 4°.

Сепаратни отисак из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ XXV, 1913, 112.

16. *Наши календари*, „Босанска вила“, 28/1913, 23, 321–322.
17. *Фра Иво Вујичић*. Сарајево. Исламска диоњичка штампарија. 1913, стр. 7, са сл. V. 8°. (Прештампано из „Босанске виле“.)
18. *Die herzegowinischen Klöster. Von dr. Vladimir Čorović*. Mit 10 Abbildungen im Text und 1 Tafel. Wien. Adolf Hozhausen. 1915, стр. 41 са сл. и црт. + 1 прил. са сл. 4°. Separat-Abdruck aus „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina“, XIII. Band. 1915.
19. *Aus dem Tagebuche des Prokopije Čokorilo*. Mit einer Abbildung. Wien. Adolf Holzhausen. 1916, стр. 34 са 1 факс. 4°. Separat-Abdruck aus „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina“, XIII. Band. 1916.
20. *Уједињење српске цркве*. „Демократија“. 1/1919, 30, 1. Поводом уједињења црквених области.
21. *Хаџиографија*. По предавању др В. Ђоровића. Београд. Литографија К. М. Бојковића. (С. а.), стр. (2) + 54. 4°.
22. *Пројас српске патријаршије*. „Српски књижевни гласник“, Нови Сад, 1920, 1/4, стр. 300–303. Историја Пећке патријаршије, поводом успостављања Српске патријаршије 1920.
23. *Биографија Св. Саве од Кирила Живковића*. „Јужнословенски филолог“. 1921, II, 122–123. I сепарат.
24. *Доментијан и Данило*. (Једна глава из „Јужнословенске хаџиографије“.) „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 1/1921, 1, 21–33.
25. *Rasa in vera v srbski prošlosti*, V Ljubljani. Založila tiskovna zadruka. (Natisnila Delniška tiskarna. D. D.), 1921, стр. 29, 8°. Zbirka političnih, gospodarskih in socijalnih spisov. Zvezek VIII. Уређује Владимир Кнафлић.
26. *Завалски рукопис Хиландарског Тийика*, „Јужнословенски филолог“ 1921, II, 120–121.
27. (Милаи) *Никодим епископ: Сјон у средњим вијековима. Црквено-историјска студија*. Дубровник 1914. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“. 2/1921, 1, 154.
28. *Свети Сава*. „Братство“, 1921, XVI, 18–19.

29. *Њеђошево писмо савињском архимандриту Макарију Грушићу*. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 2/1922, 1, 29. У оквиру чланка: *Ка изучавању Њеђоша*.
30. *Херцеговачки манастири. Завала*. Из „Старинара“ за 1922. год. (Београд 1922), стр. 22 са 4 сл. V. 8°.
31. *Zum altkirchenslawischen Apostolus von V. Jagić*. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 2/1922, 2, 275–276.
32. *Д. Анастасијевић, Ојшкочавање Немањине св. Бојородице код Куришумлије*, из „Старинара“ 1922, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 4/1924, 1/2, 318.
33. *Херцеговачки манастири*. „Старинар“. Трећа серија. 1923, 2, 69–77. I сепарат. Лабостин, Петров манастир код Требиња, Добрићево, Манастир Кузмана и Дамјана. Штампано 1925.
34. *Др Лазар Мирковић, Свети Наум Охридски, Карловици* 1924. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 4/1924, 1/2, 318.
35. *Календари за 1924. годину*, „Српски књижевни гласник“, Нови Сад, 1924, XI/3, 228–232.
36. *Манастир Св. Наума*, „Годишњак Фонда Станојла и Драгињс Пстровића“, 1923–1924, 2, 20–23.
37. *Ни дан Ђорђа Крајовца*, „Народна просвета“, 6/1924, 17, 2; „Весник Српске цркве“, 29/1924, 3, 98–102.
38. *Свети Сава*, „Новости“, 4/1924, 925. Дод. 2.
39. *Херцеговачки манастири*, Čorović V. Monastères de l'Herzégovine. Београд. (Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца) 1925, стр. (1) + 69–77 са 2 сл. V. 8°. (П. о.): из „Старинара“, Сер. III, књ. II (за 1924–1925).
40. *Извештај о прикупљању грађе за монографију манастира Житомирлића*. „Годишњак Српске краљевске академије“, 1926, 35, 321–323.
41. *Један родослов с уилејеним изводом из Житија Немањина од Св. Саве*. Из LXVI књиге Споменика Српске краљевске академије. Земун, Графички завод „Макарије“ А. Д. (1926), стр. (1) + 4. 4°.
42. *Немањино житије од Сјевана Првовенчаног у новијим српским преводима*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 6/1926, 2, 320–324.

1. Драгуйин Косић, Краљ Стефан Првовенчани: Житије и жизан Свѣтог Симеона. Изд. „Времена“ 1923, Стара књига наша I. – 2. Миливој Башић, Старе српске биографије, св. I. Изд. Српске књижевне задруге, бр. 180, 1924.
43. *Обнова манастира Бање*, Београд 1928, стр. 223–224. V. 8°. (П. о.), „Старинар“. IV/1926–7 (! 1928). О манастиру Бањи, крај Прибоја.
44. *Св. Саве. Београд – Сремски Карловци*. Српска краљевска академија, 1928. LXIII, 254 + (1) стр. 8°. „Зборник за историју, језик и књижевност српског народа“. Прво одељење, Споменици на српском језику, књига XVIII. Дела српских писаца, књига I.
45. *Св. Марковић, Хрватске католичке школе и учитељи у Лиону за турске ујраве*, Мостар 1923. – „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 6/1926, 1, 137–138.
46. *Св. Сава у народном предању*, спрмио В. Ђоровић. Београд. Издање задужбине Радојице Ј. Ђурића. Штамп. „Уједињење“ А. Д. 1927, стр. XXXI + 267. 8°. Из старих ризница, 2.
47. *Фрањевци у нашим земљама*, „Фрањевачки вјесник“, 34/1927, 2, 9–12.
48. *Жича и Лазарица. Студија из српске књижевности средњег века*, написао М. Васић, „Политика“, 25/1928, 7219, 6.
49. *Св. Саве. Београд – Сремски Карловци*, Српска краљевска академија, 1928. I + LXIII стр.
50. *Др Миливој Павловић, Грачаничка повеља* („Гласник Скопског научног друштва“, III, 1928). „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 9/1929, 1/2, 256–259.
51. *Значај Хумске епископије*. „Споменица Епархије захумско-херцеговачке“, Ниш, 1928, 49–63.
52. *Силуан и Данило II, српски мисци XIV–XV века*. Из СХХХVI књиге „Гласа Српске краљевске академије“. Београд. Српска манастирска Штампарија у Срем. Карловцима. 1929. стр. 103. V. 8°. (Наслов на корицама): *Подела власити између краљева Драгуйина и Милујина*, 1282–1284. године.
53. *Св. Сава у народном предању*, „Српско коло“, 25/1928, 4, 3–5.

54. M. Lakaris, *Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'église moldave avec le patriarcat de PEC et l' archevêché d' Archris au XVe siècle*. (Academie roumaine Bulletin de la section historique, XIII, 1927). „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 9/1929, 1/2, 263.
55. *Др Никола Звонимир Бјеловучић, Захумска православна епископија у XIII до XIV в.* Дубровник, 1928. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 10/1930, 1, 143–144.
56. *Писма из Хиландара*. „Мисао“, 12/1930, XXXIII/1–4, 1–12, 5/8, 193–199. О манастиру и монасима са узгредним освртима на историју.
57. *Поводом двеју оцена Г. Д. Н. Анастасијевић, Др Д. Н. Анастасијевић, Две старе оцене, Београд, 1930, Др Д. Н. Анастасијевић, Св. Саве*. Средио Др. В. Ђоровић, „Богословље“, V, 3, 1930. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 10/1930, 2, 301–309.
58. *Георги Траичев, Манастириј в Македонија*, Македонска библиотека № 9, Софија, 1933. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 12/1932, 2/3, 277.
59. *Фрањевци у нашим земљама – „Фрањевачки вјесник“*, 34/1927, 2, 9–12; Споменица Фрањевачке гимназије у Високом, 1932, 207–209.
60. *Прилог историји манастира Добриловине*. „Гласник Скопског научног друштва“, 1933, XIII, 193.
61. *Манастир Довоља*, Скопље. 1934, стр. 5. са сл. 4°. „Гласник Скопског научног друштва“. Bulletin de la Société scientifique de Skoplje. Књига XIII. D. N. 7/1933, стр. 41–45.
62. *Риско Рајковић: Невидбож*. „Гласник Српске књижевне задруге“, 15/1933, 35, 6–7.
63. *Мосћар и његова православна општина*. Београд. Издање Српске православне општине мостарске. (Графички уметнички завод „Планета“), 1933, стр. 113 са сл. + (1). V. 8°.
64. *Лицијација оставишине митрополија Вићентија Јовановића*. „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 14/1934, 1/2, 195–196.

65. *Манастир Добриловина* – (Београд. Издање Чупићеве задужбине. Државна штампарија Краљевине Југославије. 1934), стр. 164–177 са сл. V. 8°.
Посебан отисак. „Годишњица Николе Чупића“. Књига XLIII. Издање Чупићеве задужбине. 76.
66. *Посланица бугарског патријарха Јефимија Исменског архимандриту Никодиму*. „Јужнословенски филолог“, 1933–34, XIII, 162–165.
67. *Стор око ојривке београдске цркве из 1797*. „Гласник историјског друштва“ у Новом Саду, 1934, VII/1–3, 349–356.
68. *Култи Св. Саве*, Београд, штампарија Драг. Поповића. 1934. (I) + 15, V. 8°. Књига 45. Друштво Св. Саве (Посебан отисак) „Братство“, XXXVIII.
69. *Значај Делиграда*. „Симоен-црква на Делиграду“, 1935, 18–21. О Делиграду и првом српском устанку.
70. *Иван Осјојин: Бенедиктинска опатија у Повљима на ојоку Брачу*, Сплит 1934. „Југословенски историјски часопис“, 1/1935, 3/4, 559.
71. *Из новије историје католичке цркве у Босни и Херцеговини*. „Југословенски историјски часопис“, 1/1935, 3/4, 566–570.
Приказ чланака: *Рудолф Зајлајна, Трајисти у Босни за турске владе (1869–1878); Представка херцеговачких католика Суљтану 1869. год; Католици у шребињској дијецези 1872. године „Croatica Sacra“ 1933, 1934. Приказ „Симоенице фрањевачке класичне гимназије“ у Високом*. Београд, 1932. Приказ књига: *Берислав Гаврановић, усјосјава редовиће католичке хијерархије у Босни и Херцеговини 1881. године*. Београд, 1935; *Доминик Мандић, Оснујак фрањевачког самостјана и богословије у Мостару*, Мостар, 1935.
72. *Владика Василије Петровић пројив Симеона Кончаревића*. (Београд. Државна штампарија Краљевине Југославије. 1935), стр. 50–53. V. 8°.
Посебан отисак: „Годишњица Николе Чупића“. Књига XLIV. Издање Чупићеве задужбине, 77.
73. *Ископавање у Петрову манастиру код Требиња*. „Југословенски историјски часопис“, 1/1935, 3/4, 750–751.

74. *Нове књиџе о Свјетом Сави*, „Српски књижевни гласник“, Н. С., 1935, XLIV/3, 225–228.
Приказ књига: *Сјаноје Сјанојевић, Свјети Сава*, Београд 1935; *Милош Црњански, Свјети Сава*, „Луча“, 14, Београд, 1934; *Леуновић (Милан Сјојимировић Јовановић), Свјети Сава, човек и Словен*, Скопље, 1934.
75. *О свјетосавској години*, „Светосавље“, 4/1935, светосавски број, 7–9. Јубиларна 1935. година.
76. *Свјети Сава, жива историјска сила*, „Политика“, 32/1935, 9588, 2; Преглед цркве Епархије жичке, 17/1935, 6, 147–151.
77. *Силуан: Похвала Сави*, „Српски књижевни гласник“, Н. С., 1935, XLIV/4, 180.
Уз текст песме кратак коментар.
78. *Сјари сјихови о Св. Сави*, „Богословље“, 10/1935, 2/3, 118–121.
Сјихови нејознајоџ јесника из XIV века. – I сепарат.
79. *Међусобни одношај биографија Сјевана Немане*. Београд. 1936, стр. (1) + 40. V. 8°. Српска краљевска академија. Посебна издања, књига CXIV. Друштвени и историјски списи, књига 47. „Светосавски зборник“, књига 1. Расправе.
80. *Миодраџ Јуџовић: Тишуле и појисси архиепископа и патријарха српских* (П. о. из „Богославља“, XI, 3) Београд 1934, „Југословенски историјски часопис“, 2/1936, 1/4, 151–152.
81. *Свјети Сава*, „Вардар календар“, 24/1936, 110–115.
82. *Свјети Сава и браћа која се деле*. „Српски задругар“, 8/1936, 1, 31. Легенда.
83. *Свјети Сава и мрјиви с онога свјета*. „Црква календар“, 1936, 81–82. Из књиге: *Свети Сава у народном предању*.
84. *Сјј. Сакач: О кришћењу и уговору (конкордију) са Св. Сјолицом у VII вијеку*. П. о. из „Живота“, VII, 1936; „Југословенски историјски часопис“, 2/1936, 1/4, 169–170.
85. *Херцеговачки манастири. Манастир Житомислић*. Београд, 1936, стр. 36 са 11 сл. 4°. „Старинар“, 1935–36.
86. *Белешке у Манасијиној хроници у хиландарском рукојису*. „Југословенски историјски часопис“, 3/1937, 1/4, 148–249.

87. *Наши јавни радници о црквама и манастирима*. „Глас“, орган Привредно-културне матице, Народни зборник, 8/1937, 231/253, 55.
88. *Прошлости Херцеговине*, Београд, 1937, стр. 29. V. 8°.
89. *Божих, бразник мира и љубави. Пацифичка мисао код Срба у деветнаестом веку*, „Политика“, 35/1938, 10. 640, 1–2.
90. *Даривање Св. Никије Бањанском Хиландару*, „Гласник Скопског научног друштва“, 1938, XIX, 53–58.
Повеље краља Милутина и Андроника II Палеолога који ма уситују Хиландару имања и приходе властелинских св. Никије.
91. *Житије Симеона Немање од Сивана Првовенчанога*. Београд, 1938, стр. (1) + 76 + 21. са факс V. 8°.
Српска краљевска академија. Посебна издања, књига СХХV. Друштвени и историјски списи, књига 50. „Светосавски зборник“, књига 2. Извори.
92. *Доментијан*. (Отисак предговора). Београд. (Српска књижевна задруга. Штампарија Драг. Грегорића), 1938, стр. 23. 8°.
Српска књижевна задруга. Коло ХLI. Књига 282. Старе српске биографије. Свеска IV.
93. *Прошлошко житије Св. Саве*. Београд, 1938, стр. 11. V. 8°.
(П. о.): Српска академија наука. Посебна издања, књига СХХV. Друштвени и историјски списи. Књига 50. „Светосавски зборник“, књига 2, Извори, 2 (77–87).
94. *Судбина наших манастира*. „Правда“, 34/1938, 11932–11935, 37. Недовољно старање за одржавање манастира.
95. *Свети Сави*. „Гласник подмлатка Црвеног крста“, 18/1938–39, 5, 1.
96. *Свети Сави и уситуњак*, „Српски задругар“, 10/1938, 1, 37. Легенда.
97. *Хиландарски аделфати за Кареју*. (Београд, 1938), стр. 334–341. V. 8°. Засебан отисак. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“. Књига ХVIII. Свеска 1–2, 1938.
98. *Владимир Мошин: Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. год.* („Гласник Скопског научног друштва“, XIX), 1938; „Југословенски историјски часопис“, 8/1939, 1–2, 250–252.

99. *Josef Matl, Der heilige Sava als Begründer der serbischen Nationalkirche* (Купос П. 1935), „Југословенски историјски часопис“, 5/1939, 1/2, 276.
100. *Ђорђе Св. Радојичић. Зашто је Ситугеница посвећена св. Богородици Благоделници (Еверђејци)*. (Предштампано из „Богословија“ XI, 3–4). Београд, 1936, „Гласник Скопског научног друштва“, 1940, XXI, 172–175.
101. *О Видовдану*. „Вардар календар“, 28/1940, 13–19.
102. *Пишање о хронологији у делима Св. Саве*. (Београд. Издање Чупићеве задужбине. Штамп Државне штампарије Краљевине Југославије. 1940), стр. 69. V. 8°. Издање Чупићеве задужбине, 82. *Успомену Павла Појовића*. Посебан отисак. „Годишњица Николе Чупића“. Књига XLIX.
103. *Посиављење Леонтија Радуловића за херцеговачког владуку*. „Српски глас“, 1 (2!)/1940, 8, 2.
104. *Прилог проучавању начина сахрањивања и догизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем веку*. „Наше старине“, 1956, 3, 127–147. – I сепарат.
105. *Свети Гора и Хиландар*. Београд, Манастир Хиландар на Светој Гори, 1985, стр. 215 са илустрацијама у тексту, 8°.
Остала је богата необјављена заоставштина Владимира Ђоровића у виду исписа, студија и монографија, која се чува код породице и у Архиви академије наука и уметности у Београду.

Наводимо неке рукописе:

1. *Писма Димитрија Фрушића архимандриту Мелентију Никшићу*, стр. 34.
2. *Папа Климент VII и српски уситунак крајем XVI и почетком XVII вијека*, стр. 8.
3. *Писмо папе Јована VIII и кнез Мутимир*, стр. 5.
4. *Попис рукописца фрушкогорских манастира*, стр. 253.
5. *Препис уситуписца монаха Брошара кроз Србију 1332*, стр. 5.

Ове и друге текстове требало би средити и објавити.

Др Ђорђе О. Пиљевић

Историја у служби народа

Човек се интересује за прошлост, тражи своје корене, пита се шта је било у минулим временима и да ли је садашњост наставак нечега започетог а прекинутог, изнедреног у новим условима.

Објективно сазнање прошлости, „онострани свет истине“, тражи „истину овог света“, да би се могла назрети будућност. Треба разликовати жељу појединца за истином од схватања прошлости сачуваног у народном предању и писаној и споменичној оставштини људског рода. Историја нуди мудрост, поуке и поруке из минулог времена. Она је и „стални дијалог прошлости са садашњошћу“ јер је наставак прошлости и предсказивање будућности.

Прошлост се сазнаје кроз интелектуална сазнавања, упозорења, поуке, указивања на грешке и заблуде претходних генерација, да их оне пове не би поновиле. Зато прошлост треба схватити и као поуку за акције садашњих и будућих поколења. Историјска наука уочава, разоткрива и приказује опште токове и законитости у развоју друштва, али без ригорозне, објективне научне критике свега и свакога у прошлости тешко се може обликовати будућност каква се жели.

Историјска наука, као фундаментална друштвена наука, а истовремено и хуманистичка научна дисциплина, директно је окренута човеку као друштвеном бићу, као делу друштвене заједнице. Она и образује, морално и духовно обликује појединца од најранијег до зрелог доба, како би боље разумео себе и друге, као део друштва, других људских заједница и њихових интереса.

Још је велики антички филозоф и оратор Цицерон говорио: „Историја је сведок времена, светлост истине, живот успомене, весник давине, учитељица живота“.

Да би имала хуманистички карактер, историјска наука и преносиоци њених порука (научници, просветни и културни ствараоци) морају на чист и објективан начин приказивати прошлости људи и њихових дела, успеха и посртања. Само тако се може изградити здрав и хуман однос према човеку и друштву. Без потребног историјског знања не може се разумети прошлост ни схватити садашњост. Историја као ретко која наука учи да све дотрајава и пропада, да ништа није за вечна времена. Добро и хумано из прошлости траје у сећању људи онолико колико је истински било хумано, намењено свим људима, не појединцу, „елити“, онима отуђеним од основне матице људског рода.

Историјско дело не сме у себи да носи као поруку редуковану и вулгаризовану представу о прошлости, далекој и ближој, нити се сме претворити у идеализацију и политизацију или чак идеологију неке класе. Идеологизација и политизација онемогућавају рационално, критичко сазнање прошлости. Победници, дошавши на власт, писали су историју на свој начин интерпретирајући мисао догађаје, величајући при томе своја дела. Најгоре што историчара може задесити јесте да буде жртва личних, несхватљивих амбиција и да умишља да је он тај који може најбоље да тумачи историјске процесе и даје коначне „историјске истине“. Било је много оних који су се огледали у целовитом приказивању прошлости наших народа, обухватајући својим радовима проблемски и временски уже целине или пишући свеобухватна синтетичка дела.

Зрелост једног друштва огледа се у покупајима да се његова прошлост не вулгаризује и не прилагођава према тренутним потребама система, појединаца и организација које се боре за власт, као и оних који су је освојили и претворили историју у слушкињу дневне политике.

Као део опште културе, истинског сазнања прошлости, историјска наука просвећује, повезује и зближава људе. Због тога је она у служби свега што уздиже мисао и достојанство човека и унапређује људско сазнање да би се људи и народи међусобно боље разумели.

Народ који не познаје добро своју историју осуђен је да му се она понавља у негативном облику.

Херцеговина је дала велике историчаре, цењене по свом делу и мудрим порукама не само на овим просторима, као што су професори универзитета и академици: Васиљ Поповић, Владимир Ђоровић, Владимир Дедијер, Радован Самарџић, Милорад Екмечић. Њихов научни опус спада у сам врх науке. Владимиру Ђоровићу припада истакнуто место међу тим великанима научне мисли нашег народа.

Научно стваралаштво академика Владимира Ђоровића више је него импресивно. Своје прве писане радове штампао је као четрнаестогодишњак – 1899. године. Објавио је преко 50 књига и посебних издања, 807 чланака, расправа и других научних и стручних прилога и више од 300 одређених у *Народној енциклопедији* Станоја Станојевића.* Ђоровићеве студије, чланци, расправе и књиге обухватају разне области, а највише историографију, филологију, историју књижевности, публицистику. Његова научна истраживања пролегла су се од најстаријих времена људске цивилизације до најновијег доба, од средњовјековне и традиционалне књижевности до модерне литературе, од филологије до политичке публицистике.

Ђоровић је објављивао дела старих писаца, архивску грађу и непознато књижевно наслеђе. Радио је неуморно. Његове студије и историјске расправе засноване су на свестраном разматрању проблема и потребној анализи сакупљене грађе, а монографије и синтезе резултат су дугогодишњег темељног истраживачког рада. Припадао је групи интелектуалаца родољуба којима је нарочито било стало до духовног, културног и националног просвећивања народа; стога је знатан број његових синтетичких прегледа и родољубивих чланака и књига намењених најширој публици. Био је „присутан готово у сваком знатнијем научном и књижевном подухвату“, као сарадник или уредник.

Захваљујући својим радовима из разноврсних области научног истраживања, Ђоровић је веома рано избио у сам врх српске и југословенске науке. У његовим освртима и критичким интердисциплинарним приказима стваралаштва других огледала се властита наглашена особеност и као научника и као човека. Био је систематичан, иако преокупиран различитим пословима. Писао је по неколико часова дневно, што је донело велике научне резултате.

Владимир Ђоровић је припадао национално-револуционарној омладини Босне и Херцеговине, која се крајем XIX и почетком

XX века школовала на европским универзитетима и која је запалила искру националне и ослободилачке борбе српског и других југословенских народа против аустроугарског и немачког великодржавног тероризма и експанзионизма. Био је одличан ђак у Мостару, где је и у породичној и у усталасаној друштвеној средини овог највећег херцеговачког града задојен родољубљем и љубављу за књижевност, културу и слободарство свог народа. То ће пресудно утицати на његово даље интелектуално и национално политичко опредељење.

Касније је Ђоровић био сјајан студент словенске и германске филологије у Бечу, где је стекао докторат у двадесет трећој години живота. Темељна научна сазнања из средњовековне историје и грчке филологије стекао је у Минхену код познатог византолога Карла Крунбахера и продубљивао их на универзитетима у Паризу и Болоњи, где је усавршавао и језике. Боравећи у иностранству, Ђоровић је предано радио у познатим европским библиотекама и архивама. Резултат тога рада била су и његова дела из области књижевности, филолошких и историјских наука.

Разноврсно Ђоровићево научно интересовање и стваралаштво долази до изражаја у Земаљском музеју Босне и Херцеговине у Сарајеву где се запослио. Његов рад добија још већи замах преласком на Филозофски факултет у Београд где постаје професор националне историје. Различити послови које је обављао у Земаљском музеју, као и сарадња са угледним научницима из иностранства, умногоме су определили правце његових каснијих истраживања и делокруга научног прегалаштва.

Бавећи се књижевним и научним радом, успостављајући блиске везе и сарадњу са београдским интелектуалцима, Ђоровић је до Првог светског рата активан и на националном политичком пољу. Деловао је у оквиру национално-револуционарног покрета босанскохерцеговачке омладине и интелектуалне и националне елите која је устала против аустроугарске анексије БиХ и њене тежње да продре даље на Балкан. Није припадао екстремном крилу националног покрета, већ оном умереном, које је у нашим крајевима и у Европи активно почетком XX века.

Владимир Ђоровић је „припадао генерацији српских научника, књижевника, уметника, политичких радника и трговаца из Херцеговине“, која је крајем XIX и у првим деценијама XX века „заузела у свом народу јако приметно и сасвим особено ме-

* У рукопису је остало 67 радова и прилога са преко 5000 страница, докумената и текстова добрим делом припремљених за штампу.

сто. Говорило се о трезвености, поштењу, умереном реализму, здравој и проницљивој интелигенцији и разноврсним стваралачким способностима тих људи; чини се, међутим, да није довољно истакнут њихов смисао да и себе и свој рад одрже не само према потребама свога народа него и следствено сопственим могућностима. Ако су у Срба чести интелектуалци бескорисне памети, ако се међу њима пре времена истиче, расипнички троши и пребрзо стари, ако у њих научно и књижевно стваралаштво већ одавно подлеже оном погрешно схваћеном утилитаризму који се ставља у службу пролазних и малих ствари, ствараоци, који су потекли из Херцеговине, несумњиво су најређи с таквим особинама: они су на посебан начин обележени врлинама које су вековима одређивале херцеговачке трговце – да држе увек најбољи еснап, да им је углед изнад имовинског стања, да остварују добре послове јер познају тржиште и знају себе, да свој посао сматрају добром националном радњом, да су домаћини а не ђифте, да људе од књиге стално виде као друштвени слој изнад себе. Ова рационалност без рационалистичке ситничавости, овај практицизам без практицистичког робовања свакидашњим туђим потребама, ова ширина у концепирању и остварењу своје улоге, достојанство у одрицању, срећеност у напорима, налажење ласпете у жртви, у делу, у одличном обликовању самог себе – све су то биле основе веродостојног и хармоничног стварања и испољавања сопствене индивидуалности. Због тога у овој групи великих Херцеговаца, која се стално обављала од Саве Владиславића до Јована Дучића, сваки појединац се остварио самостално, на изразито особен начин, као да се образовао у слободном простору, али су сви они, ипак, остали један другом слични. Владимир Ђоровић је, међу њима, био носилац енергије, несаломљивог стваралаштва, уравнотежене памети и дисциплиноване мисли, постојан у својим огромним амбицијама; и он је себе сасвим тачно оценио: да може радити и да треба да ради на што већем броју подручја историографије, филологије и књижевне историје, јер су сви ти послови, српској науци, насушно потребни, а он је подобан да их на својствен начин и обави. Због тога је он остао и сасвим смишљен, потпуно одређен, нимало сујетан, прилагођен себи и послу који је хтео извршити и у избору метода. Одсуство сваког хазардерства у научном испитивању грађе и у историјским концепцијама није, у Ђоровића, било последица неупућености, скупчености, неприпремљених могућ-

ности да се и другачије покуша: он је свему претпостављао обим и примарну критичност учињеног посла, јер је сматрао једино нужним, и за то себе најподеснијим, да се још једном обнове, прошире и учврсте темељи српске историографије у коју још није било узидано довољно труда стварних зналаца свог посла.*

Ђоровића бисмо могли мерити не само по српским и југословенским мерилима на ваги историографске и културне проблематике, на којима се свестрано огледао као страсни научни трагалац за новим и непознатим већ и по светским мерилима која се односе на примењен метод и разноврсности научног интересовања, посебно на његова капитална дела из историографије. Ђоровић се раду предавао страстно, имао је ненарушиву енергију, а своја дела писао је после дугог, прилежног и свестраног трагања за битним чињеницама и релевантним изворима, на основу којих је потом доносио научне закључке. У трагање за новим, и у решавање и многих научних питања он је уносио сву своју енергију и знање, не робујући било ком методу и утицају „научних ауторитета“ струке. Желео је да у „српску културу пресађује изданке великих светских узора“, а сам се надограђивао на позитивно наслеђе своје струке. Користио је изворе другима недоступне и стварао дела по којима је у правом смислу у нас био и последњи полихисторик.

Ђоровић је писао на немачком, француском и италијанском језику, а служио се руским, бугарским, енглеским, латинским, и грчким (класичним) језиком. Био је секретар Српске књижевне задруге (1920–1938), један од уредника знаменитих „Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор“ (1922–1941), члан Управног одбора „Српског књижевног гласника“ (1920–1941) и других институција. Уживао је велики углед међу најистакнутијим умним ствараоцима у Југославији.

Први светски рат донео је тешка страдања српском народу на ширим просторима Балкана, у Аустроугарској, Црној Гори и Србији. Терор аустроугарске и немачке војске, злочини које су те земље и њихови сарадници из редова Хрвата и муслимана у БиХ, под вођством екстремних националиста, католичких прозелитиста и исламских фундаменталиста, чинили над противницима Хабзбуршког царства и германског продора на исток, нису мимоишли ни Владимира Ђоровића. Ухапшен је и осуђен на осам година робије „за велеиздају, као члан тајног револуционарног друштва“, које је настојало „да се Босна и Херцего-

* (Радован Самарџић),
Писци српске историје, 1,
Београд, 1976, стр.
246–247.

вина силом припоји Краљевини Србији“. У оптужници је наведено: „Оптужени јасно показује становиште да сматра српски народ Босне и Херцеговине као дио српског народа Краљевине Србије.“ На интервенцију неких западних земаља и добротворних друштава смањене су казне многим осуђеницима, међу којима и Ђоровићу.

По изласку из затвора, Ђоровић са Ивом Андрићем и другим југословенски оријентисаним интелектуалцима, у Загребу сарађује у „Књижевном југу“, а као истакнути политички и научни радник присуствује проглашењу уједињења југословенских народа у једну државу. Било је то остварење духовног заноса и политичког опредељења његове генерације.

Ђоровић је тек по избору за професора народне историје на Филозофском факултету у Београду (1919) добио могућност да своје широко образовање, даровитост и научно прегалаштво крунише и низом научних остварења, од којих ће нека остати трајна вредност српске културе. То му је, истовремено, омогућило и неуобичајен брз успон у научној и наставној струци. Већ у тридесетшестој години живота је редовни професор, у тридесетседмој је изабран за дописног, а у четрдесетшестој години за редовног члана Српске краљевске академије. Био је декан Филозофског факултета у два мандата (1933–1935) и ректор Београдског универзитета (1935–1936). Тада су на овом, као и на другим универзитетима у Југославији и десница и левица организовале демонстрације, које су унеле доста несмира и нереди на универзитете. Универзитетске власти и ректор предузели су и ригорозније мере да се стање из основа промени и универзитет буде само просветна и научна институција ослобођена утицаја политичких странака. Томе је Ђоровић дао значајан допринос, иако су га и левица и десница оптуживале да је извршилац воље власти.

Двор и политички врхови Краљевине Југославије настојали су да придобију овог истакнутог интелектуалца и национално јасно опредељеног борца. Ђоровић се сав посветио првенствено наставном и научном раду, али је повремено био политички активан, нарочито средином и крајем тридесетих година. Тада у Југославији и у свету настају већа политичка гитања и продиру идеје нападних снага превасходно фашизма. То је и време бурних политичких догађаја у Југославији који најављују рат, време ескалације хрватског национализма кроз тзв. решење хрватског

националног питања. Ђоровићу је била блиска идеја југословенског интегралног јединства, зачета код његове генерације у време студија и политичке борбе против Аустроугарске почетком XX века. Био је изразит противник немачког продора на Балкан и идеја фашизма и тоталитаризма.

Ђоровић је припадао и ужем кругу српских интелектуалаца, који су се окупљали око Српског културног клуба, и био на високом положају у лествици међународне масонерије. Све му је то стварало и прикривене и отворене непријатеље, који су онемогућавали остваривање његових научних планова. Фашисти из Аустрије и Немачке сматрали су Ђоровића својим великим непријатељем, а Гестапо га је осудио на смрт и пре него што је ушао у Југославију.

Авион којим се Ђоровић са делом Владе Краљевине Југославије пребацивао у иностранство срушен је над Грчком 17. априла 1941. године. Тако се угасио живот Владимира Ђоровића.*

* * *

У младости је Ђоровић писао песме и приповетке, а научни рад је започео темама из књижевне историје, историје уметности и културе. Посебно су га привлачили стваралаштво мостарских писаца, књижевно стваралаштво муслимана, народне приповетке, истакнути књижевници и културне установе (СКЗ), а нарочито херцеговачки манастири, који ће му заокупљати пажњу читавог радног века. На културном и књижевном пољу залагао се за заједнички живот и културно стваралаштво народа у новоствореној југословенској држави. Опомињао је да је пре стварања Југославије било исувише истицања онога што је њене народе раздвајало и да је дошло време да „морамо тражити оно што нас спаја“. Тако је схватао и веру и расу, различито од схватања Цркве.

Широко образовање које је Ђоровић стекао на универзитетима у Бечу, Паризу, Минхену и Болоњи, праћење све бројније и разноврсније научне, уметничке и књижевне продукције и неморан рад у архивама резултовали су богатом научном каријером. Био је од оних стваралаца који су резултате својих истраживања саопштавали убрзо након прикупљених извора, јер је сматрао да само тако могу бити корисне њихове поруке и поуке.

* Ђоровић је са члановима Владе и Врховне команде стигао у Нишких 15. априла 1941. године. Са њим су стигли Михајло Константиновић и Стеван Јаковићевић, у чијем се делу *Велика забуна Ђоровић* наводи под именом Владимироваћ. Евакуацијом је руководио генерал Боривоје Мирковић. Први покушај да се пребаци у Грчку и Каиро 16. априла 1941. године није успео због квара авиона, па су дан касније укрцани у авион CAPRONE SA-310. У авиону су били и учесници пуча од 27. марта генералштабни мајор Ђорђе Станојловић са супругом и пешадијски потпуковник Стојан Здравковић и др. Авионом је пилотирао капетан I класе Синиша Синобад, један од најбољих пилота Југословенског ваздухопловства.

Уз све своје интелектуалне и стручне способности Ђоровић је могао да постане тако плодан писац и полихисторик захваљујући дотадашњем наслеђу српске историографије. Следио је пут Стојана Новаковића и умногоме се угледао на њега. Са Новаковићем се завршила једна епоха у којој се још могло бити полихисторик, из које се морало прећи у раздобље сложенијег и савршенијег рада „на ужим подручјима“, које ће бити карактеристика других истраживача историјске прошлости. Ђоровић је поступио супротно већини других, нашао је снаге и храбрости да, следћи пут Стојана Новаковића, своја научна остварења подигне на виши степен и „својим подухватом понови напоре“ својих великих претходника.

Стојан Новаковић и Владимир Ђоровић проучавали су историју свога народа до најмањих појединости и темељно проучавали, користећи различиту грађу и методе њене обраде. Ђоровић је могао да превазиђе дело Стојана Новаковића у много чему, и то захваљујући свом односу према савременом стању српске историографије и свом научном угледу.

Упоредо са историографским истраживањима, Ђоровић се често бавио и филолошким и књижевноисторијским проблемима средњовековне српске писмености и традиционалног и књижевног наслеђа турске епохе. Проучавао је и модерне појаве у књижевном стваралаштву, од грађанске лирике XVIII века и Лукијана Мушицког до својих савременика. Пресудну улогу да се превасходно определи за историју имало је његово основно занимање – професора националне историје на Филозофском факултету у Београду, као и „рационално сазнање“ сопствених наклоности. Сматрао је да је култури Срба у датом националном моменту најпотребнији као историчар.

На Ђоровића као историчара филологија пије много утицала, осим када је вршио филолошку критику извора.

Колико је Ђоровић био дубоко проникао у прошлост наших народа, Балкана, као и у интересе великих сила везане за ове просторе, види се по најразноврснијим у раду искоришћеним и неискоришћеним историјским изворима од XIII до XX века, пронађеним у његовој оставштини. У животу и интелектуалном стварању на Ђоровића су утицали научници и интелектуалци његова времена са којима се дружио и сарађивао, и као национални борац и као научник, просветни и културни радник, и то

од средњошколских и студентских дана до времена када ради на Универзитету у Београду и у Српској краљевској академији. Познанства стечена у време студија у иностранству, проширила су и обогатила Ђоровићеву сарадњу са иностраним научницима. Њихово узајамно поштовање биће од велике користи српској науци.

Босна и Херцеговина била је стална тема у научном стваралаштву Владимира Ђоровића. Грађу из домаћих и страних архива прикупљану деценијама знатним делом је искористио за веће или мање студије, монографска и синтетичка дела. Ђоровић је студиозније изучавао прошлост БиХ, укључујући и најстарији период обрађен у његовом познатом делу *Историја Босне*. У првој књизи изнео је преглед дотадашњих истраживања тог простора од неолита до турске окупације. Имао је у плану да обради и историју Босне и Херцеговине до Првог светског рата. Пре синтезе о Босни објавио је више мањих и већих расправа, студија и монографија, што је био основ за писање синтезе о историји Босне и Херцеговине. У њих сада и приступна академска беседа *Територијални развој босанске државе у средњем веку*.

Ђоровић је као зналац класичних језика, историје, фолклора и књижевности сарађивао у бројним часописима: „Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, „Прилози за проучавање народне поезије“, „Архив за арбанашке старине“ и др.

Трагедију свог народа у БиХ током Првог светског рата Ђоровић је изложио у *Црној књизи*, у којој је публикувао богату документацију и исказе сведока о злочинима над српским народом. Грађу за ово дело почео је да сакупља још док је био заточен у аустроугарском затвору, подстакнут развојем догађаја у Босни и Херцеговини и Аустроугарској, а посебно писањем листа „Хрватска“: „Народ највешћује Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине.“ Описао је све страхоте у логорима и затворима које су прошли босанскохерцеговачки Срби. Део те грађе користила је југословенска делегација на мировним преговорима у Паризу.

Изучавајући прошлост Босне и Херцеговине, Ђоровић је написао два синтетичка прегледа историје ове две „најзанимљивије и најсложеније словенске области на Балкану, намењена ширем кругу читалаца. То су књиге *Босна и Херцеговина* и *По-*

литичке прилике у Босни и Херцеговини. У њима је објаснио политичке, културне и друштвене односе и протумачио развој књижевности у Босни и Херцеговини до 1914. године. У самој једној језгровитој реченици сажео је основну мисао прве књиге: „Турска је сатирала народ физички, Аустрија духовно“. Иво Андрић је за ту Ђоровићеву књигу написао: „Рађена са савешћу и срудацијом, којом се одликују сви радови г. Ђоровића, ова лепа и интересантно писана књига задовољава потпуно прву и најпречу потребу обавештавања нашег света о прошлости и актуелним проблемима наших земаља.“ Ђоровић у другој наведеној књизи пише: „Проблем Босне и Херцеговине то је проблем Југославије у малом, то је и српско-хрватско питање, и изукрштаност трију вера, и питање јединства и аутономије, и подела сфера... У склопу Југославије Босна је њена централна област, срж целе државе, са најчистијим делом српско-хрватске расе (96%). То јој даје изузетни значај. Без ње и источни и западни део наше целине били би само фрагменти; с њом се само добија ткиво за једну праву и за дуг живот способну државу.“

По угледу на праксу у неким водским европским земљама, Ђоровић покреће објављивање еџиције дипломатске грађе Краљевине Србије и историјских извора за историју Босне и Херцеговине и Црне Горе. Нека је успео да објави за живота, а у оставштини је остало још доста грађе припремљене за објављивање. Много година касније, САНУ је покренула поново издавање дипломатске грађе Краљевине Србије, чиме је индиректно одато признање и Владимиру Ђоровићу.

О нововековној историји, посебно Србије (1804–1914), Ђоровић је објавио већи број књига, студија и чланака, од којих се посебно истичу: *Велика Србија*, касније без измена штампана под називом *Уједињење; Наше победе* и капитално дело *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Трудио се да у својим делима докаже како је од српске државне идеје и мисли о народном јединству српског народа дошло до уједињења јужних Словена. Ђоровић сматра Кнежевину а потом Краљевину Србију основним носиоцем те идеје, имајући у виду не великосрпску државну организацију, већ њену незамењиву улогу у стварању и очувању заједничке државе Југославије. За њега је 1. децембар 1918. најзначајнији догађај у нашој прошлости. Ратове Србије за ослобођење и уједињење 1912–1918. посматрао је у контексту политичких прилика и интереса балканских и великих сила на

овом простору Европе, који су до пуног изражаја дошли у балканским ратовима, као и Првом светском рату. Више пажње посвећивао је дипломатским и политичким потезима српске владе него оним војним. Уз *Историју Југославије* и *Историју српског народа*, књига *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку* сматра се његовим најбољим истраживачким делом. У њој је Ђоровић настојао и успео да у потпуности раскринка спољну политику Аустроугарске и Немачке и однос других великих сила према Србији и Балкану почетком XX века, а Србију одбрани „од оптужби да је изазвала рат“. Ова Ђоровићева књига сматра се и методолошким узором у историографском раду.

Ђоровић је сам написао *Историју српског народа*, што ће много година касније поновити више од четрдесет аутора, и то само обухватајући период до 1918. године. Ђоровић је своју историју писао синтетички, прилагодивши је потребама ширег круга читалаца. Касније настала друга поменута историја српског народа писана је аналитичко-синтетички, местимично и непотребно преопширно.

У својој *Историји српског народа*, објављеној у три тома, а касније у једном тому као *Историја Срба*, Ђоровић прати прошлост српског народа од досељавања Срба на Балкан до почетка Другог светског рата. Није признавао дистанцу у историјским истраживањима, баш као ни у *Историји Југославије* коју је написао не само као научник већ и као учесник неких значајних историјских догађаја из новије историје. Када се има у виду време у коме је настала, општа криза југословенског друштва и светска криза пред Други светски рат, Ђоровићева *Историја Југославије* може се сматрати не само „првенцем“ у тој области већ и делом које има своју посебну вредност. Писао ју је даровит историчар близак самом врху тадашње државе и најужем кругу српске и југословенске интелигенције. Новија истраживања у области историографије допунила су, а делом и исправила неке чињенице које је Ђоровић изисо и закључке до којих је дошао у својим делима *Историја српског народа* и *Историја Југославије*. Међутим, то не умањује укупну вредност ни ових ни других његових дела. У историјској науци нема коначних истина, већ се непрекидно трага за новим изворима.

У такозваној модерној историографији, било оној екстремно левој, било оној старој или опој пајновијој – новокомпонованој – „модерног приступа“, у изучавању прошлости у први план

се стављају „покретачке снаге“ које проузрокују дубље друштвене заокрете, с трајнијим последицама за један народ или више народа, за географске просторе и државе. И једни и други се крећу по рубовима друштвених кретања, унутрашњих и спољашњих чинилаца који су умногоме утицали на стварне токове друштвеног развоја појединих народа. То се нарочито односи на оне народе који своје узоре траже изван сопствених снага и сопственог простора, у „пријатељима“ и „заштитницима“ у историји. Из тих заблуда се, не ретко, рађала и глобална заблуда код дела интелигенције, тумача хтења и жеља народа, а тим и самог народа, недовољно оспособљеног у сваком погледу, да разликује трајно добро од привременог „добра“, наметнутог изнутра или споља јачом снагом, од стварне моћи организоване снаге самог народа.

У политичкој историји Ђоровић друштвене покрете и заокрете са трајним последицама везује и за моћ истакнутих личности које се намећу народу и око којих се потом групишу снаге које доводе до одређених промена, било позитивних, било негативних. Зато је он у својим делима настојао да те проблеме групише и јасно изнесе.

Оно што краси Ђоровићева општа синтетичка дела, политичку историју, историју књижевности, историје политичких покрета и односа међу државама, јесте његов труд да прошлост наших народа сагледа на једној широј основи у чему је и успео.

Ђоровићева дела *Историја српског народа* и *Историја Југославије*, писана у једно време и са једним фондом научних знања и општих културних потреба југословенског друштва, имају, посматрана са гледишта данашњег стања историографије о овим проблемима, и својих недостатака. Ипак, будући да их је писао пре шездесет година један човек, она представљају научну и културну вредност којој, у још бољем виду, треба да створе нови ствараоци.

II

Улога цркве у животи народа

У дугој историји постојања на овим просторима, српски народ је имао снажне успоне, али и немале падове изграђујући своју државу и културу. Борба за изградњу српске државе на етничким просторима била је уско везана за Српску православну цркву. Њен пуни значај дошао је до изражаја у време борбе српског народа против страних завојевача, посебно агресивног ислама с истока и католичанства са запада. Своју помоћ Србима у борби против Турске неке водеће католичке земље условљавале су не само масовним учешћем Срба у ратовима тих земаља против Турске већ и прихватањем католичанства и подаништва. У томе су предњачили Млетачка република и Хабзбуршко царство. Бројни ратови хришћанских земаља Европе против Турске вођени су најчешће на српском етничком простору, донели су српском народу масовна страдања и уништавање његових материјалних и културних добара, цркава, манастира и писане оставштине. Улога Српске православне цркве и њеног свештенства дубоко везаног за овај народ била је у тим тешким временима веома често пресудан фактор у одбрани, чувању и неговању српске националне свести и духовности. Цркве и манастири, ретки и у свему оскудни, били су не само средишта духовности већ и центри просвете и културе у овим крајевима, „свести храмови“ у којима је свештенство упорно подсећало народ да је то његова земља и да се за своју земљу и слободу треба борити и жртвовати, да би се очувало вишеструко угрожено своје биолошко и национално биће.

За све време робовања под Турцима, вековном и претешком, Православна црква је у свим крајевима у којима је живео српски народ везивала своју судбину за њега и његов опстанак. Ниједан озбиљнији историјски догађај, договор истакнутих представника о бунама и устанцима, тражење помоћи или ослонаца на велике хришћанске земље у заједничкој борби против истога непријатеља, организовано саговање народа на политику туђинске власти, нису остајали без учешћа и, најчешће предводничке улоге православног свештенства у Херцеговини. Кад је непријатељ вршио репресалије над народом, Црква и њени свештеници били су први на удару. Цркве и манастири су рушени, а

православни свештеници стављани на тешке муке и убијани. Кад је народ патео под терором и живео у немаштини и Црква у Херцеговини је битисала у беди и делила судбину свога народа. Кад је народ од Цркве тражио савет како да се организује и одбрани од насртаја незаситих заптија и харачлија, крвожедних силника свих раса и конфесија, одметнутих од владе, реч Цркве била је народу више него помоћ.

У Херцеговини су често „службеници олтара“ били у првим редовима оружане борбе против туђина, духовне вође и његове војводе. Свештенство се старало да се очува биолошко и духовно биће народа, српска народност и вера, а посебно вера народа у своју снагу у критичним тренуцима и у будућности. Свештенство се старало, колико су му то могућности дозвољавале, да народ духовно и културно просвети и сједини и очува га од насртаја ислама и католичанства. Стални контакт са народом, обилазак верника по селима, проповеди у црквама и манастирима, на важним скуповима, омогућавали су православном свештенству у Херцеговини ширење не само духовног већ и националног и ослободилачког осећања те их је народ прихватао као део свог најдрагоценијег бића. Оно је народу наговештавало опасност која му је претила изнутра и споља, помагало му да је схвати и уклони, а када то није успевало, старала се да му саветима помогне и ублажи муке, храбрећи га да издржи и блажећи га вером. У тим временима српски народ је у свештенству и својој вери видео заштиту, спас од однорађавања и проверавања. Животни интереси народа изједначавани су с интересима православног свештенства и његове цркве – православља. У опстанку једног видео се опстанак другог. И заиста, на простору Херцеговине, осим у време фанариотских владика, интереси Православне цркве и српског народа су се подударали у свим битним питањима.

Пад српских земаља под турску власт и укидање Пећке патријаршије довели су српски народ и Цркву у веома тежак положај. На кога је народ могао да се ослони, ко да га организује и предводи кад је племство тог народа увелико страдало у рату, прешло у ислам или се повукло даље према западу на простор великих католичких држава. Једини ослонац народу било је свештенство које је остало да с њим дели неизвесну судбину. Обновом Пећке патријаршије 1557. године постепено ће оживети духовни, национални и културни рад Православне цркве и у

Херцеговини. После устанка Срба крајем XVI века (1594) и спаљивања моштију Св. Саве, пренетих из манастира Милешеве у Београд, у српским земљама се више и организованије агитује за устанак Срба и тражи помоћ великих хришћанских земаља. У тим активностима био је нарочито активан и патријарх Јован који је у ту сврху слао своје изасланике у разне хришћанске земље.

У борбама Хабзбуршког царства и Млечана против Турске у XVII и XVIII веку активно учествује и српски народ под вођством својих војвода, ускочких и хајдучких харамбаша, епископа и патријарха.

У Црној Гори је владика Данило подстицао истребљење попурица, оних који су се однародили и проверили и чинили злочине над сопственим народом као Турци. Патријарси Арсеније III Чарнојевић и Арсеније IV Јовановић Шакабента одвели су у јужну Угарску већи део српског народа из јужних делова Србије, оставивши празне просторе српске земље. Њих, населиће сточари – Шиптари из Албаније, као и области западне Македоније и Косова и Метохије. Болести, терор турске власти и ратови изменили су етничку структуру становништва и у Херцеговини. Људи су се повлачили на запад, у Далмацију и Лику, у западну и источну Босну и у друге крајеве Балкана и Европе. На овај простор се после пораза Турске у ратовима током XVII, XVIII и XIX века масовније насељава исламско становништво које је изгубило своје територије. Домаћем хришћанском становништву у Херцеговини живот постаје још тежи. Углед који је имало свештенство у поробљеном народу растао је са његовим отпором терору турске власти. У освајачким ратовима Турци су уништавали властелу ако се није на време склопила или примила ислам. Уместо племства, свештенство је остало да са народом подели судбину у окупираној земљи, да чува „своју паству“ и подучава је прадедовској вери, да угњетену рају крепи „божанском речју“ и улива јој наду у ослобођење.

Активност нижег свештенства ограничавала се на локалне прилике и од њихове упорности и пожртвовања зависио је и успех њихове духовне и националне мисије у народу. Више свештенство, архијереји, имало је под својом духовном влашћу не само поједине покрајине већ све православне Србе у пространој турској царевини, па је и њихова борба била тежа и сложенија, јер су се морали старати о опстанку целог народа и његове вере.

Обилазећи цркве и манастире у појединим покрајинама архијереји су упознавали тежње народа схватајући тежину живота под туђином; долазили су у контакте са угледним народним представницима, као и онима који су деловали у другим хришћанским земљама где су избегли пред турским зулумом. Опстанак православне вере зависио је од опстанка народа који је остао веран „прадедовској вери“ – православлу, те су свештеници и Православна црква настојали да му помогну у борби за тај опстанак. Зато митрополити, као и ниже свештенство, нису били само духовни поглавари већ и политички представници поробљене раје, српског народа у целини. Пећки патријарх Јован и као личност и као духовник био је најбољи представник интереса поробљеног српског народа, јер је сву своју активност усмерио на очување духовног и националног бића свог народа, као и на његово ослобођење од турске власти. Пример патријарха Јована следиле су многи истакнути духовници и ниже свештенство у Херцеговини. Они су имали у виду потребу да у тешким временима Црква буде не само чувар духовног и националног бића српског народа под турском влашћу већ и чувар његовог политичког бића, предводник у борби за његов биолошки и духовни опстанак, достојанство човека које су турске власти и отуђени (исламизирани) великаши сурово понизили.

Кроз читав период турске власти, скоро од самог њеног утемељења на овим просторима, од краја XV века и у току XVI века, а нарочито у време ратова хришћанских држава против Турске у XVII, XVIII и XIX веку, српски народ је учествовао у тим борбама, у бунама и устанцима, и исказао непоколебљиву вољу да се отргне од турске власти и ислама у који је прелазило српско становништво. И у временима тешких страдања и разарања, која су била честа на овим просторима Европе, чували су се православна вера и национални идентитет, обављали порушени стари и подизани нови споменици духовног постојања – цркве и манастири, стварано писано духовно благо. Градећи нове цркве и манастире православно свештенство у Херцеговини имало је у виду ширење духовне снаге православлa Св. Саве, потребу просвећивања и културног уздицања народа.

Архитектура и положај цркава и манастира, грађених по одобрењу турских власти, фреске немале уметничке вредности, књиге и хронике, записи и натписи и друге старине чували су идентитет и постојање српског народа на овим просторима. Све

је то чинило драгоцену културну баштину на општом и окрвављеном херцеговачком камени на којем је народ чувао своје духовно и национално биће. Свештенство и угледни, храбри и предузимљиви домаћини били су светионици у тами ропства који су осветљавали путеве излаза из наизглед постојећег безизлаза, из терора острашћених представника турске власти. Што је више слабила централна власт у турској царевини, то је безакоње њених представника у поробљеним крајевима било све безочније, суровије. То су осећали и преживљавали и српски народ и Црква.

Неки од херцеговачких манастира, око чијег се свештенства најчешће окупљао поробљени народ, постали су симболи борбе за национално и духовно одржање и ослобођење од туђина, средишта културе и писмености, путоказ којим правцем и са којим снагама ићи у борбу против туђина. У томе су велику улогу имали манастири Житомислић, Тврдош, Дужи, Завала, али и други, са својим духовним посленицима, калуђерима и свештенством, херцеговачким владикама и митрополитима, духовним и често световним вођама народа. У духовној и културној баштини српског народа они заузимају истакнуто место. Суровост Турака освајача, ратна пустошења и разарања оставили су за собом и на овим просторима неизбрисиве трагове и последице за чије је отклањање, обнову и нови живот требало много труда и жртвовања, и свештенства и самог српског народа, као и мудрости и трпљења да се у суровом времену одржи и ојача и духовни и национални идентитет.

III

Облици духовног просвећивања

До половине XIX века не може се говорити о српским школама у Херцеговини као о школама новијег доба. Али, неких облика описмењавања и писмености код Срба на овим просторима било је и раније. Ширење духовности и писмености везано је за цркве и школе које су отворане у манастирима. У раније време писмени људи из народа били су у служби Цркве или властеле. То се потврђује и у оставштини из минулих вре-

мена (у записима, на надгробним споменицима и др.), као и у рукописним и штампаним књигама у црквама и манастирима.

У време турске власти просветни и културни живот зависио је од иницијативе прегалаштва Срба појединаца. О просвећивању је водила рачуна једино Црква, са својим полуписменим свештенством, на чијем су врху релативно дуго били странци, владике Грци, фанариоти, које није интересовала судбина српског народа и Цркве већ само лични интерес. Период владавине грчких владика фанариота оставио је неповољне трагове у културном и просветном животу и положају српског народа и православног свештенства. Политичка власт се налазила у рукама Турака, а духовна (црквена) у рукама Грка. То је утицало да се брже и снажније развија иницијатива појединаца и организација у просвећивању народа, као и брже продирање световног у школу и друге облике културног живота.

Кад се говори о улози Цркве, не може се заобићи велика улога оних манастира који су били не само расадници тадашње писмености него и носиоци и чувари усменог културног наслеђа српског народа у овим областима. Просветитељску и националну политику у Херцеговини водило је свештенство манастира Житомислић, Завала, Тврдош и Добрићево. У неким манастирима зачете су српске школе, и организовано описмењавање младих, у почетку првенствено у служби Цркве. Временом оно је добијало и шири значај за описмењавање и културно уздизање народа.

Веће интересовање за описмењавање донели су калиграфи чији се рад одвијао у оквиру делатности православних цркава и манастира. Они су преписивали црквене књиге лепим штампаним словима, често их и украшавали својим краснописом, уносећи у тај посао и сликарске и личне особености. Познати преписивачки центри у Херцеговини били су у манастирима Житомислић, Завала и Добрићево. Њихова активност била је нешто живља крајем XVI и почетком XVII века. У манастиру Житомислић 1611. године преписиване су црквене књиге за потребе херцеговачких цркава и манастира. У преписивачким центрима преписиване су књиге не само за властите потребе већ и за потребе цркава у другим крајевима БиХ па и оних изван ових простора. Поједини калиграфи су се осим преписивања књига, бавили и сликарством, радећи иконе за манастире и цркве.

Ове калиграфски преписане црквене књиге имале су и других вредности. Наиме, на маргинама неких од тих књига калиграфи су записивали и савремена збивања која су сматрали значајнијим, што су касније чинили и свештеници на маргинама многих црквених књига, те су те књиге и својеврсни историјски извор. Многе од тих књига су нестале, однете у друге крајеве Балкана и Европе, уништене у време буна и устанака и разарајућих ратова у новије доба, као и у пожарима и рушењима цркава и манастира. Један број таквих књига однео је у Петроград руски конзул у БиХ Гилфердинг и оне су сачуване у његовом фонду у Централној библиотеци овога града.

Изворни књижевни текстови знатно су утицали на просветни и школски живот Срба у Херцеговини. Осим црквених књига преписивани су и читани и други текстови. У манастирским школама читани су tzv. хронографи, нека врста летописа. Старшина манастира Житомислић набавио је 1684. године један хронограф из манастира Хопово у Срему, који ће двадесет година касније преписати тадашњи старшина трсбињског манастира за своје потребе. Из Србије и из Хиландара у манастире БиХ стизале су бројне књиге, међу којима и житија светих, као лектира за образовање и културно и национално деловање свештенства у народу.

Значајну улогу у ширењу културе, писмености и родољубља имао је „Српско-далматински магазин“, који је излазио у Задру и имао у Херцеговини велики број претплатника: свештеника, трговаца, учитеља и имућних сељака. Претплату су сакупљали свештеници и учитељи. Међу листовима и часописима који су излазили у Војводини била је нарочито популарна новосадска „Застава“, јер је често доносила чланке из живота народа у БиХ, па и о школама и просветним приликама у овом делу Европе. И неки сарајевски листови били су радо читани у Херцеговини, а у њима су сарађивали истакнути образовани Срби који су подстицали школски и просветни рад у народу. Са наглим буђењем националне идеје расла је и потреба за организованијим и ширим културно-просветним радом. Школованији Срби из БиХ сарађивали су у другој половини XIX века у листовима и часописима који су излазили у Србији, Војводини и Далмацији, нарочито у онима из Београда, Новог Сада и Задра.

Манастири и цркве у Херцеговини, као споменици архитектуре, дуго су били центри писмености и културних стремљења

српског народа у овим крајевима. Они су културно благо које су минула поколења оставили као део својих тежњи и градитељских достигнућа у мучним временима робовања, као доказ својих стремљења и културног наслеђа. Немамо поуздане изворе ни о ктиторима и градитељима многих од тих споменика, као ни документацију о њиховим активностима кроз векове. Зато су написи о њима, нарочито ако су из пера познатих стручњака, такође драгоцени допринос сагледавању једног времена у коме се одвијала њихова духовна и просветитељска делатност.

У одређеном периоду развоја једног народа, занатство има немалу улогу у идентификацији неких сегмената духовног и културног достигнућа. У Херцеговини су били развијени уметнички занати, нарочито кујунџијски – израда разних предмета од сребра и злата, као и инкрустација у дрвсту. Ти производи су представљали и праве уметничке творевине. Мостар ће постати значајан центар кујунџијског заната. Израђивани су предмети и за црквене обреде, уопште за потребе Цркве, али и за становништво. Кујунџије су у сребро оживале поједине значајне црквене књиге. Неки од тих радова, нарочито калиграфски преписане књиге права су ремек-дела ове врсте запата, продавана у разним крајевима Балкана и Европе.

На већим и мањим скуповима народа, на сијелима и народним светковинама и зборованима, у дане празника као што су Божић, Покладе, Бурђевдан и др., свештенство и народни прваци подизали су народу морал. Били су то својеврсни часови родољубиве историје и подсећања на сопствену самобитност, праћени народним инструментима – гуслама и свиралама (диплама), речима које су бодриле, игром која је увесељавала. У Херцеговини је са поколења на поколење уз велику пажњу, пренешено и гајено разноврсно усмено културно стваралаштво. Здравнице, песме, приче, анегдоте, пошалице, проткани хумором или сатиром, кренили су и увесељавали народ и када му је било веома тешко. Свештеници су записивали и чували то народно благо. Нешто од тога записано је у „хроникама“ и „летописима“, невешто али корисно. Сачуване записане приче, песме, анегдоте и други писани облици биће каснијим ствараоцима – књижевницима и научницима – драгоцен извор и за вредна дела.

Аустроугарски агенти, конзули и вицеконзули у Мостару, Требињу и у другим градовима у БиХ прикупљали су и срџи-

вали разноврсне податке о народу и односима у БиХ. Поклањали су посебну пажњу онима на које су се могли ослонити у свом будућем раду, како би од њих добили што поузданије податке о народном расположењу и тежњама. Нови окупатор је желео да остави утисак цивилизоване државе и власти која ће водити бригу о сваком грађанину без обзира на веру и народност.

Аустроугарска је знала да ће свештенство и даље имати значајну улогу у односима са новим режимом. Зато је склопила споразум са представницима све три конфесије у БиХ: са Ватиканом за католике, Цариградском патријаршијом за православне и исламским високим старешињством у Цариграду за муслимане. Желела је да врхове све три конфесије одвоји од нижег свештенства и народа и веже их за себе, како би служили њеним интересима.

Беч је од саме окупације настојао да унифицира школски систем, да утиче на избор наставног кадра и школског програма. Отваране су тзв. државне (комуналне) школе, али су толерисане и оне раније док се не изгради систем нових, у којима би учила деца све три конфесије и био онемогућен утицај свештенства и просветара Срба из Србије, Војводине и других крајева Аустроугарске царевине.

Имајући у виду нерасположење припадника трију конфесија да имају заједничке школе, аустроугарска власт је извесно време толерисала раније конфесионалне школе надајући се да ће преко већег броја новоотворених католичких школа ширити идеје католичанства и потискивати из БиХ утицај и православља и ислама. Целокупни наставни педагошки рад, програми и планови, морали су се уклопити у дугорочне циљеве аустроугарске политике на Балкану. Посебну пажњу режим је посветио изоловању школа од било каквог националног утицаја који је долазио из српских средина, посебно из Србије. Његови представници су сматрали да Православна црква и школе под њеним утицајем и организацијом воде интензиван пропагандни програм Срба чији је циљ уједињење свих српских земаља у једну државу на челу са Србијом. Преко тзв. државних комуналних школа окупаторска власт настоји да шири оне просветне, верске, политичке и културне програме који њој одговарају. Водећи, тобож, бригу о организовању и васпитању деце у државним школама, изван утицаја цркве и „националних утицаја са стране“, власт је по

сваку цену покушавала да онемогући стварање и рад нових српских школа, чији је број растао упркос најдрастичнијим репресалијама (затварање тих школа, забрана коришћења уџбеника из Србије, шиканирање и протеривање учитеља).

Национални програми на основама светосавског православља у српским школама Херцеговине били су јасно национално оријентисани, непрестано подстицани и помагани из Србије, Војводине и српских интелектуалних и црквених кругова у Далмацији. Аустроугарска власт је по сваку цену настојала да онемогући и упорно и доследно прогони све оне који су се истицали као национални борци. Ударајући на српске школе и њихове програме, Аустроугарска је као држава директно ударала на српски народ. Да би потиснула националне идеје сваког припадника трију конфесија, Аустроугарска је становнике називала Бошњацима, „који се по вјери дијеле на муслимане, источно-православне и католичке хришћане“. Режим је истицао да су учитељи у српским школама нестручни и да школе не раде у одговарајућим условима, да немају потребна наставна средства, уџбеника и др. Осим програма и стручности учитеља српских школа, режим је нападао и њихову „затвореност“, желећи да има потпун надзор над радом тих школа. „Инспектори“, режиму одани чиновници, контролисали су њихов рад. Против те контроле ће одлучно устати не само учитељи у тим школама већ и школски одбори црквено-школских општина, одушевљајући се настојањима режима да руководи радом учитеља у српским школама.

Осим Православне цркве и њеног свештенства у бази, блиског народу и потеклог из народа тога краја, и српске православне школе у Херцеговини биле су легалне организације кроз које су ширени писменост, култура и национална идеја и духовност Светога Саве, чији је култ у овим крајевима био изузетно снажан. Зато је Аустроугарска и настојала да се прво обрачуна са таквим учитељима да би држала српски народ у покорности. У тим школама су образовани и васпитавани млађи нараштаји које је Аустроугарска настојала да стави у службу својих интереса. Крајем XIX века вођство у политичком животу Херцеговине све више преузимају домаћи интелектуалци, школовани у иностранству. Утицај српских листова у БиХ, активност политичких и стручних организација, ђачке и студентске омладине и веће политичко таласање на селу утичу да се учитељи и учитељ-

ска удружења више не везују тако чврсто за цркву и њене органе. Угледни трговци, књижевници, школовани чиновници и привредници стају на чело борбе српског народа против Аустроугарске. То је време наглог успона књижевног и другог културног стваралаштва српских интелектуалаца окупљених око мостарског књижевног круга, повезаног с истомишљеницима у српском народу у Новом Саду, Београду и другим местима. Тај просветни и културни покрет мостарских интелектуалних кругова у српском народу много је допринео и буђењу националне свести припадника и других народа и конфесија у Аустроугарској царевини и разбуктао идеју о ослобођењу и уједињењу свих јужнословенских народа. Та идеја ће добити пун замах кроз просветни, културни и политички рад у првој деценији XX века.

Нема поузданих података о стању основних школа у Херцеговини крајем XIX и почетком XX века. Податке о српским школама водиле су епархије у годишњим извештајима, неретовно и непоуздано. Због тога нема ни тачних података о годинама оснивања, о учитељском кадру и броју ђака у појединим школама. Црквени и државни извештаји пружају неку слику о томе.* У селима није било сталних учитеља, па и школе нису могле редовно да раде, док су оне у градовима радиле и постизале запажене успехе. Нарочито су се истицале школе у Мостару и Требињу, са најбољим просветним кадром. Црквено-школски одбори у овим градовима долазили су у сукоб са режимом који је покушавао да им наметне своје програме и наставни кадар одан Аустроугарској царевини.

Залажући се за „босанску нацију“, аустроугарске власти су настојале да сузбију сваку идеју о српској или хрватској националности у БиХ, поготову када су школе посреди. Како су раније основане српске школе ушле у школски систем са новоотвореним школама то је власт све чинила да им онемогући нормалан рад, фаворизујући своје, државне (комуналне) школе.

Супротстављање црквено-школских општина и школа владиној политици није могло спречити окупационе власти у БиХ да се свим средствима боре против изражавања националних тежњи народа, а преко школског система и образовања да раде и на денационализацији становништва у БиХ. Та политика је нарочито била усмерена на српско становништво и његове школе, те је и његов отпор био јачи и организованији.

* Школским законом 1869. године Турска је омогућила отварање основних школа, легално и према могућностима појединих већих места у БиХ. На почетку аустроугарске власти 1878. године у БиХ је радило 56 православних основних школа, са 75 учитеља и 3 523 ученика. У 13 најстаријих школа у БиХ спада пет школа са територије Херцеговачког санджака (Мостар, Требиње, Фоча, Чајниче и Житомишћ).

Да би онемогућила самосталнији рад српских школа, Земаљска влада у Сарајеву је преко нижих органа власти вршила појачан надзор над тим школама. Пратила је програме, изворе финансирања, нарочито добровољне прилоге даване школама. Надзирала је и рад учитеља које је довела у ове крајеве из Војнодине, Далмације и Хрватске да би парирали „домаћим“ и „српским учитељима“, рођеним у Херцеговини или у Србији. Увела је критеријуме „моралног и политичког“ држања учитеља које су ангажовале српске црквено-школске општине, захтевајући од окружних и среских представника и школских „надзорника“ да воде рачуна да школе не буду полигони борбе против монархије.

Земаљска влада је такође распуштала управе неких црквено-школских општина и школске одборе и уводила комесаријате. То је учињено и у Мостару, где ће се заонитрити односи унутар грађанског слоја становништва. Владимир Ђоровић о томе пише: „Одмах по увођењу комесаријата грађани су престали да иду у цркву“ и прекинули везе са њом. „Децу су остављали некрштену, венчања су вршена у српским црквама“ у којима су „служили народни а не наметнути попови“. Покојници су сахрањивани без свештеника и опела а парод је „масовно демонстративно ишао на гробље“. Слично је било и у другим босанскохерцеговачким градовима.

После Срба и муслимани су повели борбу за своју црквено-школску аутономију. Покушаје заједничке борбе Срба и муслимана за слободу школе онемогућавали су беговат и националистички кругови и српског и муслиманског покрета, као и сама аустроугарска власт која је чинила све да не дође до заједничке борбе Срба и муслимана. Упркос свим напорима окупаторских власти, повећавао се број српских школа, ученика и учитеља у читавој Босни и Херцеговини. Школе се отварају и у већим селима а неке од њих су и даље биле везане за цркве при којима су раније организоване.*

Сви наведени облици културно-просветног рада и народног стваралаштва утицали су, непосредно или посредно, на развој школских програма и ширење писмености и културе не само млађег покољења. И старији су тежили да што више сазнају, а део њих се и сам описмењивао.

Црквене књиге, учитељи и учбеници који су долазили из разних крајева и културно развијених средина настањених српским и другим хришћанским народима, подизали су школство на

виши степен и ширили писменост и друге видове културне делатности и изван школе. А средина у коју су стизали желела је да се отргне из мрака заосталости у коју су је бацили турски систем власти и аустроугарски окупатор.

* Почетком XX века на територији Херцеговачко-захумске митрополије било је 13 православних школа које је похађало 830 дечака и 138 девојчица. Пред Први светски рат у БиХ су биле 123 српске школе, од којих 23 у мостарском округу.

* Видети библиографију у књизи.

У овој књизи су сабрани текстови академика Владимира Ђоровића о манастирима, штампани у разним часописима и посебним издањима.* Објављују се у оригиналном виду да би се у свему сачувала њихова аутентичност. Тешкоћу је представљало слагање текстова на старословенском језику, јер сачувани оригинали нису били довољно читки и јасни. Приложене фотографије ових манастира допуњују садржину књиге, као и библиографија текстова Владимира Ђоровића о Цркви, сачињеној на основу библиографија и истраживања његовог живота и рада.

Захвалност за појаву ове књиге дугујемо књижевнику и великом страснику прошлости Херцеговине Радославу Братићу, који је са себи својственом упорношћу предложио и подстицао да се овај подухват што пре доврши и учини доступан широј јавности. Захвалан сам и библиотекарица Историјског института Српске академије наука и уметности Маши Милорадовић и Славици Меринек, као и библиотекару Института за новију историју Србије Владимиру Јовановићу. Немалу захвалност дугујем и супрузи Милени која је имала много разумевања за мој рад на овој књизи. На стручној сарадњи захваљујем се директору Музеја Православне цркве у Београду г. Слободану Милуснићу, потом Милану Вујовићу и „Панонској банци“, као и др Добросаву Бјелетићу, др Петру Пијановићу и Драгану Ранковићу из Завода за уџбенике и наставна средства из Београда, који је издавач ове књиге.

Нашу велику захвалност дугујемо госпођи Ангелики Бугарски на умственој и техничкој опреси књиге.

У Београду јуна 1998

Приређивач

Историјска Херцеговина	10
Значај хумске епископије	44
Манастир Житомислић	58
Краљевски поклон манастиру Житомислићу	99
Требињски манастир – Тврдош	100
Обновљење манастира Тврдоша	134
Манастир Лобостин	136
Петров манастир код Требиња	138
Ископавање у Петровом манастиру код Требиња	141
Манастир Кузмана и Дамјана	144
Манастир Дужи	146
Манастир Завала	158
Манастир Добрићево	182
Српска православна општина Мостар	188
Манастир Добриловица	216
Манастир Довоља	228
Обнова манастира Бање	236
Даривање св. Никите Бањанског Хилапдару	240
Један српски натпис из XII вијека	248
Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX веку	252
Библиографија радова Владимира Ђоровића о Цркви	290
Др Ђорђе Пиљевић, Културно наслеђе Херцеговине	300
Поговор	326

Др Владимир Ћоровић

СРПСКИ МАНАСТИРИ У ХЕРЦЕГОВИНИ

Прво издање, 1999. година

Издавач

Завод за уџбенике и наставна средства
Београд, Обилићев венац 5

Графички дизајн

Ангелика Јордановић-Бугарски

Лектор

Мр Бранислава Марковић

Коректор

Мр Софија Милорадовић

Обим: 28 штампарских табака по 12 страна

Формат: 22 × 22 cm

Тираж: 700 примерака

Рукопис предат у штампу марта 1999. године.

Штампање завршено маја 1999. године.

Компјутерска припрема „АС“, Београд

Штампа: Бирографика – Суботица

ISBN 86-17-07599-6

К. Б. 34175